

KERPELY KÁLMÁN DOKTORI ISKOLA

Témavezető:
Dr. habil. Baranyi Béla
MTA doktora
tudományos tanácsadó

**A CSALÁDI GAZDÁLKODÁS HELYZETE HAJDÚ-BIHAR
MEGYÉBEN**

Készítette:
Nagyné Demeter Dóra
doktorjelölt

Debrecen
2009

A CSALÁDI GAZDÁLKODÁS HELYZETE HAJDÚ-BIHAR MEGYÉBEN

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
az **Agrártudományok** tudományterületén
Növénytermesztés és kertészet tudományágban

Írta: Nagyné Demeter Dóra okleveles agrármérnök

Készült a Debreceni Egyetem Kerpely Kálmán doktori iskolája
(Földhasználat és területfejlesztés programja) keretében

Témavezető: Dr. habil. Baranyi Béla, az MTA doktora, tudományos tanácsadó

A doktori szigorlati bizottság:

	Név	Tudományos fokozat
Elnök:	dr. Rátonyi Tamás	PhD
Tagok:	dr. Harsányi Endre	PhD
	dr. Filep Tibor	PhD

A doktori szigorlat időpontja: 2008. október 10.

Az értekezés bírálói:

	Név	Tudományos fokozat
	Dr. Kovács Teréz	DSc
	Dr. Simon Sándor	PhD

A bíráló bizottság:

	Név	Tudományos fokozat	Aláírás
	Dr.....		
tagjai:	Dr.....		
	Dr.....		
	Dr.....		
titkár:	Dr.....		

Az értekezés védésének időpontja: 2008

Tartalomjegyzék

Ábrák jegyzéke	4
Táblázatok jegyzéke.....	5
1. BEVEZETÉS.....	7
1.1. A téma indoklása.....	7
1.2. A kutatás célja	8
2. SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS.....	10
2.1. A családi gazdaságok elméleti összefüggésekben	10
2.1.1. A családi gazdaságok fogalmi megközelítése hazai és nemzetközi összefüggésekben.....	10
2.1.2. A családi gazdaságok szerepköreinek változása a második világháború után	19
2.1.3. A családi gazdaságok az Európai Unióban.....	22
2.2. A családi gazdaságok az Európai Unió támogatáspolitikai rendszerében.....	25
2.2.1. A közösségi agrárpolitika fejlődése és a családi gazdaságok funkcióváltása.....	26
2.2.2. A közösségi agrárpolitika Magyarországon	31
2.2.3. A családi gazdaságokat támogató hazai pénzügyi alapok megteremtése és működése	32
2.4. Földhasználat és birtokpolitika.....	35
2.4.1. A földhasználat és a birtok struktúra jellemzői és alakulása Magyarországon.....	36
2.4.2. Az európai unió tagországainak földhasználati sajátosságai	46
2.5. Az agrárágazat szerepköre a nemzetgazdaságon és a foglalkoztatáson belül.....	47
2.6. A leíró statisztika módszerek a társadalomtudományi kutatásban	51
3. ANYAG ÉS MÓDSZER	53
3.1. A kutatás előzményei	53
3.2. A kérdőíves vizsgálat leírása.....	54
3.3. Az elemzésben használt módszerek	57
3.4. A vizsgált minta terület bemutatása	58
3.4.1. Az Észak-alföldi régió és Hajdú-Bihar megye agroökológiai potenciálja.....	59
4. VIZSGÁLATI EREDMÉNYEK ÉS AZOK ÉRTÉKELÉSE	62
4.1. A mezőgazdaság szerepe Hajdú-Bihar megye gazdaságában	62
4.2. A mezőgazdaság szerepe Hajdú-Bihar megye foglalkoztatásában.....	65
4.3. A földhasználat és a birtok struktúra jellemzői és alakulása az Észak-alföldi régióban Különös tekintettel Hajdú-Bihar megyére.....	68
4.4. Az empirikus vizsgálat eredményei, értékelésük	73
4.4.1. A gazdálkodás formája és általános jellemzői.....	73
4.4.2. Földhasználati jellemzők és birtokmegoszlás.....	81
4.4.3. „Érzékeny pontok”– Jövedelem-termelés, felhasználás	86
4.4.4. Egymással vagy egymás mellett?– Együttműködés és információáramlás.....	94
4.4.5. „Tükör által homályosan”–Jövőkép	102
5. KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK, VÁRHATÓ TENDENCIÁK	110
5.1. Következtetések, javaslatok	110
5.2. Várható tendenciák.....	116
6. ÚJ ÉS ÚJSZERŰ EREDMÉNYEK	118
7. ÖSSZEFOGLALÁS	119
8. SUMMARY.....	123
9. PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉK.....	127
10. PUBLIKÁCIÓK AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAKÖRÉBEN.....	134
MELLÉKLET.....	136

ÁBRÁK JEGYZÉKE

1. ábra:	Az egyéni gazdálkodók rendszerezése	15
2. ábra:	Üzemi struktúra Magyarországon, 1998.....	18
3. ábra:	Az agrártámogatások struktúrájának átalakulása az Európai Unió tagországokban, milliárd euro	29
4. ábra:	A családi gazdaság részesedése az Európai unió országainak termelési struktúrájában 1989-ben	30
5. ábra:	A szerkezetátalakítás alatt álló félig önellátó gazdaságok támogatásának alakulása, 2007	34
6. ábra:	A tulajdon viszonyok alakulása 1968–1989 között	39
7. ábra:	A hazai tulajdonosi- és üzemi struktúra az ezredfordulón.....	41
8. ábra:	A mezőgazdasági terület művelési ágankénti megoszlása, 2007.....	43
9. ábra:	A mezőgazdaságban alkalmazott családi munkaerő változása 2000–2007 között Magyarországon	51
10. ábra:	A családi gazdaságok típusai	54
11. ábra:	Az értékelhető kérdőívek területi megoszlása, 2008.....	56
12. ábra:	A kutatási munka folyamata	58
13. ábra:	Az Észak-alföldi régió kistájai.....	60
14. ábra:	Egy főre jutó bruttó hazai termék az országos átlag százalékában, 2000–2006.....	63
15. ábra:	A Régió mezőgazdasága által előállított bruttó hozzáadott érték gazdasági ágak főbb csoportjai szerint, 2000–2005.....	64
16. ábra:	A mezőgazdasági keresők aránya az aktív népességben belül Hajdú-Bihar megyében, 1990.....	66
17. ábra:	Az érvényes álláshelyek megoszlása nemzetgazdasági ágak szerint Hajdú-Bihar megyében, 2006. 03. 20.....	66
18. ábra:	Az egyéni gazdaságok számának alakulása és területi megoszlása Hajdú-Bihar megyében, 2006.....	70
19. ábra:	Az MgSZH által nyilvántartott családi gazdaságok száma 2007-ben, db	71
20. ábra:	Az egyéni gazdaságok átlagos birtoknagysága és területi megoszlása Hajdú-Bihar megyében, 2006	71
21. ábra:	Az MgSZH által nyilvántartott családi gazdaságok által használt terület 2007-ben, ha... ..	72
22. ábra:	A válaszadók megoszlása életkor szerint, az érvényes válaszok gyakoriságának megoszlásában, 2008	74
23. ábra:	A válaszadók megoszlása életkor szerint, az érvényes válaszok gyakoriságának megoszlásában, 2008	74
24. ábra:	A válaszadók megoszlása életkor szerint, az érvényes válaszok gyakoriságának megoszlásában, 2008	75
25. ábra:	A Régió 7 éves és idősebb agrárnépességének megoszlása a legmagasabb befejezett iskolai végzettség szerint az Észak-alföldi régióban, 2001, %.....	76
26. ábra:	A Régió 7 éves és idősebb népességének megoszlása a legmagasabb befejezett iskolai végzettség szerint Hajdú-Biharban, 2001, %.....	77
27. ábra:	A válaszadók megoszlása a gazdálkodói státusz szerint, az érvényes válaszok százalékában, 2008	78
28. ábra:	A válaszadók megoszlása a gazdálkodási forma szerint, az érvényes válaszok százalékában, 2008	79
29. ábra:	A gazdaságok birtoknagyságának megoszlása a válaszadások gyakoriságában, 2008.....	82
30. ábra:	A földterületek tulajdoni viszonyainak megoszlása, az érvényes válaszok megoszlásában, 2008	82
31. ábra:	Földterület változása a gazdaság alapítása óta, az érvényes válaszok százalékában, 2008	83
32. ábra:	Az alternatív területhasznosítás típusainak megoszlása, az érvényes válaszok százalékában, 2008	84

33. ábra: A gazdaságok által művelt terület megoszlása művelési áganként, az érvényes válaszok százalékában, 2008	85
34. ábra: A gazdálkodói státuszok megoszlása a gazdálkodásból szerzett jövedelem arányában, az érvényes válaszok százalékában, 2008	87
35. ábra: A gazdálkodás jövedelmezőségének megítélése az érvényes válaszok említési gyakoriságában, 2008	89
36. ábra: A jövedelmezősége megítélése a gazdálkodási formától függően, az érvényes válaszok százalékában, 2008	90
37. ábra: A gazdaság jövedelmezőségének és a gazdaság prioritásai közötti összefüggés az érvényes válaszok gyakoriságában, 2008	91
38. ábra: A jövedelemhelyzet megítélése a család életszínvonalának függvényében, az érvényes válaszok százalékában, 2008	92
39. ábra: A család megélhetési színvonalának megítélése a gazdálkodásból származó jövedelem alakulásának kapcsolata, az érvényes válaszok százalékában, 2008	93
40. ábra: A tagság előnyeinek megítélése, az érvényes válaszok százalékában, 2008.....	95
41. ábra: A tagság hiányának okai, az érvényes válaszok százalékában	96
42. ábra: A tagság hiányának okai az életkor függvényében, az érvényes válaszok százalékában, 2008	97
43. ábra. A szaktanácsadás iránti igények megoszlása, az érvényes válaszok százalékában, 2008.....	98
44. ábra: Szaktanácsadás és az életkor közötti összefüggés, az érvényes válaszok százalékában, 2008	99
45. ábra: A mezőgazdasági jellegű információk forrása az egyes médiumok esetében, az érvényes válaszok százalékában, 2008	100
46. ábra: A mezőgazdasági jellegű információk forrásának megoszlása a nem média jellegű források esetében, az érvényes válaszok százalékában, 2008.....	101
47. ábra: Az egyes médiaforrások megoszlása a termelői szerveződések támogatók és ellenzők körében, az érvényes válaszok említés százalékában, 2008.....	101
48. ábra: A gazdálkodás prioritásainak megoszlása az érvényes válaszok százalékában, 2008	103
49. ábra: A gazdálkodói státusz és a gazdálkodás prioritásai közötti kapcsolat, az érvényes válaszok százalékában, 2008	103
50. ábra: A gazdálkodási forma és a gazdaság prioritásai közötti kapcsolat, az érvényes válaszok százalékában, 2008	104
51. ábra. A földterület változása és a gazdálkodás prioritásai közötti összefüggés, az érvényes válaszok százalékában, 2008	105
52. ábra: A hitelfelvétel megítélése, az érvényes válaszok százalékában, 2008	106
53. ábra. A gazdaság hitelfelvételi hajlandóságának alakulása a gazdálkodás jövedelemből való részesedése alapján, az érvényes válaszok megoszlásában, 2008	107
54. ábra. A gazdaság működésének prioritásai és a hitelfelvétel kapcsolata, az érvényes válaszok százalékában, 2008	107
55. ábra. A pályázati tevékenység hiányának okai, az érvényes válaszok százalékában, 2008.....	108

TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

1. táblázat: A termelősövetkezeti tagok számának alakulása a tiszántúli megyékben, 1957–1970	11
2. táblázat: A mezőgazdasági üzemtípusok fontosabb jellemzői az Európai Unióban.....	24
3. táblázat: A Strukturális Alapok forrásai Magyarország számára, 2004–2006	33
4. táblázat: A családi gazdaságok fejlesztésére rendelkezésre álló források, 2004–2006	33
5. táblázat: Az 1920-as Nagyatádi-féle földreform által kialakult birtokviszonyok, 1935.....	37
6. táblázat: Az 1945. évi földreform főbb adatai	38
7. táblázat: A termelési struktúra alakulása a mezőgazdasági földhasználat függvényében Kelet-Közép-Európában, 2000.....	40

8. táblázat: A földterület használata művelési áganként 1873–2006 között, %	42
9. táblázat: Egy gazdaságra jutó terület nagysága Magyarországon, 2000–2007.....	43
10. táblázat: A földterülettel rendelkező egyéni gazdaságok és gazdasági szervezetek száma és földterülete birtokméret szerint, 2000–2007.....	45
11. táblázat: Fontosabb agrárstatisztikai adatok az EU-ban és hazánkban, 2000	46
12. táblázat: Főbb makrogazdasági mutatók arányának alakulása nemzetgazdasági áganként, 2006	48
13. táblázat: Hajdú-Bihar megye fejlettségének néhány jelző száma	62
14. táblázat: Beruházások gazdasági ág szerint, 2000–2006, millió Ft.....	64
15. táblázat: Az Észak-alföldi régió földterület megoszlása 1950–2005, ha	69
16. táblázat: A vizsgálati mintát képező gazdaságok megoszlása a gazdálkodás célja és a gazdaság típusa szerint, 200, 2008, százalék	77
17. táblázat: A melléktevékenység és a gazdálkodói státusz kapcsolata, az érvényes válaszok százalékában.....	89

1. BEVEZETÉS

1.1. A téma indoklása

Az elmúlt évtizedben jelentős változások zajlottak le a magyar mezőgazdaságban, amelyek hatásai a teljes ágazatot érintették. A privatizációs törvényeknek köszönhetően új tulajdonosi struktúra alakult ki, amely törvényszerűen az üzemszervezet átalakulásához vezetett. A megváltozott termelési struktúrára az elaprózódott birtoktestek, a nagyszámú ugyanakkor kisméretű egyéni gazdaság, illetve kisszámú, de nagy birtokmérettel rendelkező intenzív termelést folytató gazdasági szervezetek váltak jellemzővé, azaz: *duális termelési szerkezet* alakult ki. A kilencvenes évek végétől kezdve azonban egy nagyon lassú, de folyamatos birtokkoncentráció indult meg, részben a piaci folyamatoknak, részben Magyarország Európai uniós csatlakozásának köszönhetően. Ezzel párhuzamosan egy új, illetve korábban már középparaszti gazdaságként létező termelői csoport került egyre inkább előtérbe: *a családi gazdaság*. A történelem folyamán mindig is nagy volt a magyar mezőgazdasági termelésben a családi gazdálkodáson alapuló gazdaságok szerepe, függetlenül attól, hogy az adott korszaknak megfelelően *középparaszti réteggként, kistermelőként, háztáji gazdaságként*, vagy a rendszerváltást követően *egyéni gazdálkodóként* nevesítették meg őket.

A családi gazdálkodás feltételeinek, ismérveinek szakmai alapon történő újradefiniálása alapvető fontosságú az agrárágazat jövőjét illetően. A családi gazdaságok mellett, hogy enyhíthetik a kelet-közép-európai térség egykor volt szocialista államaiban kényszerűen kialakult kétpólusú termelési struktúrát, nagyban elősegíthetik a falusi munkanélküliség és a jövedelemhiány enyhítését. Ezért sikeres „átmentésük” és a mezőgazdasági termék előállításán túlmutató szerepük megőrzése alapvető nemzeti érdek.

Végül, de nem utolsó sorban a téma tudományos igényű elemzését indokolja többek között az a körülmény is, hogy „... a mezőgazdaság mindig is több volt, mint egyszerű árutermelő ágazat. Az élelmiszerek és nyersanyagok előállításán túl egyéb feladatokat is ellátott, tájat, élővilágot, talajt, vizet, környezetet is termelt, és munkát, megélhetést adott a vidék embere és közösségei számára. A mezőgazdaságnak a termelési feladatok mellett – regionálisan eltérő mértékben ugyan de – környezeti és társadalmi, foglalkoztatási feladatokat is magára kell vállalnia.” (Ángyán, 2000). Ez az értékelés ma sem veszített időszerűségéből.

1.2. A kutatás célja

A dolgozat alapvető kutatási célja a *Hajdú-Bihar megyében* működő családi gazdaságok vizsgálata. *A családi gazdaságon azokat a gazdaságokat értjük, amelyek döntően a családi munkaerőre alapozva fő vagy mellékállásban jövedelemszerzési céllal hosszú távú gazdálkodásra rendezkedik be. Az irányítás a család kezében összpontosul a földtőke és az eszközállomány zöme saját tulajdonú, ugyanakkor a gazdaságossági szempontokat is szem előtt tartva jelentős föld, munka vagy eszközberleményt, illetve szolgáltatást vesz igénybe a gazda. Továbbá a gazdálkodást több generáción keresztül öröklődő életformának tekinti.* Az empirikus kutatások segítségével átfogó helyzetelemzést készítettünk, amely rámutat a gazdálkodói kör és gazdálkodásának körülményeire. A helyzetelemzés eredményeire, valamint a vizsgálatba bevont kettőszáz gazdálkodó véleményére támaszkodva megpróbáltunk jövőképet felvázolni. A gazdálkodókat státuszuk alapján főállású, részmunkaidős szabadidejében gazdálkodó, nyugdíjas és munkanélküli és egyéb kategóriákra bontottuk. Az általunk gyűjtött információk összességében segíthetik a jelenlegi törvényi és adminisztratív szabályozás rugalmasabbá tételét is.

Az empirikus kutatások elindítását és irányát egy, a kilencvenes évek első felében döntően az Észak-alföldi régióban készült (*Süli-Zakar-Baranyi, 1997, 2000*), *szociál-geográfiai kérdőíves vizsgálat* eredményei alapozták meg. A mintegy 2500 kérdőív adatai alapján készült általános helyzetelemzés, valamint az egyéni gazdálkodók jövedelemhelyzete, jövedelem forrásai alapján kialakított termelői struktúra kidolgozása mellett, az empirikus kutatás gerincét alkotó kérdőív szociológiai jellegű kérdéseket is tartalmazott, amelyek a családi gazdaságok kialakulásának társadalmi okait is kutatták. A több mint egy évtized után végzett, jelenlegi kutatás próbálta megőrizni ezt az interdiszciplináris jelleget, a lezajlott gazdasági-társadalmi folyamatok hatásainak tükrözése érdekében, számos új elemmel bővült.

A vizsgált terület kiválasztását indokolja, hogy a megyében az országos átlagot meghaladó a mezőgazdasági területek aránya és az ágazat még napjainkban is nagy jelentőséggel bír. Az Észak-alföldi régióban a már meglévő versenyelőnyökre alapozott piacvezérelt és innováció-orientált agrárvertikum kialakítása („*Agrár-régió*”) stratégiai cél.

A kutatási célok meghatározását nagyban segítette a külföldi és a hazai szakirodalom áttekintése és elemzése. A családi gazdálkodással kapcsolatos kutatások igen sokrétűek gyakorta több tudomány területet is felölelnek, azaz interdiszciplináris jellegűek, ami nagyban segítheti egy komplex kép kialakítását a családi gazdaságok működését és jö-

vöbeni lehetőségeit illetően. Ezért a vizsgálatunk során a gazdálkodást alapvetően befolyásoló *külső tényezőket, működési kereteket*, mind a *belső motivációkat* próbáltuk megvizsgálni. Előbbit kérdőíves vizsgálatok segítségével, utóbbit a gazdálkodókkal készített személyes eszmecsere, beszélgetések, interjúk alapján.

A kutatás során a következő kérdésekre kerestük a választ: *Milyenek a gazdálkodás körülményei a megyében? Mi befolyásolja leginkább a gazdálkodás sikerét? Hogyan, milyen forrásokból fejlesztik, illetve bővítik a gazdaságukat? Milyen humán tényezők játszik szerepet a gazdálkodásban? Hogyan látják a gazdálkodók a jövőjüket, milyen alapvető céljaik vannak? Ki fogja abbahagyni a gazdálkodást és ki fogja folytatni?*

A kérdésekkel szoros összefüggésben erre épülve a hipotéziseink a következők:

- A mezőgazdaság megyén belüli szerepe, az ágazat nemzetgazdasági szerepsökkenése ellenére, továbbra is meghatározó a jövedelemtermelésben és a jövedelempótlásban.
- Az érintett gazdaságok a kilencvenes évek közepétől eltérően, ma már döntően banki hitelekből kisebb részben pályázati és egyéb forrásokból fedezik a gazdaságok fejlesztését.
- A családi gazdaságok humántőkéje alapvetően determinálja a gazdálkodás sikerét, a megszereshető jövedelem nagyságát.
- A családi gazdaságok vállság álló képessége nagy, tehát az érintett gazdálkodói kör a jövedelmezőségi viszonyoktól, működési körülményektől függetlenül, folytatja majd a gazdálkodást. A jövőben nem tervezik a gazdaságok felszámolását és az így felszabaduló tőke más ágazatba történő áthelyezését.

Fontos kiemelni, hogy az uniós csatlakozásunkat követően számos szakmai és sok esetben politikai vitában, amely a termelési struktúrát, a mezőgazdaság szerkezetét alapvetően meghatározó, termelési formák megoszlását övezi, nem kívánok állást foglalni. A vita középpontjában, rendszerint a kis (családi) gazdaságok vagy nagyüzemek? azaz a méret és a hatékonyság közötti összefüggés kérdése áll. A dolgozatomnak nem célja, hogy ezt a szűk keresztmetszetre vetítet egyébként igen szerteágazó és bonyolult kérdést megválaszolja. Sokkal inkább egy az ilyen jellegű és ehhez hasonló kérdések megválaszolását segítő átfogó helyzetértékelés elkészítése.

2. SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

2.1. *A családi gazdaságok elméleti összefüggésekben*

A hazai szakirodalomban a családi gazdaságok fogalmi megjelenítése, a termelési szerkezetben betöltött szerepükről és funkcióikról szóló tudományos munkák zömében a gazdasági-társadalmi rendszerváltozás után jelentek meg. A fejezet célja, hogy a családi gazdaságok fogalmi megközelítéséről napvilágot látott fontosabb szakirodalmi megközelítéseket áttekintse. Emellett a családi gazdaságok változó szerepének és funkcióváltásának áttekintése is a fejezet részét képezi. A szakirodalom feldolgozását a 1940-es évek elejéig visszamenőleg végeztük el, a kilencvenes évek elején lezajlott gazdasági-társadalmi rendszerváltozás utáni, több mint másfél évtized munkáit hangsúlyosabban dolgoztuk fel.

A hazai szerzők mellett ebben a témában megjelenő külföldi szerzők munkáinak külön alfejezetet szenteltünk, a terjedelmi korlátokra való tekintettel a forrás feldolgozást az Európai Unióra és az Egyesült Államokra szűkítettük le. Hangsúlyosabban az Európai Unió országaiban, a családi gazdálkodást, családi gazdaságok fogalmi lehatárolását övező szakmai dilemmákat helyeztük a középpontba. A téma specifikus nemzetközi kitekintés elengedhetetlen, hiszen a nemzetközi tapasztalatok nagyban segíthetik a magyar mezőgazdaság termelési szerkezetének ésszerű átalakítását, valamint a 2009-ben esedékes új gazdátámogatási rendszer kidolgozását és zökkenőmentes megvalósítását is.

2.1.1. *A családi gazdaságok fogalmi megközelítése*

A feudális társadalmak jobbágyságából kialakult *parasztságot* a családi gazdaságok történeti elődjének tekintjük. A parasztságnak a kapitalizmus kori történetéről publikált műve előszavában Szabó István (1965), a parasztságról szóló történetírás máig meghatározó, iskolateremtő professzora a jobbágyság jogi kategóriája helyén (amely nemcsak a mezőgazdasági termelőket, hanem például a kézműveseket is magába foglalta) egyértelműen a 'földműves' jelentést vezeti be a *paraszt* meghatározásaként. „A *paraszt* szónak... már 1848 előtt 'földműves' jelentése is volt, a jobbágy ugyanis legtöbbször földművelő, tehát ilyen értelemben is paraszt volt. A jobbágyfelszabadítás után már csupán eme jelentésének volt helye élő nyelvünkben, a „parasztság” 1848 után társadalmi kategóriaként elsősorban életfenntartó foglalkozást, életformát és osztálykeretet jelentett egyszerre. A *paraszt* fogalmán most már kifejezetten mezőgazdasági népeiséget kell érteni.” (Szabó 1965, 7. o.)

A második világháború után bekövetkező változások nyomán a történeti parasztfogalom fokozatosan eltűnt azzal a gazdasági-társadalmi szerkezettel együtt, amelyen belül a paraszti létet értelmezték. A köznyelvben, és a szakirodalomban „parasztság” megjelölés azonban továbbra is megmaradt. A szakirodalom, valamint a statisztikai adatgyűjtés is *kistermelőként* tartotta őket számon. Ez a megnevezés egyaránt jelentette a kisárutermelő, önálló parasztságot, majd később a szövetkezeti parasztságot. A paraszti társadalom felbomlása már a 19. században elkezdődött és nagyjából az 1960-as évekre lezajlott (1. táblázat). Az önálló parasztság beleolvadt a termelőszövetkezeti tagságba, a soraikba tartozók vagy ipari, illetve egyéb nem mezőgazdasági munkássá váltak (Baranyi, 1985).

1. táblázat

A termelőszövetkezeti tagok számának alakulása a tiszántúli megyékben, 1957–1970

Terület	1957	1962	1965	1970	Változás 1957–1970	
	ezer fő				ezer fő	%
Békés megye	23,0	86,3	82,6	84,1	+61,1	365,6
Csongrád megye	11,9	62,8	59,7	58,8	+46,9	494,1
<i>Hajdú-Bihar megye</i>	<i>13,5</i>	<i>77,2</i>	<i>72,4</i>	<i>72,9</i>	<i>+59,4</i>	<i>540,0</i>
Szabolcs-Szatmár megye	14,6	104,5	90,8	94,6	+80,0	647,9
Szolnok megye	25,7	72,0	67,5	68,4	+42,7	266,1
Tiszántúl összesen	88,7	402,8	373,0	378,8	+290,1	427,0

Forrás: Baranyi, 1985 alapján saját szerkesztés.

Az egypártrendszer kiépülésének szerves részeként zajló, a magántulajdon felszámolását szolgáló, kollektivizálás második hulláma után (1962), a mezőgazdasági termelés túlnyomórészt szövetkezetek és állami gazdaságok keretében folyt. A földmagántulajdon gazdasági értelemben gyakorlatilag megszűnt. A korábban szegény paraszti, illetve közép- és gazdagparaszti társadalom átalakult, tagjai a mezőgazdaságban vagy egyéb nemzetgazdasági ágakban alkalmazottként dolgoztak s emellett ún. háztáji gazdaságokban végeztek kistermelői tevékenységet. Az 1980-as évek második felétől újabb fogalmak jelentek meg a szakirodalomban a mezőgazdasági kistermelésre, mint például az *egyéni gazdaság*, a *magán gazdaság*, a *családi gazdaság*, a *farm gazdaság*. A szféra szereplőire pedig a *magán gazda*, *egyéni gazda*, *mezőgazdasági vállalkozó* kifejezést vezették be (Hantó, 1994).

A gazdasági-társadalmi rendszerváltás után az új tulajdonosi struktúra megjelenésével 1990 után a hazai szakirodalom érdeklődése is megélénkült, egyre több tanulmány, cikk jelent meg a témában. A figyelem középpontjába kerültek az új és megújuló gazdálkodási formák, illetve az általuk kialakított termelési struktúra dilemmája.

A családi gazdaságok meghatározásával kapcsolatosan napvilágot látott szakirodalmi definíciók számos hasonlóságot, valamint különbséget is mutatnak. Alapvetően két egymástól markánsan elkülöníthető csoportba sorolhatóak aszerint, hogy a fogalmi lehatárolást elsősorban *munkaszervezeti* oldalról, vagy a gazdasági (hatékonyság, jövedelmezőség) paraméterek, *piacgazdaságban* – közvetve a vidékfejlesztésben, formálásában – *betöltött szerepük* alapján közelítik-e meg. Természetesen egy ilyen gazdasági és társadalmi funkciókkal egyaránt rendelkező csoport pontos leírása és elhelyezése egy termelési struktúrába összetett és bonyolult és szerteágazó feladat. Ezért az egyes irányzatokon belül és az iskolák alapelvei között számos ponton hasonlóság mutatkozik, bizonyos esetekben pedig szintetizálódik. Ilyen eset például, amikor a családi gazdaság definíciója szerint a tevékenység határozott célja az ártermelés, párhuzamos célként a család munkaerejének mind teljesebb lekötése is megjelenik (*Bálint-Fehér*, 1991). Vagy amikor a családi gazdaságot a társas vállalkozások egyik sajátos formájaként értelmezik, illetve a farmgazdaság, családi farmergazdaságok, családi farm kifejezések szinonimaként használják (*Szakál*, 1993; *Vági*, 1993).

A családi gazdaságok *munkaszervezeti oldalról* való megközelítése elsősorban azt a kérdéskört járja körül, hogy a gazdaság a termelő-értékesítő-irányító tevékenységéhez mekkora mértékben veszi igénybe és köti le a család munkaerejét. Eszerint a családi gazdaságon belül a háztartás és a vállalkozás csak elméletileg választható szét, gyakorlatilag azonban nem. Fontos tény, hogy a föld tulajdonlása nem szükséges feltétele a családi farmnak. Valamint, a családi farm fogalma semmit nem mond az adott gazdaság nagyságáról, akár területnagyságban, akár árbevételben vagy bruttó termelési értékben mérjük, még kevésbé annak hatékonyságáról (*Fertő*, 1997). Ugyanitt fordul elő, hogy a családi munkaerő mellett, illetve azzal párhuzamban a gazdálkodás méretét célját választják a tipizálás és leírás alapjául. A *munkaerő felhasználás* szempontjából így három alaptípust különböztet meg:

– családi munkaerő felesleg – részmunkaidős (part time); családi munkaerő teljes; teljes munkaidős (full time); – családi vállalkozás – bér munka alkalmazása (family firm). Ez a tipológia sok hasonlóságot mutat a nyugat-európai szakirodalommal. A *gazdálkodás típusa* szerint szintén három csoportot különít el: – önellátási irányultságú; – jövedelem-szerzésre irányuló; – vállalkozási irányultságú (*Cseresné*, 1992).

Szintén ide sorolhatóak azok a munkák amelyek a családi gazdaságokat középparaszti gazdaságoknak tekinti. Eszerint az ország valamennyi vidékén megjelentek olyan középparaszti gazdaságok, amelyek főleg családi munkaerőre támaszkodnak, ugyanak-

kor ide tartozik az új mezőgazdasági nagyvállalkozók egy csoportja, amely gazdálkodásának mérete nem haladja meg a középparaszti szintet. A középparaszti gazdaságok egy része árutermelést folytat, s így a mezőgazdaság „versenyszférájában” tevékenykedik, másik részük viszont egy szűkebb (helyi) piacon jelenik meg, vagy a család és a rokonság szükségletének kielégítésére összpontosít, és az árutermelés csak kisebb szerepet játszik gazdálkodásukban (Juhász, 1998).

Tágabb értelmezésben a családi gazdálkodás minden olyan mezőgazdasági termelőtevékenység, amely a *családi munkaerő foglalkoztatására, hasznosítására* törekszik és kizárólag vagy túlnyomó részben minél nagyobb jövedelmet kíván elérni. A gazdálkodást, mint foglalkozást nem csak egyszerű termelő tevékenységnek tekinti sokkal inkább *élethivatásnak* megélhetése alapjának vagy életszínvonalának kiegészítőjének. Ezek a gazdaságok elsősorban családi munkaerőt foglalkoztató, értékesítő és csak másodsorban tőkehasznosító üzem. Legfőbb jellemzője, hogy a családfőn, illetve a gazdálkodást irányító családtagon kívül minden családtag számára megfelelő foglalkoztatást és annyi jövedelmet biztosít, ami más nemzetgazdasági ágakban elérhető (Dobos, 2000).

A magyarországi vidékfejlesztéssel foglalkozó szakirodalom az ezredforduló gazdálkodási struktúrájában a családi gazdaságokat (family farm) mint kisebb kft.-k, bt.-k, (150 ha alatti területen) keretei között működő, döntően *családi munkaerőre* támaszkodó egyéni vállalkozóként vagy östermelőként definiálja, ahol a munkavégzés döntően a család munkaerejére támaszkodva történik. Alkalmazottakat csak ritkán foglalkoztatnak. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a megélhetést segítő gazdaságokat, illetve szociális mezőgazdálkodást nem szabad a családi gazdaságokkal azonosítani (Kovács, 2001).

A mezőgazdasági termeléssel foglalkozók méretük és piaci szerepük szerint is csoportosíthatóak. Az így megkülönböztet gazdaságok közül a családi gazdaságok, amelyekben a mezőgazdasági termelés szorosan összekapcsolódik a háztartással, további két alcsoportra bonthatóak:

1. *Mellékfoglalkozású* vagy részmunkaidős *családi gazdaságok*, amelyekben a családi bevételnek kevesebb, mint a fele származik a mezőgazdaságból, illetve a mezőgazdaságban kifejtett munkaidő nem több mint 1,75 ME, azaz munkaerőegység.
2. *Főfoglalkozású családi gazdaságok*, amelyeknek bevételéből a mezőgazdaság adja a nagyobbik hányadot, illetve 0,75-nél több, de 1,5 főnél kevesebb a mezőgazdaságban kifejtett munkaidő (ME), valamint azok a családi gazdaságok, amelyekben 1,5-nél nagyobb a ME mutatója, függetlenül a mezőgazdasági bevételi hányadtól (Forgács, 2001).

Több szerző definícióját, szintetizálva a családi gazdaságot olyan mezőgazdasági termelésre szakosodott vállalkozásként is értelmezik, amelyben a családi tőke, tulajdon, irányítás és munkaerő felhasználás dominál. Ideális esetben a gazdaság generációról generációra öröklődik, és megteremti a család elvárható jövedelmét. Keveredik benne az árutermelés és a megtermelt javak saját fogyasztása. Családi gazdálkodás alatt családi gazdasági kereteken belül végzett mezőgazdasági vállalkozási tevékenység értendő (Nagy, 2006).

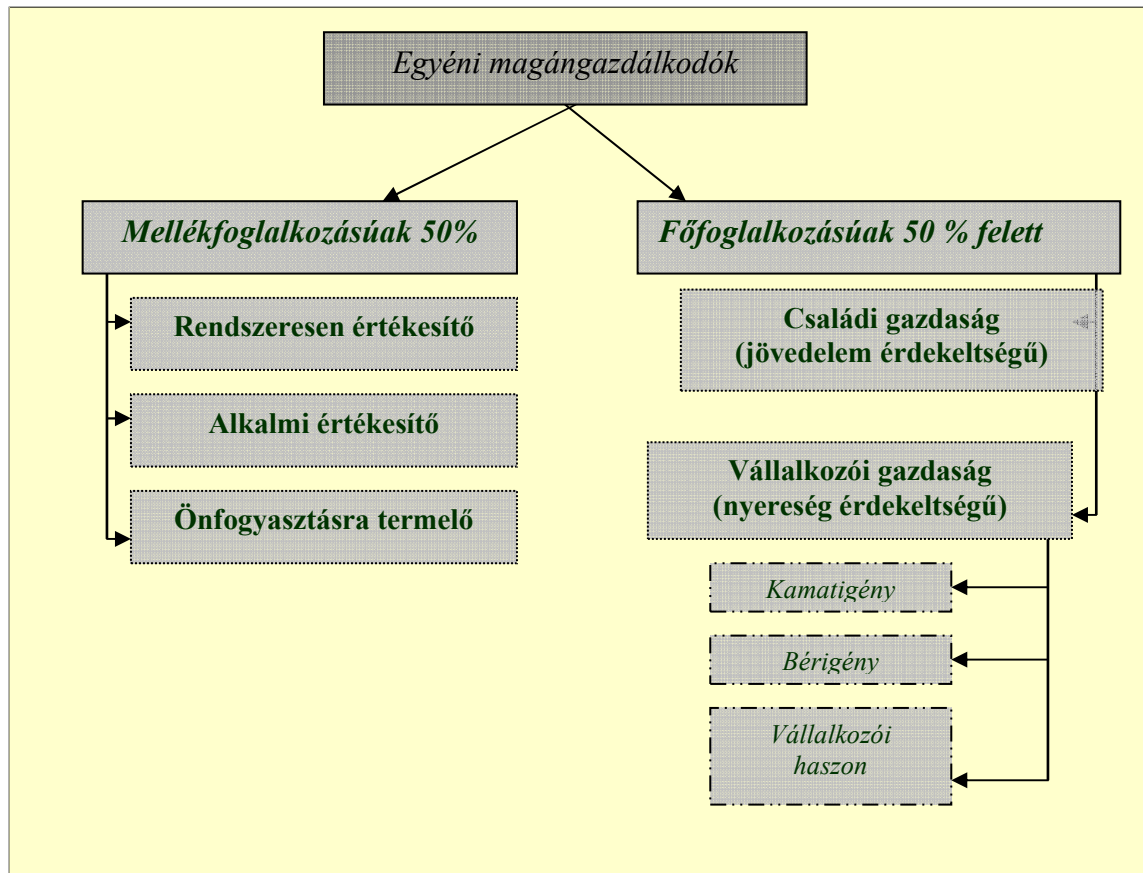
A közgazdaságtani jellegű megközelítések a családi alapon működő gazdaságok megközelítését a jövedelmezőség, jövedelemforrások, a jövedelemszerzés célja, az erőforrások (föld, álló- és forgó eszközök) és az ebből fakadó hatékonyság, valamint a bevétel szemszögéből vizsgálják és differenciálják. Megítélésük szerint ezek a különböző gazdálkodási kategóriák mind – különböző méretű – családi gazdaságok is lehetnek, hiszen a családi gazdaság nem elsődlegesen a méretétől válik családi gazdasággá (Búzás et al., 2000).

A családi gazdaságokat, mint piacorientált, elsődlegesen árutermelésre szakosodott termelő egységként definiálják, ahol az árutermelés során a vállalkozás összefonódik a háztartással. A gazdasági eszközök egy része a vállalkozást szolgálja nem a háztartást. A családi gazdaság keretei bővíthetőek, eszközei kombinálhatóak, felhalmozásuk a személyes fogyasztás rovására valósulhat meg. A gazdaság tagjai fogyasztók és vállalkozók egyszerre (Fehér, 1992).

Egy országosan empirikus vizsgálat eredményeit is felhasználták szintén a családi gazdaságok fogalmi lehatárolásához és tipizálásához. A vizsgált családi gazdaságokat a „saját mezőgazdasági termelő tevékenységből származó bevételeknek az összes családi bevételből való aránya alapján” kategorizálva két alapvető csoportját különítették el. Amennyiben az említett jövedelemforrások aránya 50–50 százalék volt akkor *mellékfoglalkozású családi gazdaságról* beszélhetünk. Ide tartoznak a *rendszeresen árutermelő, az alkalmi árut értékesítő és az önfogyasztásra termelő* gazdálkodók (1. ábra). Az ebbe a csoportba tartozó gazdálkodók célja az árbevételen alapuló kiegészítő jövedelemszerzés, illetve a kiadás megtakarítása révén nyert jövedelemképzés, amely eredményét tekintve szintén kiegészítő jövedelemszerzésnek minősül. A másik csoportot a *főfoglalkozású magángazdálkodók* alkotják. Ez esetben alapvetően két nagy termelői csoport különíthető el: a *családi gazdálkodók* és a *vállalkozók*. A családi gazdaságra a jövedelemszerzés, a családi munkaerő lekötése és a saját tulajdonú álló és forgóeszközök jellemzőek. A vállalkozó ezzel szemben nyereség érdekelttség, aki a befektetett tőkéje után kamatigényhez, munkaráfordításai után pedig bérigényhez, kockázat vállalása után vállalkozói haszonhoz kíván jutni (Csete, 1992).

1. ábra

Az egyéni gazdálkodók rendszerezése

Forrás: Csete, 1995

Ezt erősíti meg egy, a kilencvenes évek közepén az Alföldön zajló szociál-geográfiai kutatás is. Az egyes gazdálkodói csoportok elkülönítése ebben az esetben a *megszerzett jövedelem forrása* alapján történt. A családi gazdaságokhoz ez esetben azokat a gazdaságokat sorolták, amelyeknél a jövedelemszerzés elsődlegesen vagy kizárólag a gazdálkodásból származik. Ez már alapvetően vállalkozás orientált tevékenység mely a családi munkaerőt és a családi vagyont bázisát aknázza ki. Általában egy vagy két felnőtt munkaerejét tudja lekötni, állandó alkalmazott is előfordul a gazdaságban (Süli-Zakar, 1997; Baranyi, 2000). Más megfogalmazásban a családi gazdaság a legegyszerűbb *közgazdaságtani fogalomból* kiindulva: olyan gazdaság, amely megélhetést nyújt egy családnak, és munkaerejét leköti. A gazdaság irányítását általában a legidősebb, legtöbb tapasztalattal rendelkező családtag végzi. Elvértve fordul elő, hogy az „irányítást” külső emberre bízzák (Ertsey, 1999). A gazdaság a családi kapcsolatokra és erőforrásokra alapuló vállalkozásként jelenik meg, ahol a tőke a család tulajdonába van, a család vezeti a gazdaságot, és egyben végzi a termelő tevékenységet is (Alvincz-Varga, 2000; Ángyán, 2000). Ugyanakkor felhívják a figyelmet

„hogy a hagyományos családi gazdasági modell az Európai Unióban felbomlóban vagy legalább is erősen átalakulóban van. A főfoglalkozású családi gazdaság nem kisüzem többé, hanem mindinkább tőkeerős vállalkozás.” (Nagy, 2001. 73. o.).

A viszonylag nagyszámú és eltérő tartalmú definíció, azonban csak a szakmai körökben volt használatos, bár a családi gazdálkodás élénkítését már a kilencvenes évek közepétől próbálta támogatni az állam. A hivatalosan azonban sem a döntéshozó szervek és hivatalok, sem a statisztikai adatgyűjtés nem ismerte el a családi gazdaságot, mint termelői csoportot, csak vállalatgazdasági kategóriaként léteztek. Jogi definíciójuk csak a családi gazdaságok megalakításáról szóló 326/2001 (XII.30.) kormányrendelet keretein belül valósult meg. A rendelet értelmében a területileg illetékes Földművelésügyi Hivatal nyilvántartásba veszi a családi gazdaságot, ha a családi gazdálkodó:

- nyilatkozik arról, hogy a mezőgazdasági és mezőgazdasági kiegészítő tevékenységet élethivatásszerűen kívánja végezni;
- legalább középfokú képzettséget igazoló okirattal rendelkezik;
- nyilatkozik arról, hogy a lakóhelye legalább három éve a családi gazdaság központjaként megjelölt településen van;
- a család tagjaival szerződést köt, hogy a tulajdonukban lévő termőföldterületek és annak megműveléséhez szükséges vagyontárgyak legalább öt évre a használatába kerül;
- rendelkezik östermelői vagy egyéni vállalkozói igazolvánnyal;

A rendelet értelmében az érintett gazdaságok által megművelt terület, saját vagy bérelt, nem haladhatja meg a 300 hektárt, valamint egy másik igen lényeges pont, hogy a családi gazdálkodó mezőgazdasági, illetve mezőgazdasági kiegészítő tevékenységből származó jövedelme nem haladhatja meg az 50 százalékot. A kormányrendelet nagyban elősegítette a családi gazdaságok stabilizálását az egyébként jellemzően nem a családi gazdálkodásra épülő, duális termelési struktúrában (Nagy, 2007). Ezek a gazdaságok, bár viszonylag kis számban vannak jelen, a kiegyensúlyozott termelési struktúra kialakításában hangsúlyos szerepet kaphatnak, mert átmenetet képeznek a zömében önellátó kisgazdaságok és a profit orientált nagygazdaságok között.

A 2001-ben napvilágot látott kormányrendelet (317/2001. (XII. 29)), a rendelet hatályba lépését követő két évben célzott támogatásokkal egészült ki. Az első évben a családi gazdálkodók, más mezőgazdasági kis- és középüzemekkel együtt kedvezményes hitelezéshez kapcsolódó kamattámogatásra és állami kezesség vállalásra volt jogosult. A hitelkonstrukció lehetőséget nyújtott a gazdáknak termőföld (legfeljebb 300 hektár), telephely, mezőgazdasági

gépek, a gazdálkodáshoz szükséges forgó eszközök megvásárlására, valamint a már meglévő telephelyek korszerűsítéséhez, szőlő- és gyümölcsös ültetvények telepítéséhez. A kamattámogatás mértéke, valamint az állami kezesség vállalás a hitel célja alapján eltérő volt. A támogatás alapvetően a családi gazdaságok létrehozását, illetve a már korábban is működő gazdaságok korszerűsítését célozta meg, lehetőséget kívánt teremteni arra, hogy a családi gazdaságok létrejöhessenek és működjenek. A rendeletet 2004-ben módosították azzal a céllal, hogy a családi gazdálkodás ésszerűtlennek vélt kötöttségeit feloldják. A kormány eltörölte a családi gazdaságokra vonatkozó 50 százalékos mezőgazdasági árbevételi követelményt. Lehetővé tette azt is, hogy a családi gazdaságokban az eddigi három alkalmazott helyett tíz dolgozhasson. Arra is lehetőséget biztosított, hogy a főállású családi gazdálkodó más irányú kereső tevékenységet is folytasson. Az alapvető cél a törvénymegalkotásakor a vidéki népesség helyben tartása, a gazdaságok családi alapon történő szervezése és végső soron a gazdák által birtokolt föld el- vagy bérbeadásának csökkentése volt. Ma már ez a típusú családi gazdaság csak jogi fogalom, amely nem tudta beváltani a hozzáfűzött reményeket. Ennek az a legfőbb oka, hogy a nyilvántartott családi gazdaságok számára biztosított hitel és kamattámogatások megszűntek.

A családi gazdaságok működőképessége szempontjából lényeges, hogy a *magyar öröklési jogrendszer* a családi gazdaságokat nem ismeri. A második világháborút megelőzően a parasztság köreiben az a szokás élt, hogy a gazdaságot a hozzá tartozó termelési eszközökkel együtt a legidősebb fiú örökölte. A falusi társadalom tehát önmaga szabályozta ezt a kérdést. Második világháborút követően az ötvenes években zsebszerződésekkel rendezték a föld és a hozzá tartozó termelési eszközök sorsát, hogy elkerüljék kuláklisra kerülést. A gazdasági-társadalmi rendszerváltozás bekövetkeztéig nem jelentett problémát a jogi szabályozás hiányát ugyanis a magántulajdon fogalom a mezőgazdaságban ismeretlen volt. Ezt követően a kilencvenes években sem pótolták ezt a hiányt, jórészt azért mert az évtized közepére zajlott le a privatizáció, amely nyomán újra megjelentek a családi gazdaságok. Mára azonban azok a gazdálkodók, akik a kilencvenes években újra kezdték a termelést, családi gazdaságokat alakítottak, az ötvenes évek közepe-végén járnak (a nők esetében még kedvezőtlenebb a helyzet ő átlag életkoruk a hatvan évet is meghaladja).

Az európai jogrendszerek zöme a magyar gyakorlattal szemben tartalmazza a családi gazdaságokra vonatkozó örökösödési törvényeket. Például a parasztgazdaságok öröklését szabályozó 30–40 paragrafusból álló törvény határozza meg az öröklést Ausztriában. A törvény alapvetően a gazdaságok egyben tartását célozza meg, ennek érdekében többek

között még az öröklés prioritását is meghatározza (előnyt élvez az a gyermek, aki mezőgazdasági pályára készül) Fontos lenne, hogy a mára már a hatvanas éveiket taposó családi gazdálkodók a termőföldet, a termelő eszközöket, az állatállomány, valamint a vagyonértékű támogatási jogosultságokat egyben tudják örökíteni, azért, hogy a gazdaság egyben maradjon. A küszöbön álló *földtörvény módosítás* ezért külön is figyelmet szentel majd várhatóan ennek a kérdésnek. Az esedékes földtörvény módosítás markánsan szétválasztaná a tervek szerint a termeléshez, földhasználathoz kapcsolódó szabályozást a tulajdonlással, örökösödéssel és bérlettel kapcsolatos jogszabályoktól.

A hazai szakirodalomban a családi gazdaságok fogalmi lehatárolása, hasonlóan a nyugat-európai gyakorlathoz, igen sokrétű. A pontos fogalmi meghatározás nem könnyű, hiszen a hazai szakirodalom eltérő definíciókat használ ezen termelői csoport fogalmi meghatározására. Emellett a családi gazdaságok funkciói és fogalmi köre a magyar történelem során folyamatosan változott. Az elmúlt 18 évben napvilágot látott definíciók sok ponton megegyeznek. Abban minden szerző egyetért, hogy a családi gazdaság alapvetően, akár fő akár mellékállásban, piacorientált tevékenységet végez de nem célja a minél nagyobb profit elérése, a földtőke döntően a család tulajdonában van, a gazdálkodás elsősorban a család munkaerejét kívánja lekötöni. A vitás pontok általában a következők: Vállalkozó-e a családi gazdálkodó vagy sem? A gazdálkodást szolgáló álló- és forgóeszközök hogyan és milyen mértékben bővíthetők? Milyen szorosan fonódik össze a háztartás a termeléssel? Pontosan hol helyezhető el ez a gazdálkodói csoport az üzemi struktúrában? (2. ábra).

2. ábra

Üzemi struktúra Magyarországon, 1998

<i>Mezőgazdasági termelés</i>			
<i>Magántermelők</i>		<i>Mezőgazdasági vállalkozások</i>	
<i>Egyéni vállalkozások</i>		<i>Társas vállalkozások</i>	
Részmunkaidős és mellékfoglalkozású kisegítő gazdaságok	Főfoglalkozású családi gazdaságok	Mezőgazdasági magánvállalkozások	Mezőgazdasági szövetkezetek
Nem üzemszerű, kedvtelésből üzemeltetett mezőgazdaság		Betéti társaságok, nem jogi személyiségű társas vállalkozások	Részvénytársaságok
Megélhetési célú, kiegészítő jövedelemszerzésért folytatott, szociális		Korlátolt Felelősségű Társaságok	Közhasznú társaságok, alapítványok, kísérleti és tangazdaságok

Forrás: AKII, 1998, alapján saját szerkesztés.

Véleményünk szerint a családi gazdaságok fogalmi lehatárolásánál *Weber* fogalomalkotási alapvetéseiből kell kiindulnunk, olyan fogalmat kell tehát alkotnunk amelyben „megmérjük a valóságot, kézzelfoghatóvá tesszük empirikus tartalmának bizonyos jelentős alkotó részeit – amellyel összevetjük a valóságot. E fogalmak olyan objektív alkotások, amelyekben az objektív lehetőség kategóriájának felhasználásával a valóságra irányuló és azon iskolázott fantáziánk által megfelelőnek ítélt összefüggéseket konstruálunk (*Weber*, 1970, 52. o.)” Ezzel a hosszas és körülményes terminológiai viták elkerülhetőek, a valóságból kiindulva lehet tipizálni a gazdálkodói csoportokat (*Csete*, 1992).

A fogalmi lehatárolások közül azok járnak legközelebb a valósághoz, amelyek empirikus (kérdőív, mélyinterjú) kutatásokkal is igazolni próbálják elméleti felvetéseiket. Ezért egyetértünk *Csete Lászlóval* abban, hogy a családi gazdaság célja alapvetően a jövedelemszerzés, a családi munkaerő lekötése, akár fő akár mellékfoglalkozásban végzik az árutermelést. Azonban a forgóeszközök és a földtőke egésze nem feltétlenül kell hogy a családi gazdaság tulajdonát képezze. *Fertő Imre* véleményével, miszerint a családi gazdaságok lehatárolását sokkal inkább szerencsésebb üzemszervezeti oldalról megközelíteni, mint a méretük, hatékonyságuk vagy jövedelmezőségük alapján alapvetően egyetértünk. Ezért a szakirodalmi megfogalmazásokat összevetve véleményem szerint: *a családi gazdaságon azokat a gazdaságokat értjük, amelyek döntően a családi munkaerőre alapozva fő vagy mellékállásban jövedelemszerzési céllal hosszú távú gazdálkodásra rendezkedik be. Az irányítás a család kezében összpontosul a földtőke és az eszközállomány zöme saját tulajdonú, ugyanakkor a gazdaságossági szempontokat is szem előtt tartva jelentős föld, munka vagy eszközberleményt, illetve szolgáltatást vesz igénybe a gazda. Továbbá a gazdálkodást több generáción keresztül öröklődő életformának tekinti. Hosszabb távon a vidékfejlesztés, a vidéki életforma megőrzésének alapelemei ezek a gazdaságok.*

2.1.2. A családi gazdaságok szerepköreinek változása a második világháború után (1945–1990)

A saját tulajdonnal rendelkező szegény- és középparasztság helyzete 1945 után gyökeresen megváltozott. A földtőke tulajdonnal való rendelkezés joga fokozatosan leépült. Helyzetük 1948 után teljesen bizonytalanná vált, az állami, majd szövetkezeti tulajdon uralkodóvá válásával a munkaerő tulajdonhoz való joguk is megszűnt. A kollektivizálás első hulláma (1949–1956) során, amely 1956-ig tartott, az egyéni gazdaságok száma, valamint a mezőgazdasági keresőkön belüli aránya folyamatosan csökkent. A második kollektivizálási hullámot (1957–1962) követően radikálisan lecsökkent a zömében családi munkaerőre alapoz-

zott gazdaságok száma, 1963-ban létszámuk már csak 76 600 fő volt ez a mezőgazdasági keresők 4,9 százalékát tette ki. A szövetkezetekbe tömörített parasztság elveszítette a föld és mezőgazdasági termelőeszközök feletti rendelkezési jogát. Azonban a hatvanas évek első felében, a vezetéssel egyetértésben, kialakultak a családi munkaerőn alapuló részművelési rendszer, a *háztáji gazdálkodás*, valamint a szakszövetkezetek.

A parasztság társadalomstatisztikai megfogalmazása „egyéni és kiegészítő gazdaság” szándékosan mossa össze a magántulajdonú gazdálkodást a kiegészítő gazdaságok tevékenységével (Hantó, 1994). A hatvanas évek végére a családi részművelési rendszer kiszorult a háztáji gazdaságokba, az árutermelés döntően a szövetkezetekben folyt. A gazdálkodó, mint statisztikai fogalom a hetvenes évekre teljesen eltűnt, beleolvadt a „háztáji és kiegészítő gazdaságok” fogalmába (Hamar–Hantó, 1989). Ezek a gazdaságok a nagyüzemi gazdálkodás keretein kívül, de sok esetben azzal szorosan összefonódva folytattak termelő tevékenységet. *Ezt a tevékenységet nevezték kistermelésnek, amelynek az elsődleges célja a jövedelem kiegészítés volt.*

A termelés élőmunka igényét a család elégítette ki, a megszerzett jövedelem a család boldogulását szolgálta, a hagyományos értelemben vett családi gazdaságok tehát nem tűntek el, csak a gazdálkodás keretei, feltétel rendszere és ebből következően a termelés intenzitása változott meg. A kistermelést az egykori paraszti társadalom tagjai folytatták a hatvanas évek közepéig. Utánuk olyan új generációs gazdálkodók folytatták a kistermelést, akik részint a már nyugdíjas, megöregedett nemzedéktől vették át a háztáji gazdaságot, részint olyanok, akik korábban egyáltalán nem kötődtek a mezőgazdasághoz, a mezőgazdasági termelő tevékenységhez. Sok esetben ennek az új nemzedéknek a tagjai aktív keresőként nem a mezőgazdaságban dolgoztak, de kiváló kiegészítő jövedelem forrásnak tekintették az intenzív, belterjes kis földigényű kultúrákat. Az ilyen típusú gazdálkodóra *Kemény István* az „utóparasztság”, valamint az „új munkásosztály” kifejezést használta. Felfogása szerint a családi kisárutermelő tevékenység az ipar és a mezőgazdaság között, egyfajta új munkásstratégiaként hidat alkotott. A családi gazdálkodás eredete pedig a szegényparasztsághoz köthető, akik a második világháború után a földreform adta lehetőségekkel élve teremtették meg a gazdálkodásuk alapjait (Márkus, 1973; 1991).

A hetvenes évektől meginduló empirikus kutatások megkérdőjelezték Márkus István elméletének azt az állítását, amely szerint a családi gazdaság csak a *szegényparasztság* újjátása lenne. A kutatások eredményei alapján a családi mezőgazdasági termelés nemcsak tovább élt, hanem a társadalom egyre szélesebb rétegeit ölelte fel. Az új gazdálkodók között természetesen szegényparaszti leszármazottak is akadtak szép számmal, de az új termelési minták

létrehozói a korábbi közép-, illetve gazdag parasztok és leszármazottai voltak, akik többsége nem mezőgazdasági aktív keresőként dolgozott. Ez a típusú új kereső tevékenység a vidéki és számos esetben a városi társadalmak egészét érintette, beleértve az értelmiséget is. A háttérbe szorított képességek éledtek újjá a kistermelés keretein belül (Juhász, 1979). A szocialista rendszert megelőző családi háttér, gazdálkodói hagyományok, a családi mezőgazdasági kistermelést alapvetően determinálták Szelényi ezt a folyamatot *megszakított polgárosodásként* jellemezte (Szelényi, 1988).

A kezdetben átmeneti jelenségként számos tartott kistermelés tartós jelenségnek bizonyult. A háztáji gazdaságok a nagyüzem számára számtalan előnnyel jártak, ezért is „túrték meg” a létezésüket a szocialista termelési rendszerben. A kistermelés feltétele volt a tagsági jogviszony, nem veszélyeztették tehát a mezőgazdaság egészének szocializálását. Emellett több gazdasági funkciója is volt miután:

- a jelentős értéket képviselő állóeszközvagyon volt a kistermelők tulajdonában (épületek), amelyek kapacitáskihasználása jelentősen csökkentette a nagyüzemek fejlesztési forrásigényét;
- a családi mezőgazdálkodás töredék munkaidőt használt fel, amelyet más formában nem lehetett kihasználni;
- a tradicionális agrártermeléshez kapcsolódó ismeretek hasznosultak, nem vesztek el a generációváltások során;
- a mezőgazdaság kereseti viszonyok rosszabbak voltak, mint az iparban. A kistermelés megfelelő mértékben és ütemben „pótolta” a hiányzó jövedelmet, segítette a mezőgazdaságban dolgozók életszínvonalának növelését;
- a piac- és városhiányos területek önellátását biztosította a kistermelés;

Mint a felsorolásból is érzékelhető a sokrétű gazdasági funkcióval rendelkező kistermelés az 1980-as évektől segítette az átmenetet a közös és magán gazdaságok között, megteremtve ezzel a piachoz közel lévő gazdaságok árutermelő vállalkozássá válásának alapját (Hantó, 1994).

A családi munkaerőn alapuló kistermelés a várakozásokkal ellentétben sokkal inkább tartós, mint átmeneti jelenségnek bizonyult hazánkban és más társadalmi rétegek számára is vonzó alternatívának tűnt. A kistermelés, mint kiegészítő jövedelemszerzési lehetőség nagy népszerűségnek örvendett. Ebből a termelői csoportból nőtte ki magát zömmel a sok szempontból fordulópontot jelentő 1989-es rendszerváltozás után újból létjogosultságot nyerő családi gazdaság, mint gazdálkodási forma.

Az 1989–90-es gazdasági-társadalmi rendszerváltozással a nagyüzem-kistermelés dichotómiáján alapuló termelési struktúra felborult. Az elaprózódott birtoktesteken zömmel szociális célú alacsony hatékonyságú gazdaságok fogalma az ezredfordulóig sokszor keveredett vagy azonosult a családi gazdaság fogalmával. Ahhoz, hogy a termelési struktúrából hiányzó rész-, illetve főmunkaidős zömmel családi munkaerőn és tőkén alapuló gazdaságok önálló termelői csoportként jelenhessenek meg alapvetően szükséges volt a jogi szabályozás megjelenése. A földtörvény módosítása nyomán megszületett korábban ismertetett kormányrendelet legfőbb célja az volt, hogy a kárptólás során szétforgácsolódott birtokstruktúrát, illetve annak koncentrációját előre mozdítsa. Amellett, hogy versenyképes termelési egységek létrejöttét próbálták támogatni, a családi gazdaságok újra valós, jogi értelemben is létező fogalomként jelentek meg a rendeletnek köszönhetően.

2.1.3. Családi gazdaságok az Európai Unióban

A nemzetközi, elsősorban az európai szakirodalomban a családi gazdaságok lehatárolása éppolyan sokszínűséget mutat, mint hazánkban. Annak ellenére, hogy a vizsgált gazdálkodói kör megjelenése a termelői palettán és szerepe az Európai Unió tagállamaiban, kiegyensúlyozottabb volt és szinte folyamatos támogatottságot élvez a mai napig. Az európai szakirodalomban fellelhető forrásokat hasonlóan a hazai viszonyok áttekintéséhez, a múlt század közepétől napjainkig tartó időszakra vonatkozóan dolgoztuk fel. *S.H. Franklin* (1971) a II. világháború utáni európai agrártársadalmak elemzése során a családi gazdaságokat jelentő parasztságot, három alaptípusra bontotta szét:

1. *Teljes munkaidőben dolgozó farmer* (full-time farmer), azaz az alaptípus: a birtokon a munka legnagyobb részét a családtagok végzik teljes munkaidőben és a jövedelem legnagyobb része a mezőgazdasági termelésből származik. Franklin ezt a gazdálkodói csoportot tartotta az életképes családi gazdaságok alapvető típusának.
2. *Marginális farmerek* (marginals farmer), a parasztság második legnagyobb csoportja, akik jórészt a magas életkoruk miatt, kényszerűségből maradnak a farmjukon. Vagy olyan családtagok alkotják ezt a csoportot, akik nem tudnak a teljes munkaidőben végzett mezőgazdálkodásból megélni a szegényes környezet vagy a rossz infrastrukturális körülmények miatt.

3. *Részidős-farmerek* (part-time farmers), ebben a csoportban az elégtelen jövedelem találkozik a gazdaságtalan tulajdon problémájával, súlyosbítva a megélhetésükhöz gyakran a jövedelem nagyobb részét biztosító másodlagos, nem mezőgazdasági tevékenységgel. A háború utáni években számbeli növekedés, valamint sokszínű tevékenységi kör jellemezte őket.

A csoportok közötti határok állandóan változtak, a parasztság szerkezete Franklin szerint folyamatosan változott. Emellett fontos és alapvető tényként kezelte azt a jelenséget, hogy a parasztok által kialakított termelési szisztéma és az ipari rendszer elvben megfelel egymásnak, a gyakorlatban ez a két rendszer összeférhetetlen. Ugyanis „a megfelelő életszínvonalat a paraszti vállalkozás nem tudja emelni a munka iránti elkötelezettség feladása nélkül, valamint anélkül, hogy a jövedelmek rokoni megosztását ne váltaná fel gazdasági megfontolás” (Franklin, 1973, 14 p.)

Az 1990-es években döntően az angolszász területen végzett empirikus kutatások eredményein nyugvó álláspontok szerint a farmot a család menedzseli; a munka legnagyobb részét a család adja; a beruházások, illetve a tőkebefektetések kockázatának túlnyomó részét a család viseli; a mezőgazdasági termelés a legfontosabb tevékenység és bevételi forrás a család számára; végezetül: a család a farmon él. A fentiekből következően a családi farm egy olyan jelenség, amely a vállalkozó, a menedzser és munkás szerepeit ugyanabban a családban kombinálja (Gasson–Errington, 1993; 1999).

Az előbbi felfogást vitatva alapvetően nem értett egyet a szerzőpáros által képviselt fogalmi lehatárolással. Véleménye szerint Gasson és Errington definíciója nélkülözi a kellően formalizált jelleget, főként pedig a brit mezőgazdaság példájából indul ki. Emiatt a különböző országok és gazdasági rendszerek összehasonlító elemzésére nem alkalmas. Az úgynevezett fogalmi (notional) családi farm definíciójának bevezetését szorgalmazta. Eszerint a fogalmi (notional) családi farm három egymást átfedő funkcióval jellemezhető: a termelés egysége (a farm), a fogyasztás egysége (a háztartás), és a rokonság egysége (a család). Valamint fontos kitétel, hogy a gazdaság reprodukciója családi munkaerőt igényel (Djurfeldt, 1996).

Más megközelítésben olyan vállalkozásként definiálják a családi farmot, amelyben a tartós termelési eszközök (föld, munkaerő) fölötti ellenőrzés döntő hányadát a családi egység gyakorolja, illetve járul hozzá, továbbá megfelel annak a két statisztikai ismérvnek is miszerint a családi gazdaság évente megközelítőleg 1,6 ember munkáját köti le, illetve az éves munkaerő használat nem haladja meg jelentősen a 3 ember/évet. A szerző

utóbbiakkal kapcsolatban hozzáteszi, hogy jelentős mennyiségű bérmunka alkalmazását nem zárja ki az utóbbi statisztikai kiegészítés. *Raup* fogalmi megközelítése nem a tulajdonra, hanem a termelési eszközök fölötti ellenőrzést preferálja (*Raup*, 1986).

Több szakirodalmi megközelítést összevetve a 1990-es évek elejére konszenzus alakult ki a szakirodalmi berkeken belül, hogy mit kell a családi gazdaságok legfontosabb jellemzőinek tekinteni. Eszerint: a farmot család menedzseli, a munka legnagyobb részét a család adja, a beruházások, illetve a tőkebefektetések kockázatának túlnyomó részét a család viseli, a mezőgazdasági termelés a legfontosabb tevékenység és a legfőbb bevételi forrás a család számára, és végül de nem utolsósorban a család a farmon él (2. táblázat). Tehát a családi farm kombinálja a vállalkozó a menedzser és a munkás szerepeit egy családon belül (*Swinnen–Christiaensen–Felton–Taylor*, 1993).

2. táblázat

A mezőgazdasági üzemtípusok fontosabb jellemzői az Európai Unióban

Megnevezés	Menedzsmen	Vállalkozó	Munkaerőforrása	Munkaidő forrása	Farm mint bevételi forrás
Családi farm	család	család	család	>50 %	>50 %
Családi farm bérmunkával	család	család	Család+ munka	bér- >50 %	>50 %
Szövetkezet	családok	családok	családok	(1)	(1)
Részmunkaidős farm	család	család	család	<50% (2)	<50% (2)
Szerződéses farm	Család/szállító	Család/szállító	család	(1)	(1)
Családi korpóráció	Család vagy alkalmazott menedzser	Család, kapcsolódó bérlők	Család és/vagy bérmunka	(1)	(1)
Ipari farm	alkalmazott menedzser	bérlők	bérmunka	(3)	(3)

(1) A szövetkezeteknek és a szerződéses farmoknak számos formája létezik. A farmon eltöltött munkaidő családonként, illetve a farm, mint a család bevételi forrása nem tekinthető megkülönböztető sajátosságnak.

(2) Az egyes országokban eltérő definíciót használnak, ezért előfordul, hogy csak az egyik jellemző teljesülése is elég, más esetekben mindkét feltételnek teljesülnie kell.

(3) Az ipari farm esetében nem alkalmazhatók ezek a kritériumok.

Forrás: Swinnen–Christiaensen–Felton–Taylor, 1993: 1. táblázat 100. o.

Knuston és szerzőtársai négy kritériumot neveznek meg a családi gazdaság meghatározásához: az irányítás és a munka többségét a tulajdonos, a család biztosítja, a jövedelem többsége a farmból származik, szoros kapcsolat van a gazdaság és a háztartás között, a felügyeletet és ellenőrzést a tulajdonos végzi. A fogalmi meghatározásról szóló tanulmányban külön kitérnek arra, hogy véleményük szerint sem a részmunkaidős gaz-

daságok, sem az integrátoroknak dolgozó szerződéses termelők nem tartoznak a családi gazdaságok körébe (*Knutson–Penn–Boehm, 1995*).

Ezzel egyidejűleg egy másik szerzőpáros szerint a családi keretek között folytatott gazdálkodást egy társadalomgazdasági egységnek tekinthető, amelynek – ellentétben a gazdasági szervezetekkel – nem a profitorientáltság a fő mozgatórugója, hanem egyesülnek benne a családi és üzleti érdekek. Mivel a családtagokat közvetlen érdekelttség (létfenntartás, megfelelő jövedelem, életszínvonal elérése) fűzi a gazdálkodás eredményességéhez, munkájukat különösen nagy gondossággal, lelkiismeretességgel végzik. Az ilyen típusú gazdaságok rugalmasan tudnak tehát alkalmazkodni a körülményekhez, döntéseiket az eredmények függvényében a számára legkedvezőbb módon hozhatják meg. A gazda a családi munkaerő generációnkénti változása alapján tudja alakítani „gazdálkodási programját” (*Reisch–Knecht, 1995*).

A különböző szakirodalmi megközelítések több ponton is megegyeznek a külföldi szakirodalomban. A családi gazdaság fontos és alapvető jellemzője az inputok fölötti kontroll, valamint a család és gazdaság szoros egységet alkot. A családi és egyéb termelő tevékenységet végző gazdaságok precíz lehatárolása több szempontból is fontos feladat. Hiszen az egyes üzemtípusok lehatárolása segítheti a mezőgazdasági átalakulás folyamatának megértését, valamint a támogatási rendszerek kidolgozását (*Fertő, 2002*).

2.2. A családi gazdaságok az Európai Unió támogatáspolitikai rendszerében

A közös agrárpolitika (*Common Agricultural Policy, CAP*) és a hazai agrártámogatások kialakulásának és fejlődésének rövid téma specifikus áttekintése a szakirodalmi fejezetben megkerülhetetlen. Az európai agrárpolitika áttekintése több okból is hasznos lehet a hazai családi gazdaságok tanulmányozása során. Egyrészt a közösségen belül lezajlott változások és fejlődési folyamatok tapasztalatai viszonylag jól hasznosíthatóak hazai viszonylatban is. Másrészt Magyarország eurointegrációs törekvéseinek köszönhetően már a kilencvenes évek végétől kezdve irányadónak tekintették a KAP iránymutatásait, amelyek a 2004. május 1-jei Európai Unióhoz való csatlakozásunkat követően immár kötelezővé váltak a magyar mezőgazdaság számára is. A fejezetben elsősorban azokat az európai uniós és magyar támogatáspolitikai intézkedéseket, reformokat és közösségi kezdeményezéseket tekintettük át, amelyek a családi gazdaságok működési kereteit, fejlődését közvetlenül érintették, és várhatóan érintik majd a jövőben is.

2.2.1. A közösségi agrárpolitika fejlődése és a családi gazdaságok funkcióváltása

A Közös Agrárpolitika (továbbiakban: KAP) történeti fejlődését tekintve számos irány és struktúraváltáson esett át az elmúlt több mint fél évszázadban. Az Európai Gazdasági Közösség megalakulásakor az egyik legkiemeltebb terület az agrárszektor volt, amit a mezőgazdasági népesség relatíve magas aránya (20–30 százalék) és a mezőgazdasági termékek előállításában vetélytársnak tekintett (USA, Kanada, Ausztrália) országokkal szembeni jelentős hátrány indokolt (Gazdag, 1999).

A *Római Szerződés*, amely 248 szakaszból áll, meghatározza az Európai Gazdasági Közösség céljait, azok megvalósítási módjait és a szervezeti kereteket. A szerződés 39. cikkelye rendelkezik a *közös agrárpolitika kialakításáról*. Kimondja, hogy be kell vonni a mezőgazdaságot és a mezőgazdasági termékekkel foglalkozó kereskedelmet a Közös Piacba. Ez az agrárpolitika már a kezdetektől fogva figyelemmel kísérte a világ és Európa gazdasági változásait. Folyamatosan gazdagodott a közös tapasztalatok hasznosításával, már a szerződés aláírását követő évben, 1958-ban a tagországok mezőgazdasági miniszterei konferenciára gyűltek össze Stresában és megegyeztek a közös agrárpolitika részleteiben. Abból indultak ki, hogy a *mezőgazdaság a társadalom, a nemzetgazdaság lényeges tényezője*. Kimondták, hogy *az ár az agrárpiac központi szabályozó eleme*, szoros kapcsolat szükséges a birtokszerkezet kialakítása és a piacpolitika között, valamint *fokozni kell a családi gazdaságok teljesítményét és versenyképességét*.

A KAP *alapvető célja* tehát megalakulásakor *az élelmiszerellátás javítása, a gazdálkodás körülményeinek javítása, a gazdaságok versenyképességének növelése* volt. Céljait a családi gazdaságokban történő termelés közvetlen támogatásával, az agrártermékeket feldolgozó és piacra vivő *családi gazdaságok*, és egyéb vállalkozások szerkezeti *modernizálásával* kívánta elérni. Az 1960-as évek végére az Európai Közösség a legtöbb agrártermékre *védelmi- és támogatói rendszert épített ki*. A családi gazdaságok teljesítő képessége érezhetően növekedett. A magas, közösségen belüli élelmiszerárak ösztönzőleg hatottak a mezőgazdasági termelésre. Viszont a magas belső árakat a lakosságnak kellett elviselnie, s ehhez megfelelő bérjövedelemmel kellett rendelkeznie. Említésre méltó az egyre erősödő agrárprotekciónizmus (magas védővámok rendszere), amely a közös agrárpolitika egyik velejárója lett, és a Közös Piacra élelmiszert exportáló országokat rendkívül kedvezőtlenül érintette. Ez a fajta protekciónizmus, bár finomabb formában, de még ma is megfigyelhető az erősen agrárjellegű nyugat európai országokban (Tóth, 1996).

Szót kell ejteni egy az 1960-as években napvilágot látott *Mansholt-tervről*. A KAP akadályozta a mezőgazdasági munkaerő csökkenését és a farmok korszerűsítését, elősegítette viszont a termékfölslegek kialakulását, amelyek újabb költségekkel terhelték a közösséget. Ilyen körülmények között elkerülhetetlennek látszott az agrárpolitika felülvizsgálata és új alapokra helyezése. Ennek jegyében született meg a *Sicco Mansholt* nevéhez fűződő „*A mezőgazdaság 1980*” elnevezésű terv (1968), amely az 1970 és 1980 közötti 10 éves időszakra fölvezolta a közös agrárpolitika reformjával – elsősorban a szerkezet átalakítással – kapcsolatos elképzeléseket. A terv *fő célja az ártámogatás növelésével szemben a termelékenység növelése, a termelési költségek csökkentése, a farmszerkezet átalakítása volt.*

Mansholt szerint olyan családi gazdaságokra kellett volna korlátozni a közvetlen támogatásokat, amelyek meghatározott időszakban legalább két – teljes munkaidőben dolgozó – munkaerővel megfelelő üzemi jövedelmet érnek el, munkaerőnként évi 2300 órát teljesítve. Azaz életlépes családi gazdaságok kialakítását célozta meg egy átfogó szerkezetváltáson keresztül. Elképzeléseit akkoriban igen erősen támadták, azonban az idő őt igazolta. Hiszen néhány évtizeddel később valóban meg kellett valósítani a az általa előrevetített reformokat (*Tóth, 1996*).

Az 1980-as végéig bevezetett intézkedések nem bizonyultak elégségesnek. A gazdálkodóknak fizetett magas intervenciós árak túltermeléshez vezettek, a kvóták bevezetése ellenére. Ráadásul ezzel párhuzamosan az agrárszektoron belül jelentős mértékben nőttek a jövedelemkülönbségek, ugyanis a mezőgazdasági támogatások 80 százalékát a legnagyobb és legtermelékenyebb gazdaságok vitték el. A KAP agrártámogatásai tehát eredeti céljaikat, a családi kis gazdaságok támogatását, nem érték el, nem bizonyultak hatékonyak. A kisebb családi gazdaságok számára a KAP a fokozódó marginalizálódást jelentette, mivel ők nem részesedtek az új technológiákból, termelési módszerekből, és nem tudtak felmutatni jelentős megtakarításokat. Mindezek után sok farmer hagyott föl a gazdálkodással. Ezért a közösségi agrárpolitika programját és intézkedés csoportjait a 1990-es évek elején, részben az 1986-ban elkezdődött GATT Uruguayi fordulójának határozatira támaszkodva, felülvizsgálták, és új átfogó reformokat indítottak útjára. Végül az 1992-es *Mc Sharry terv* vezetett el a fontos agrárpolitikai változásokhoz. Az 1992-es reformok óta a mezőgazdasági támogatások zömét már nem az árak garantálására, a termékfölslegek raktározására és az export szubvencionálására, hanem sokkal inkább a gazdálkodók közvetlen jövedelem támogatására fordították, illetve fordítják. A belső termelés visszafogását pedig a területpihentetés ösztönzésével és az in-

tervenciók árak csökkentésével igyekeztek elérni (Szabó, 2001). Bár a reformok jelentős fordulatot jelentettek a közösségi agrárpolitikában, egy versenyképes, jól jövedelmező, kiegyensúlyozott agrárszektor megteremtéséhez nem voltak elegendőek.

Az 1960-as évek óta működő közös agrárpolitika történetének legjelentősebb reformjavaslatait 1999 márciusában fogadták el az EU agrárminiszterei, majd kormányfői (Agenda 2000). A reform nemcsak az európai farmerek számára jelentett előnyt, hanem a fogyasztók, a nyersanyag-feldolgozók és a környezet számára is hasznos volt. Az Agenda 2000 megjelenése után egyre több szó esett a családi gazdaságok differenciált szerepét is egyre inkább felismerő többfunkciós mezőgazdaságról, mint követendő agrármodellről. E szerint a mezőgazdaságnak három alapvető funkciója van: *termelési, környezetvédelmi, valamint társadalmi funkció*. A családi gazdaságok mindhárom területen hangsúlyos szerepet játszanak, leginkább a mezőgazdaság társadalmi funkcióját erősítik. A KAP korábbi, termelés ösztönző támogatási rendszerének következtében a gazdák milliói tűntek el a termelésből. Ez a tény mindaddig nem tűnt komoly problémának, amíg a mezőgazdaságból „elvándorlók” a városokban találtak munkát. Amikor azonban ez a folyamata megállt, a vidéki munkanélküliség drasztikusan megnőtt, a gazdálkodók gyors és tömeges eltűnése komoly társadalmi problémává lépett elő. Tovább súlyosbította a helyzetet, hogy a falusi munkanélküliség a vidéki szolgáltatók és infrastrukturális rendszerek csődjét is maga után vonta, hiszen egyre kevesebben voltak azok, akik igénybe tudták volna venni ezeket.

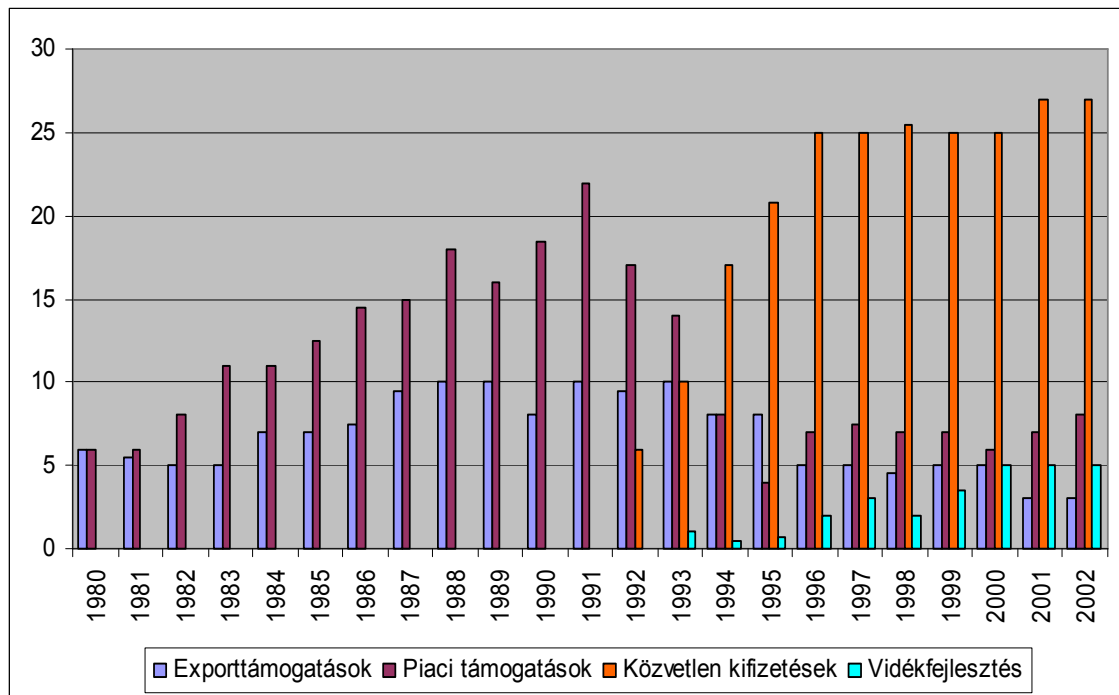
Az európai közösség tagországai felismerték, hogy a mezőgazdaság nem csak termel, hanem foglalkoztatási és környezetvédelmi célú funkciói is vannak. Az élelmiszertermelés fenntartása mellett a mezőgazdaságnak fontos szerepe van a gazdasági aktivitás fenntartásában, a hagyományos táj megőrzésében is. Mindezek a tevékenységi körök és az általuk elért eredmények az egész társadalom számára fontosak, az adófizetők csak akkor hajlandóak tartósan jelentékeny összegeket áldozni a mezőgazdaságra, ha ezzel hozzájárulnak a munkahelyek megőrzéséhez, az erőforrások védelméhez és az élelmiszerek minőségének javításához (Kovács, 2003).

Az 1999-ben útjára indított reformok többek között ennek a problémának a megoldását célozták meg. Alapvető célként tűzték ki egy olyan egészséges korstruktúrájú gazdálkodói társadalom kialakítását, amely a hosszabb távon már a társadalom segítsége nélkül is képes működni. A reform a bázis terület és a referenciahozam meghatározásával a korábbi magas ártámogatás helyett a közvetlen jövedelemtámogatásra helyezte a hangsúlyt. A jövedelemtámogatás területén a kistermelők preferált helyzetbe kerültek, ugyanis rájuk GOFR- növé-

nyek termelése esetén nem vonatkozik a kötelező területpihentetés amennyiben a régió referencia hozamai alapján legfeljebb 92 tonna gabona termesztéséhez szükséges területre igényelnek támogatást. A reformok alapvető céljai között szerepelt megfelelő életszínvonal biztosítása a mezőgazdaságban dolgozók számára. Kidolgozták a kötelező átcsoportosítás (moduláció) és a mezőgazdasági termelőknek szánt jövedelemtámogatás újraelosztásának koncepcióját, valamint a mezőgazdasági termelők és családjaik munkájának biztosítása és kiegészítő munkalehetőségek teremtése. Valamint létjogosultságot nyert a családi gazdaságokat is érintő vidékfejlesztési politika, mint a KAP második pillére (3. ábra).

3. ábra

Az agrártámogatások struktúrájának átalakulása az Európai Unió tagországokban, milliárd euro

Forrás: Varga, 2003 alapján saját szerkesztés.

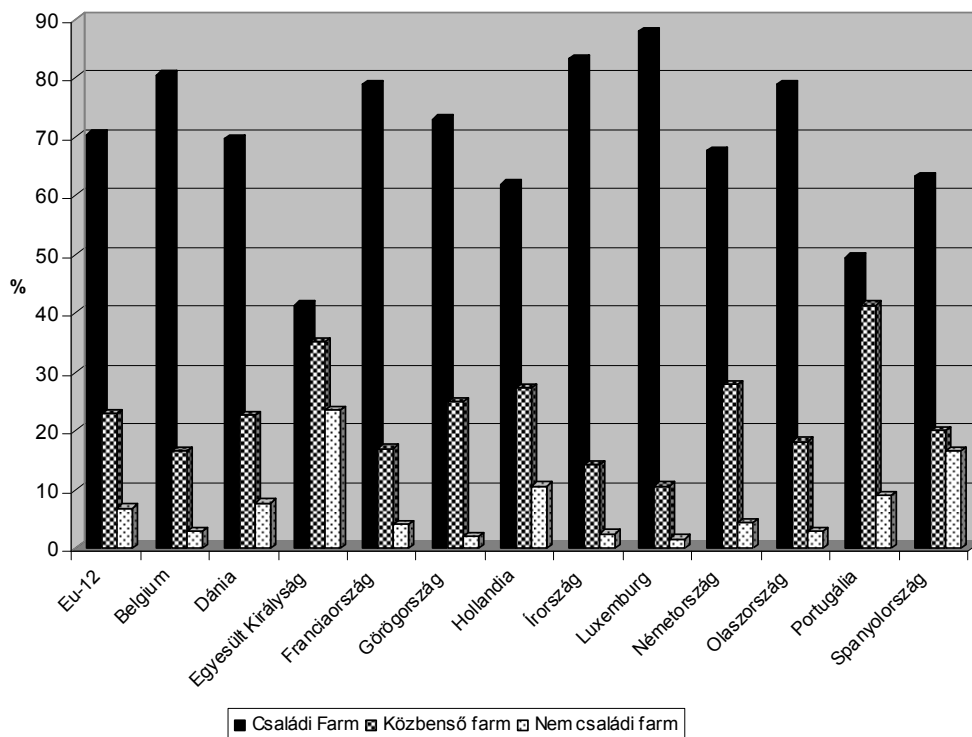
Az útjára indított reformok félidei felülvizsgálatának eredményeit 2002 júliusában elfogadták, amelyet a „Fenntartható mezőgazdaság felé” című dokumentum tartalmazott. A tanulmány nyomon követte a KAP reformfolyamatait és értékelt az eredményeit. A következtetések alapján az addigi reformok sikeresnek voltak, jelentősen javult a piaci egyensúly, a mezőgazdasági tevékenységből származó jövedelmek jelentékenyen növekedtek, a keleti bővítés feltételeit sikerült megteremteni. Azonban a társadalom által elvárt eredmények megvalósításához további reformokra van szükség. A 2003-ban elfogadott reformok radikálisan

próbálják a támogatások elszakítását termeléstől (decoupling), az ún. egységes gazdatámogatási rendszer (SPS) bevezetésével. A családi gazdaságok mellett a második pillérben szereplő támogatási formákra számíthatnak. Különböző időpontokban történt – országonként és régióként eltérően – a jobbágyfelszabadítás után az önálló családi gazdaságok kialakulása. Ezért nem várható sem, a közösségi sem a nemzeti agrárpolitikától, hogy a családi gazdaságokat magukra hagyja és ettől eltérő gazdálkodási típust, karoljon fel.

Az egyik oldalon az emelkedő átlagnagyságú főfoglalkozású gazdaságok állnak, amelyek már gyakran állandó bérmunkásokat is alkalmaznak (4. ábra). Ezeket a gazdaságokat azonban továbbra is családi jellegű vállalkozásoknak lehet tekinteni, mivel a termelési tényezők tulajdona, azok használata fölötti ellenőrzés, a beruházások kockázata nagyrészt a tulajdonos farmeré, illetve annak családjáé. A másik oldalon a rész munkaidős gazdaságokat találjuk, amelyek a hatvanas és hetvenes években megfogalmazódott különböző jövőképek és értékelések ellenére állandó jellemzőivé váltak az Európai Unió agrárszerkezetének.

4. ábra

*A családi gazdaság részesedése az Európai unió országainak termelési struktúrájában
1989-ben*

Forrás: Hill, 1993 táblázata alapján saját szerkesztés.

Ettől függetlenül általános tendencia, hogy *az átlagos üzemméretek nőnek*, míg a kis gazdaságok száma *nem csökken drasztikusan*. Az ésszerű birtok koncentráció mellett kinőtte magát egy olyan gazdálkodói réteg mely megtartja birtokát, de mellette a család egyéb, kiegészítő jövedelemszerzést is vállal. A kiegészítő tevékenységek jellege és mértéke Európa szerte változó. Alapvetően függ a mezőgazdaságon kívüli munkavállalás lehetőségeitől, a gazdasági környezettől, az adott régió földrajzi elhelyezkedésétől, infrastrukturális adottságaitól, valamint az adott terület versenyképességétől.

Az Európai Unió támogatási rendszerében tehát a családi gazdaságok már a kezdetektől fogva hangsúlyos szerepet kaptak. Alapvető fontosságú az a tény, hogy a földbirtok és földtulajdonrendszert a családi gazdaságok döntő jelentősége jellemzi. A családi munkaerőre alapozott termelékeny mezőgazdaság támogatása alapvető gazdasági és társadalmi érdek a nyugat-európai országokban. A KAP elmúlt 50 évében tehát a családi gazdaságok a termelés és a közösségi agrárpolitika alapegységét jelentő gazdasági egységekből napjainkra mindinkább a vidéki társadalom és a tradicionális vidéki létforma alapköveivé váltak, Európa nyugati felében inkább tartós, mint átmeneti jelenségnek számítanak.

2.2.2. A közösségi agrárpolitika Magyarországon

A családi gazdaságok számára hazánk európai uniós csatlakozása alapvető jelentőséggel bírt. Már a felkészülési időszakban is megmutatkozott a döntően családi munkaerőre alapozott gazdaságok szükségessége. A gazdasági-társadalmi rendszerváltozás után, a gyors és teljes körű privatizációs folyamatok eredményeként egy új tulajdonosi struktúra alakult ki, amely törvényszerűen az üzemszervezet átalakulásához vezetett. A megváltozott termelési struktúrára az elaprózódott birtoktestek, az alacsony hatékonysággal működő nagyszámú egyéni gazdaság, illetve kisszámú nagy birtokmérettel rendelkező intenzív termelést folytató gazdasági szervezetek álltak (Baranyi–Süli-Zakar, 1997).

A régi struktúra gyors politikai (és anyagi) szétverését, másrészt a kollektivizálást megelőző viszonyok visszaállítását célozták meg. Az átalakítás siettetése végeredményben lassítást okozott. A túlságosan elaprózott birtokstruktúra pedig az egészséges üzemszervezetével éppen az ellenkező irányú elmozdulást jelentett. A rendszerváltozás során a

szocialista agrárgazdaság maga után hagyott, viszonylag jól működő mezőgazdaságát kellett volna átalakítani, a nemzetközi versenyben helytállóvá tenni a döntően családi gazdaságokon alapuló, de a többi forma számára is helyet hagyó, korszerű agrárstruktúrává. A helyes cél az lett volna, ha egy évtizeden belül elérjük, hogy a mezőgazdasági terület mintegy 80 százalékan korszerűen felszerelt és megfelelő üzem nagyságú gazdaság adja az árutermelés döntő többségét, mintegy tíz százalékot ne haladja meg a bér munkásokkal dolgozó nagyüzemek, elsősorban állami gazdaságok területi aránya, és mintegy tíz százalékan a lakosság harmada, a falusi lakosság nagyobbik fele folytathasson kiegészítő gazdaságot (*Vasa, 2002*).

A korszerű farmgazdaságok kialakulását az is akadályozta, hogy a kárpótlás során csak földhöz jutatták a termelőket, a termeléshez szükséges eszközállomány nem került szétosztásra. A kilencvenes évek végétől kezdve azonban egy nagyon lassú de folyamatos birtokkoncentráció indult meg. Ez a kedvező folyamat az európai közösséghez való csatlakozáshoz szükséges direktívák (területpihentetés, földalapú támogatás) végrehajtásának is köszönhető.

Mindezekén túl nagyon lényeges szem előtt tartani, hogy a mezőgazdasági termelés jellegében jelentősen különbözik a gazdaság többi szektorától. A természetnek való rendkívüli kiszolgáltatottsága okozza többek közt azt, hogy a vállalkozói tőke előnyben részesíti az ipart vagy a szolgáltatásokat a mezőgazdasággal szemben. Mivel az ipar helyileg elsősorban a városokhoz kötődik, a vidék tőkeellátásában a piaci gazdasági koordináció nem lesz elégséges (*Simon, 2001*). Ez a tény tovább nehezíti a kilábalást másrészt alátámasztja a már működő mezőgazdasági vállalkozások fontosságát.

2.2.3. A családi gazdaságokat támogató pénzügyi alapok megteremtése és működése

Hazánk a 2004. május elsejei csatlakozást követően jogosulttá vált a strukturális alapok felhasználására (*3. táblázat*). A *Nemzeti Fejlesztési Terv 2004–2006* közötti időszakra vonatkozólag tartalmazza az egyes prioritások, célok mentén kidolgozott fejlesztési terveket. A mezőgazdaság a hazai vidékfejlesztés, valamint a családi gazdaságok szempontjából az *Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program (AVOP)* volt a legfontosabb Operatív Program. A célok megvalósítását az *Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garancia Alap (EMOGA)*–Orientációs részlege, valamint a kisebb részben a *Halászati Orientációs Pénzügyi Eszköz (HOPE)* finanszírozta.

3. táblázat

A Strukturális Alapok forrásai Magyarország számára, 2004–2006

Megnevezés	Strukturális Alapok				
	összesen	ERFA	ESZA	EMOGA	HOPE
Milliárd €	1 995,4	1 239,2	439,0	312,8	4,4
Millió forint	508 827,0	315 993,0	111 944,0	79 771,0	1 119,0
Megoszlás, %	100,0	62,1	22,0	15,7	0,2

Forrás: Hamza et. al.2005.

Az AVOP intézkedései közül céljaik, illetve hatásai alapján a családi gazdaságok számára kiemelten nagy jelentőséggel bírt. Az AVOP intézkedései mellett a Nemzeti Vidékfejlesztési Terv az EMOGA Garancia részlege által támogatott vidékfejlesztési intézkedéseket (az úgynevezett kísérő intézkedéseket) tartalmazza, forrása mintegy 175 milliárd forint. (EU és nemzeti forrás együtt) (4. táblázat). A Terv hét intézkedése közül egy – a szerkezetátalakítás alatt álló félig önellátó gazdaságok támogatása – jelent a családi gazdaságok számára közvetlen támogatást. Az intézkedés keretein belül valamivel több, mint száz millió forint (104,2 millió Ft) került kifizetésre a 2007-es évvel bezárólag. Ebből a vizsgálati területet jelentő Hajdú-Bihar megyébe tizenegy millió forint jutott a kedvezményezettek körét alkotó negyvenhat gazdaságnak.

4. táblázat

A családi gazdaságok fejlesztésére rendelkezésre álló források, 2004–2006

<i>Az intézkedés megnevezése</i>	<i>Uniósi alap Az AVOP intézkedései</i>	<i>Forrás, millió Ft¹</i>
Fiatalközvetítő támogatása	EMOGA-O	3 053,0
Szakmai továbbképzés és átképzés támogatása	EMOGA-O	1 628,2
A vidéki jövedelemszerzési lehetőségek bővítése	EMOGA-O	6 445,1
Összesen	EMOGA-O	11 126,3
	Az NVT intézkedései	
Szerkezetátalakítás alatt álló félig önellátó gazdaságok támogatása	EMOGA-G	6 120,0
Összesen	EMOGA-G	11 061,9
<i>Mindösszesen</i>	–	22 188,2

¹A forint összegek indikatívak. A NFT-ben, illetve az Operatív Programban 1999. évi áron szereplő euró összegek 255 ft/euró szorzóval kerültek átszámításra 2004. évi áron szereplő forint összegekre.

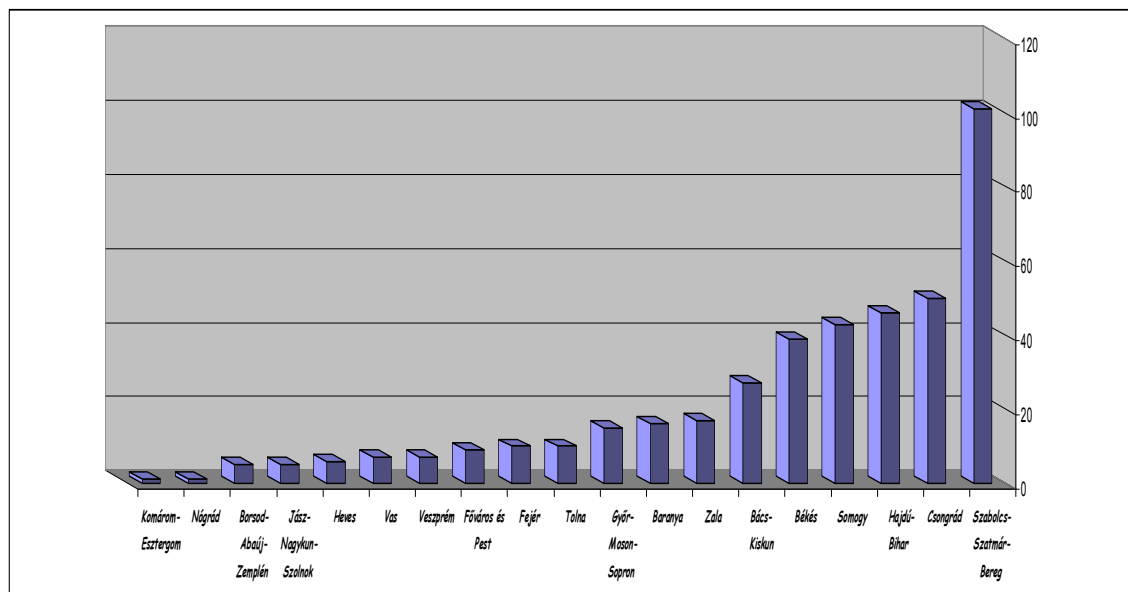
Forrás: Hamza-Miskó, 2005. alapján saját szerkesztés.

Országos viszonylatban ezzel Hajdú-Bihar megye Szabolcs-Szatmár-Bereg és Csongrád megye után a harmadik helyen áll a kifizetésre kerülő kérelmek számát és a kifizetett összeget tekintve (5. ábra). A támogatások megoszlása rámutat az említett

megyék birtok és gazdálkodási struktúrájára. Hiszen a támogatható gazdaságok körét kis birtokmérettel rendelkező, egyéni gazdaságok alkotják. Az intézkedés különösen azokat a családi gazdaságokat segíti, amelyek a megélhetést segítő gazdaságok és az árutermelést is folytató családi gazdaságok között lebegnek. Emiatt hosszú távon segítheti ennek a „lebegő” gazdálkodói csoportnak megerősödését. Emellett javítja a családi gazdálkodók korstruktúráját, lehetőséget teremt a gazdálkodói csoport fiatalítására. Az Európai Unió Tanácsa 2005. június 11-én elfogadta a KAP finanszírozásáról szóló 1290/2005/EK rendeletet, amely a 2007-es pénzügyi évtől jelentős változásokat léptetett életbe a közösségi agrártámogatások és az egyéb agrárpiaci intézkedések pénzügyi hátterét illetően. Az új finanszírozási rendszer lényege, hogy az EMOGA helyébe két új alap lép: az *Európai Mezőgazdasági Garancia Alap* (EMGA) és az *Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap* (EMVA). Az átalakítás célja, hogy a két újonnan létrehozott alap (EMGA, EMVA) világosan elkülönítse a KAP két pillérét.

5. ábra

A szerkezetátalakítás alatt álló félig önellátó gazdaságok támogatásának alakulása, 2007

Forrás: MVH adatai alapján saját szerkesztés.

A 2007–2013-ig tart időszakban tehát az agrárpiaci támogatások és egyéb agrárpiaci beavatkozások finanszírozását az EMGA látja el, míg a vidékfejlesztési jellegű forrásokat az EMVA szolgáltatja. A kifizető ügynökségek eljárásait a Bizottságon kívül egy független, ún. Igazoló Szerv is ellenőrzi évente (Tóth, 2006).

A hazai pénzügyi végrehajtás egyik legjelentősebb változása, hogy mindkét alap új kifizetéseit akkreditált kifizető ügynökségeken keresztül kell végrehajtani. Az EMOGA Garancia Részlegének kifizető ügynöksége a *Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal* (MVH). Az MVH ezt a státuszát az EMGA esetében meg tudta tartani ám az EMVA esetében ki kellett jelölni és akkreditálni egy kifizető ügynökséget, hogy Magyarország a 2007–2013-as költségvetési időszak támogatásait eredményesen le tudja hívni. A 2286/2005. kormányhatározat kezdeményezte az MVH akkreditációját, így státuszát kiterjesztették az EMVA-ra is. A kormányhatározat fontos eleme, hogy kijelöli az MVH eljárásainak lelkét jelentő informatikai rendszer – *Intergrált Igazgatási és Ellenőrzési Rendszer* (IIER) – fejlesztési irányát is. Ennek megfelelően az EMVA és az EMGA támogatásainak végrehajtása egy egységes, integrált igazgatási rendszerben történik, ami tulajdonképpen az IIER EMVA-ra történő kiterjesztését jelenti (Tóth, 2006).

Mindent egybevetve a már korábban említett kormányrendelet *segítette a hazai családi gazdaságok fokozatos térnyerését az agrárstruktúrában*. Annak ellenére is nagy hatással volt ez a rendelet a termelői csoport megerősödésére, hogy az említett reform- és világgazdasági folyamatok eredményeként a családi gazdaságok célzott támogatása megszűnt, illetve egybeolvadt a többfunkciós mezőgazdaság támogatásával.

2.4. Földhasználat és birtokpolitika

A mezőgazdasági tevékenységek közvetve, vagy közvetlenül a termőföldhöz kapcsolódnak. Az eredményességet a föld minőségén túl számos egyéb kapcsolódó tényező, így a földhasználati- és birtokstruktúra, továbbá a tulajdonviszonyok és a birtokok tagoltsága is erőteljesen befolyásolják. Jogi megközelítésben a földbirtok a természetes vagy jogi személy tulajdonában, és/vagy használatában lévő földterület. A *földbirtok* a föld feletti teljes uralmat, míg a tulajdon *a föld feletti rendelkezési jogot* is jelenti. A *földhasználat* a birtoklási lehetőség jogilag alátámasztott gyakorlása, *a föld meghatározott célra történő igénybe vétele a tulajdon közvetlen gyakorlása*, vagy annak valamilyen ellenszolgáltatásért (pl. bérleti díj) történő átengedése révén. A földtulajdon-viszonyok állandósága, illetve természetes fejlődés mentén történő ésszerű változása biztosítja egy ország agrárgazdaságának fejlődését azáltal, hogy a tulajdonos érdekeltté válik a földjének ésszerű hasznosításában, nem éli fel a gazdaságos termelés jövőbeni feltételeit.

2.4.1. A földhasználat és a birtokstruktúra jellemzői és alakulása Magyarországon

A birtokpolitikának az a célja, hogy a mezőgazdaság területén az életlehetőséget gyarapítsa, a szaporodó népesség számára új megélhetési formát teremtsen, de legyen figyelemmel a birtokmegoszlás gazdasági hatásaira is, tehát az életképes, önálló birtokok szaporítását tekinti főfeladatának. Ezeket a célkitűzéseket szerette volna megvalósítani az első világháború befejezését követően Nagyatádi Szabó István is eredeti földreform-programjával. 1920. december 1-jén elfogadták az 1920:XXXVI. számú törvénycikket a földbirtok helyesebb megoszlását szabályzó rendelkezésekről. E jogszabályrendszer hosszadalmas végrehajtása igénybe vette szinte az egész két világháború közötti időszakot, többször került kibővítésre, illetve módosításra (1924. évi VII. és a 1928. évi: XLI. törvénycikk). A földreform mintegy 1 200 000 holddal gyarapította a kisbirtokokat. Alapvető célja volt, hogy megszüntesse ezzel a nagybirtok rendszert melyben a gazdaságok egy százalékát adó uradalmi gazdaságok birtokolták a mezőgazdaságilag megművelt terület 48 százalékát. A földreform eredményeképpen drasztikusan megnőtt az öt kataszteri hold (továbbiakban: kh) alatti birtokok száma, az általuk birtokolt földterület azonban csak 9,4 százaléka volt a teljes termőterületnek. A termőterületek döntő hányada (48,7 százalék) a 100 kh feletti gazdaságok birtokában volt, így tehát a nagybirtok rendszer és a földbirtokok rendkívül antidemokratikus megoszlása továbbra is megmaradt (5. táblázat) (Tolnay, 2000).

Az 1945. március 18-án kiadott 600/1945. M.E. rendelet az 1945:VI. törvénycikk emelte törvényerőre a nagybirtokrendszer megszüntetését és a földműves nép földhözjuttatását. Megszűntek a feudális földbirtok viszonyok, a földforgalomból kivont latifundiumok, valamint hitbizományok (Romány, 1999). A földreform több mint félmillió úgynevezett szegényparasztnak juttatott 5,1 kh, vagy ennél kisebb földet. A reform meghirdetése után 750 ezren jelentkeztek földigénnyel és 642 ezren kaptak összesen mintegy 3 millió kh-at. A törvényhatóságok, községek és egyházak földbirtokai, illetve az alapítványi birtokok nagyságukra való tekintet nélkül 100 kh-ig voltak mentesek a megváltás alól, az ezer holdnál nagyobb birtokokat teljes egészükben elkobozták. A földosztásra igénybe vett földterület nagysága 3 millió 258 ezer kh volt. A földosztásra kijelölt területeket ún. „kisajátítással” teremtették elő. A földterületek egyharmada a szántó terület több mint fele tulajdonost cserélt (6. táblázat) (Baranyi, 1985; 2005).

5. táblázat

Az 1920-as Nagyatádi-féle földreform által kialakult birtokviszonyok, 1935

Birtoknagyság	Észak-Alföld				Alföld				Magyarország			
	A földbirtokok száma		A földbirtokok területe		A földbirtokok száma		A földbirtokok területe		A földbirtokok száma		A földbirtokok területe	
	birtoknagyság-csoportok szerint		birtoknagyság-csoportok szerint		birtoknagyság-csoportok szerint		birtoknagyság-csoportok szerint		birtoknagyság-csoportok szerint		birtoknagyság-csoportok szerint	
	darab	Az összes %-ában	k. hold	Az összes %-ában	darab	Az összes %-ában	k. hold	Az összes %-ában	darab	Az összes %-ában	k. hold	Az összes %-ában
1 kh alatt	56 039	23,3	26 177	0,8	137 316	23,50	63 623	0,1	292 548	23,0	150 234	0,9
1–5 kh	101 092	42,3	255 289	8,2	240 939	41,30	611 518	1,3	529 079	41,6	1 343 450	8,4
5–10 kh	34 988	14,6	252 842	8,1	87 169	14,90	628 984	1,3	204 471	16,0	1 477 376	9,2
10–50 kh	41 214	17,2	814 074	26,1	102 975	17,70	42 948 578	89,2	217 849	17,2	4 198 246	26,3
50–100 kh	3 796	1,5	263 065	8,4	9 257	1,50	743 821	1,6	15 240	1,2	1 036 162	6,5
100–500 kh	2 396	0,9	489 435	15,7	5 168	0,90	1 029 297	2,1	9 632	0,7	1 985 715	12,4
500–1000 kh	342	0,1	236 929	7,7	667	0,12	463 146	0,9	1 362	0,2	944 250	5,9
1000 kh fölötti	252	0,1	782 758	25	488	0,08	1 716 312	3,5	1 070	0,1	4 808 849	30,4
Összesen	240 119	100,0	3 120 569	100,0	583 979	100,00	48 205 279	100,0	1 271 251	100,0	15 944 282	100,0

Forrás: Magyar statisztikai Közlemények. Új sorozat 102. kötet. Budapest.

6. táblázat

Az 1945. évi földreform főbb adatai

Művelési ág	A fölbirtokok összes területe, kat.hold	Az igénybe vett terület		
		Összes területe	Az összes terület	A művelési ág
		kat. hold	% -ban	
Szántó	9 762 974	2 879 112	29,5	51,4
Kert	219 083	42 056	19,2	0,8
Rét	1 104 306	345 133	31,3	6,2
Szőlő	355 127	46 045	13,0	0,8
Legelő	1 700 632	550 060	32,3	9,8
Erdő	1 922 458	1 406 210	73,1	25,1
Nádas	49 924	29 008	58,1	0,5
Terméketlen	967 340	302 021	31,2	5,4
Összesen	16 081 844	5 599 645	34,8	100,0

Forrás: Nagy I.: Agrárpolitikai tanulmányok, 1950. 270.o. alapján saját szerkesztés.

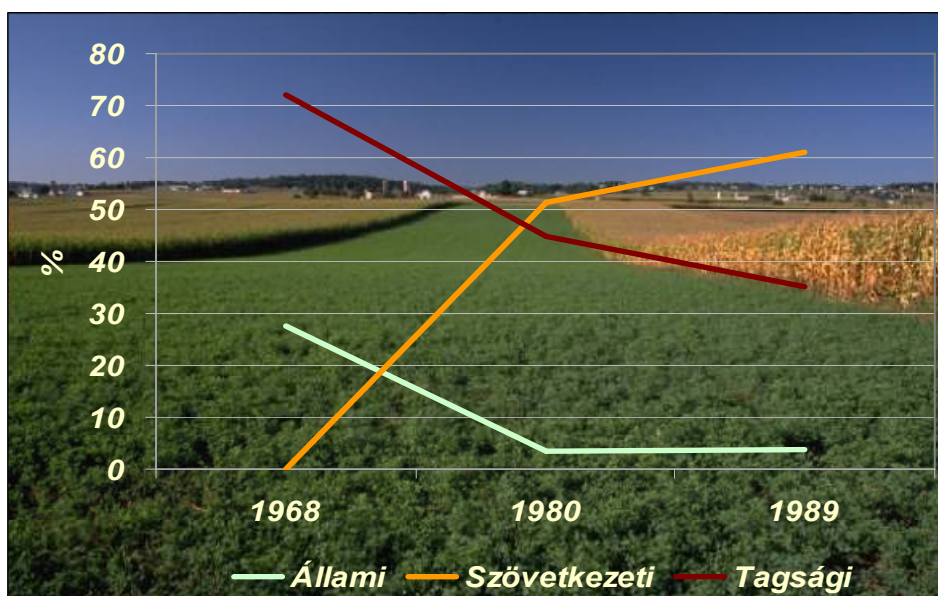
A földosztás után nem sokkal az 1948-ban megjelent 900/1948, és 13.100/1948 sz. korm. rendelet előrevetítette az 1958 és 1961 között lezajló „szocialista átszervezést”. A mezőgazdaság kollektivizálása több hullámban történt és 1967. évi. IV. ún.: *földmegváltási törvénnyel* zárult le véglegesen, amely a tagok és a kívülállók földterületének szövetkezeti tulajdonba való kerülését rendelte el. Ezzel megszűntek az 1945. évi földreform által kivívott eredmények (Dömsödi, 2006). A kollektivizálás szövetkezeti használatban lévő földterületek nagyságára és a területkoncentrációra a gyakorolt hatásának indikátorai a tulajdoni viszonyok, amelyek szűk ötven esztendő alatt immár harmadízben rendeződtek át, hátrálattva ezzel a korszerű földhasználat kialakulását (6. ábra). Az 1980-as évekre sajátos formája alakult ki a mezőgazdasági földhasználatnak, egyrészt a termelő szövetkezetekben a mezőgazdasági termelés különböző mellék és kiegészítő tevékenységgel egészült ki, másrészt a kisüzemi gazdálkodás szervesen integrálódott a nagyüzemi termeléshez. A mezőgazdasági termelés javarészét a termelőszövetkezetek állították elő. Emellett a nagyüzemi termeléshez szervesen integrálódott a kisüzemi-háztáji termelés.

A nyolcvanas évek végére kialakult termelési struktúrában *kistermelők* kulcspozíciót foglaltak el annak ellenére, hogy a termőfölddel, mint erőforrással való ellátottságuk igen alacsony volt. Munkaerő terén igen jól ellátottak voltak, ezért elsősorban az intenzív nagy kézimunkaerőt igénylő kultúrákkal (zöldség-, gyümölcsstermesztés, fóliasátras palánta és zöldségtermelés, állattartás) foglalkoztak. A termeléshez szükséges álló-, munkaeszközökkel és gépekkel való ellátottságuk azonban nagyon alacsony volt. Ez az állapot tulajdonképpen konzerválódott a privatizációt követő években is, hiszen csak a földtulajon magánkézbe adása történt meg, a megműveléséhez szükséges eszközöket (gépek, épüle-

tek stb.) csak azoknak osztották szét az egykori tsz dolgozók, illetve a kárpótlásra jogosultak között, akiknek részarány tulajdonnal rendelkeztek. Ezért az új gazdálkodói réteg, az egyéni gazdaságok, kisterületen, alacsony hatékonysággal tudtak csak termelni. Sajnos az így elért alacsony jövedelmezőség mellett nem volt elég tőkéjük az eszköz, illetve a földvásárlásra vagy bérlésre. Ezzel a jelenséggel párhuzamosan a mezőgazdasági termékek piaca, az értékesítési lehetőségek is gyökeresen átalakultak.

6. ábra

A tulajdon viszonyok alakulása 1968–1989 között

Forrás: AKI adatai alapján saját szerkesztés.

A volt szocialista országok – elsősorban a Szovjetunió – piacainak elvesztése és a termény felesleg megjelenése nagyon sok egyéni gazdaság sorsát pecsételte meg.”...nem szabad elfelejteni, hogy mára Olaszország kivételével minden, minden egyes közép-európai ország önellátóvá és részben exportórrá vált, ...A releváns fogyasztó központok ma részben Kelet-Európában, de főleg a tengerentúli térségekben található. Magyarország földrajzi helyzete miatt igen csak háttérbe szorult valamennyi, tengerrel rendelkező exportőr országgal szemben.”(Franz, 2005). A világviszonylatban is jó eredményeket produkáló és minőségi termékeket előállító magyar mezőgazdaság talán az egyik legnagyobb vesztese lett az 1990-es évek első felében lezajló gazdasági-társadalmi rendszerváltozásnak, a tulajdoni átrendeződésnek. A gazdasági társadalmi rendszerváltozás indukálta azt az újabb földreformot, amely kárpótlás keretein belül próbálta visszaállítani a kollektivizálás előtti földtulajdon viszonyokat. A termőföldről szóló 1994. évi LV. törvényt az Országgyűlés abból a

célből hozta, hogy az átalakuló tulajdoni, használati viszonyok alapján a mezőgazdaságban a magántulajdonon alapuló piaci viszonyok meghatározóvá váljanak.

A privatizációs folyamatok során radikális formában zajlott le a szövetkezeti tulajdon, többek között a földtulajdon, gyors és teljes körű privatizációja. A privatizációs törvénynek eleget téve 1997. közepéig *elárverezésre* került több mint 2 millió hektár (ha) földterület, és mintegy 2,5–3 millió ha terület *vagyonnevesítésére* került sor. A lezajlott tulajdoni struktúraváltás egyik igen kedvezőtlen következménye lett a tulajdonosi és földhasználati viszonyok elkülönülése (Szűcs *et al.*, 1997).

Az eltérő privatizációs folyamatok különbözően hatottak a kelet-közép-európai régió volt szocialista államaira. A földmagántulajdonba juttatásával új „örökséget” kapott a térség: a duális termelési szerkezetet. A térség országainak zömében a földterületek zöme, jórészt ideológiai okokból, magántulajdonba került. Az egykori nagyüzemméretekkel rendelkező állami gazdaságok és szövetkezetek felbomlottak. Kivételt képez ez alól a cseh és szlovák mezőgazdaság ahol az állami nagyüzemek utódszervezetei megőrizték az egykori méretüket. Az EUROSTAT adatai szerint az ezredfordulón a balti államokban, Romániában a magángazdaságok használták a mezőgazdasági művelésre alkalmas területek zömét (7. táblázat). Sajátos képet mutat a bulgár mezőgazdaság, hiszen itt a földterületek döntő hányadát a kisgazdaságok alkotta szövetkezetek művelik (Forgács, 2002). Szintén külön kell kezelni a Lengyelország és az egykori Jugoszlávia területén lezajlott folyamatokat, hiszen itt nem zajlott kollektivizálás.

7. táblázat

A termelési struktúra alakulása a mezőgazdasági földhasználat függvényében Kelet-Közép-Európában, 2000

Ország	Egyéni gazdaságok (> 1 ha)	Gazdasági szervezetek (üzemek, vállalatok, Rt, Bt, Kft, stb.)	Egyéni gazdaságok (> 1 ha)	Gazdasági szervezetek (üzemek, vállalatok, Rt, Bt, Kft, stb.)
	Földterületből való részesedés, %		Átlagos méret, ha	
Lettország	95	5	13,7	1 135
Szlovénia	94	6	5,3	288
Litvánia	93	7	4,8	223
Lengyelország	84	16	7,2	440
Románia	82	18	*2,36	212
Észtország	79	21	20,8	470
Magyarország	57	43	3,6	960
Cseh köztársaság	26	74	27,4	998
Bulgária	23	77	6,2	535
Szlovákia**	11	77	10,6	1 360
Átlagosan	64,4	34,4	10,7	66,2

1 ha alattiakkal együtt

** 125-a nem besorolt

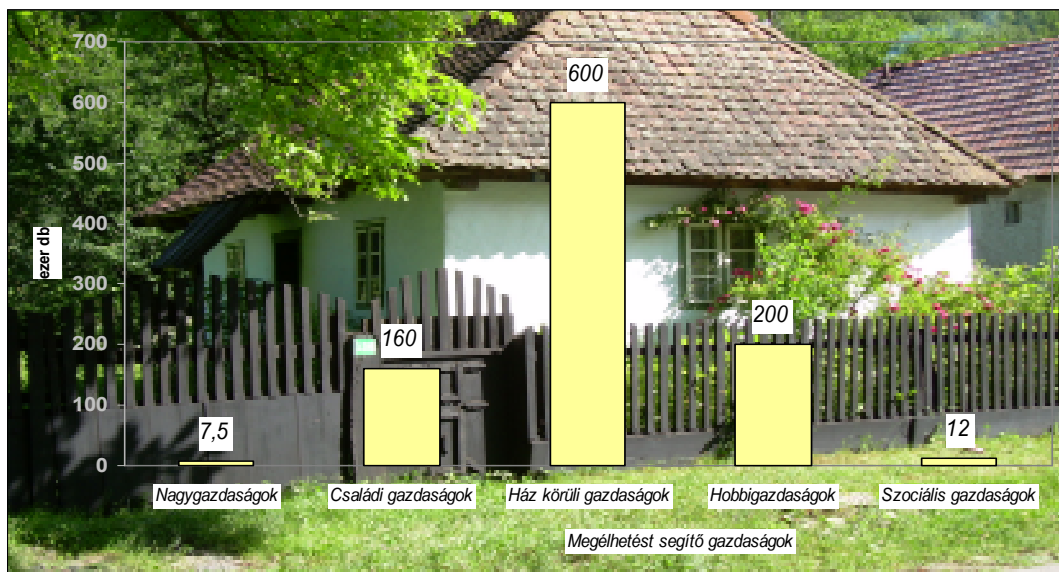
Forrás: Forgács, 2002 alapján saját szerkesztés.

Magyarországon, bár az egyéni gazdaságok száma magas, a földterületek valamivel több mint felét a nagyüzemek művelték az ezredfordulón. A magyar viszonyokat úgy írhatjuk le, hogy a termelészövetkezetek és az ipari farm jellemzőivel bíró tsz- és állami gazdaság-utódszervezetek megőrizték meghatározó szerepüket a hazai agrárstruktúrában. Mellettük kinövőben van egy olyan új termelői csoport, amelyet családi gazdaságnak nevezhetünk. Végezetül pedig a mezőgazdasági struktúra másik pólusán az úgynevezett „törpegazdaságok” állnak, amelyeket a részmunkaidős gazdaságok fogalmával jelölhetünk.

A tulajdonosi struktúrában előidézett változások erőteljesen akadályozták a földtulajdon, a mezőgazdaság és a földhasználat összehangolását, illetve harmonizálását, amely az európai uniós tagországok agrárgazdaságának igen fontos, az állam által ösztönzött és hosszú távon támogatott jellemzője. Ugrásszerűen megnőtt az egyéni gazdálkodók száma, ezzel párhuzamosan pedig a birtokszerkezet teljesen elaprózódott (7. ábra).

7. ábra

A hazai tulajdonosi- és üzemi struktúra az ezredfordulón

Forrás: Kovács, 2003 ábrája alapján saját szerkesztés.

Az egyéni gazdálkodók földhasználatban betöltött döntő szerepe a mai napig is megmaradt. A lezajlott tulajdoni átrendeződés és az általa előidézett folyamatok eredményeit, esetünkben a földtulajdon és a földhasználat elkülönülését, a szakirodalomban vitatják. A földtulajdon és a földhasználat valóban elvált egymástól, ennek mértékéről azonban nem rendelkezünk pontos információval. A földtulajdon és a földhasználat egyébként a fejlett országokban sem esik egybe. Általánosnak tekinthető, hogy a nagyobb méretű üzemek saját földtulajdonuk mellett jelentős nagyságú földet bérelnek.

Vagyis, ha egy gazdálkodó bővíteni akarja a rendelkezésére álló földterületet, akkor nem fog feltétlenül földet vásárolni, hanem lehetséges, hogy inkább földet bérel. A földbérleti rendszer az emberiség történetében nem számít új vagy idegen jelenségnek.

A gazdálkodó földbérletre vagy földvásárlásra vonatkozó döntését elsősorban az adott országban uralkodó földárak, illetve a földtulajdon forgalmát szabályozó törvények határozzák meg. Ez ad magyarázatot arra, hogy az Európai Unióban is rendkívül eltérő a földbérlet aránya az összes földterülethez képest, függetlenül az átlagos üzemnagyságtól. Így például az *Egyesült Királyságban* és *Portugáliában* is több mint egyharmad a bérlet aránya, noha az előbbiben *67,3 hektár*, az utóbbiban pedig *8,1 hektár* az átlagos üzemnagyság. Az előzőekben említett példa arra enged következtetni, hogy *általában véve* nem feltétlenül kell a földtulajdonnak és a földhasználatnak teljesen egybeesnie (*Fertő*, 1997).

Ami a *földhasználatot* illeti, a területi arányokat sokáig a termelési szokások határozták meg (8. táblázat). A második világháborút követő évtizedekben ezek az arányok jelentősen átrendeződtek a mezőgazdaság átszervezése nyomán, és napjainkig tovább módosultak. Jelenleg a szántóterületek aránya már csak 48,5 százalékot tesz ki, a gyepek aránya szintén csökkent (11,4 százalék), ezzel szemben tovább nőtt az erdőterületek aránya (19,5 százalék) (8. ábra). A legnagyobb léptékű változás a művelés alól kivett területek arányában tapasztalható, 1950-ben 6,6 százalékos arányt képviselt az összes földterületből, 2007-re ez az érték 16,9 százalékra nőtt. A mintegy két és félszeres növekedés az infrastrukturális fejlődésének köszönhető (*Dobos–Lénárt–Kovács–Nagy*, 2000; *Németh*, 2004; *Nagy*, 2000, 2005a, 2005b, 2005c).

8. táblázat

A földterület használata művelési áganként 1873–2006 között, %

	1873	1895	1935	1950	1970	1990	2000	2006
Szántó	34,7	42,8	60,3	59,3	54,2	50,7	48,4	48,4
Kert*	-	1,3	1,2	1,0	1,6	3,7	1,1	0,1
Gyümölcsös	-	-	-	0,6	1,8	1,0	1,0	1,1
Szőlő	1,2	1,0	2,2	2,5	2,5	1,5	1,1	1,0
Gyep**	28,1	23,2	17,7	15,9	13,8	12,7	11,3	10,9
Erdő	28,2	26,6	11,8	12,5	15,8	18,2	19,0	19,0
Nádas	0,5	0,3	0,3	0,3	0,3	0,4	0,6	0,6
Halastó	-	-	-	-	-	0,3	0,3	0,4
Termőterület	92,7	95,2	93,5	92,1	90,0	88,5	82,9	82,6
Művelés alól kivett területek	7,3	4,8	6,5	7,9	10,0	11,5	17,1	17,35
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

*: 1873-tól 1935-ig kert és gyümölcsös adatai összesen

** : 1873-tól 1935-ig rét, legelő adatai összesen

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény és Területi Statisztikai Évkönyvek Alapján saját szerkesztés.

8. ábra

A mezőgazdasági terület művelési ágankénti megoszlása, 2007

Forrás: GSZÖ, 2007 adatai alapján saját szerkesztés.

A mezőgazdasági művelésbe vont területek művelési ágankénti megoszlása szerint a szántó terület dominál 83 százalékkal, a konyhakert, a gyümölcsös és a szőlő arány nem mutat nagyobb változást a gyepek aránya 12 százalékot tesz ki. A 2007. évi Gazdaságstruktúra Összeírás előzetes adatai alapján a korábbi évekhez hasonlóan 2007-ben a termőfölddel rendelkező gazdaságok 99 százaléka használt mezőgazdasági területet, ennek átlagos mérete 2007-ben 386, az egyéni gazdaságok esetében 3,6 hektár volt. A gazdasági szervezetek 64 az egyéni gazdaságok 54 százaléka használt szántóterületet 2007-ben. Az egy gazdaságra jutó terület nagysága 2007-ben a 2000-ik évihez képest az egyéni gazdaságok és a gazdasági szervezetek esetében ellentétes képet mutat (9. táblázat).

9. táblázat

Egy gazdaságra jutó terület nagysága Magyarországon, 2000–2007

Megnevezés	Egyéni gazdaságok			Gazdasági szervezetek		
	2000	2003	2007	2000	2003	2007
Szántó	3,1	4,4	5,1	506,9	384,9	396,6
Gyep	2,9	4,1	6,9	161,2	146,7	149,8
Mezőgazdasági terület	2,5	3,1	3,6	533,5	384,1	386,1
Termőterület	2,7	3,3	3,6	663,0	503,0	524,0

Forrás: KSH 2000, 2003, GSZÖ, 2007. alapján saját szerkesztés.

Az országos birtokstruktúrát tekintve azonban a 2000. esztendőben végzett Általános mezőgazdasági Összeírás szerint az egyéni gazdaságok 73 százaléka továbbra is egy hektárnál kisebb területen gazdálkodik, azonban ez csak az általuk művelt terület az egyéni gazdaságok öt százalékát teszi ki. Azok az egyéni gazdaságok, amelyek 50 hektárnál nagyobb termőterületet használnak, az egyéni gazdálkodók által használt termőterületek 44 százalékát művelik.

Az egyéni gazdaságok száma 306,3 ezer darabbal volt kevesebb 2007-ben, mint az ezredfordulón ennek köszönhetően az egy gazdaságra jutó átlagos birtok nagyság is növekedett ennél a termelői csoportnál (39 százalékkal). Kedvező tendenciaként értelmezhető a tíz hektár alatti egyéni gazdaságok számának egy százalékos csökkenése is. Az egyéni gazdaságok közül arányaiban a 10–50 hektár közötti gazdaságok birtokolják a legnagyobb területet mindkét vizsgált évben (2000= 35,1 százalék, 2007=28,8 százalék), viszont amíg 2000-ben közvetlenül utánuk a tíz hektár alattiak következtek 34,1 százalékkal, addig 2007-ben a 100–300 hektár közötti gazdaságok álltak a második helyen 27,5 százalékkal, csak a harmadik helyen 21,7 százalékkal következtek a tíz hektár alatti gazdaságok. Azonban a privatizációs törvényeknek köszönhetően az egyéni gazdaságok túlsúly a termelés szerkezetben, ez a mai napig megmaradt (10. táblázat).

Ami a gazdasági szervezetekről illő ellentétes tendenciák mutatkoznak, hét év alatt a gazdasági szervezet száma kettőezerrel nőtt, az általuk birtokolt terület pedig valamivel több mint 43 ezer hektárral nőtt. A 10 hektár alatti gazdasági szervezetek száma több mint kétszeresére nőtt. A 2000-es adatok szerint a gazdasági szervezeteken belül a legmagasabb arányban a 300 hektár feletti (28,8 százalék) gazdaságok, 2007-ben a tíz hektár alattiak (24,7 százalék) adták. Azonban a földterület birtoklása terén megmaradtak a 2000-es szám-arányok, az összes gazdasági szervezetek által birtokolt terület közel 90 százaléka a 300 hektár feletti gazdaságok tulajdonát képezte 2007-ben is. A tulajdoni viszonyokban lezajlott változások közvetlenül nem érintették a művelési ágak szerkezetét, ebben leginkább az urbanizáció, az ipari parkok létesítése és kisebb mértékben a kedvezőtlen adottságú területek kivonása, valamint az erdősítésjátszott szerepet. Ezek nyomán a művelésből kivont területek aránya folyamatosan nőtt az elmúlt években.

A hazai földhasználatot és a birtokstruktúra jellemzőiről összességében elmondható, hogy az elmúlt fél évszázadban többször rendeződött át a hazai birtokstruktúra. Az 1989 rendszer-változást követő évtizedben a mezőgazdaságilag művelt területek elaprózódtak. Az ezredfordulótól kezdődően egy lassú de folyamatos birtokkoncentráció indult meg. Közben 2000-ben az egy gazdaságra jutó termőterület *6,9 hektárt* tett ki, addig 2007-ben ez az érték már *10,05 hektár* volt azaz 45 százalékkal emelkedett (2000=100 százalék). A legutóbbi mezőgazdasági összeírás óta eltelt időben bár a gazdaságok száma mind az egyéni gazdaságok, mind a gazdasági szervezetek száma ellentétes képet mutat, az egymáshoz viszonyított arányuk nem sokat változott, 2000-ben 99,4 százalékot tettek ki az egyéni gazdaságok, 2007-ben pedig 98,8 százalékot.

10. táblázat

A földterülettel rendelkező egyéni gazdaságok és gazdasági szervezetek száma és földterülete birtokméret szerint, 2000–2007

Megnevezés	Gazdaságok		Földterületük		Gazdaságok átlagos terü- lete hektár
	száma (db)	megoszlása %	nagysága (ha)	megoszlása %	
2000					
Egyéni gazdaságok					
10 ha alatti	874 037	94,5	890 590	34,1	1,0
10–50 ha alatti	43 630	4,7	916 730	35,1	21,0
50–100 ha	4 653	0,5	324 920	12,4	69,8
100–300 ha	2 219	0,2	360 209	13,8	162,3
300 ha felett	249	0,0	121 551	4,7	488,2
Összesen	924 788	100,0	2 614 000	100,0	2,8
Gazdasági szervezetek					
10 ha alatti	787	14,6	3 067	0,1	3,9
10–50 ha alatti	1 356	25,1	40 640	1,1	29,9
50–100 ha	593	11,0	45 625	1,2	76,9
100–300 ha	1 101	20,4	232 724	6,1	211,4
300 ha felett	1 555	28,8	3 511 944	91,6	2 258,5
Összesen	5 392	100,0	3 834 000	100,0	711,0
Gazdaságok összesen					
10 ha alatti	874 824	94,0	893 996	13,9	1,0
10–50 ha alatti	44 986	4,8	957 165	14,8	21,3
50–100 ha	5 246	0,6	370 579	5,7	70,6
100–300 ha	3 320	0,4	592 952	9,2	178,6
300 ha felett	1 804	0,2	363 308	56,3	201,4
Összesen	930 180	100,0	6 448 000	100,0	6,9
2007					
Egyéni gazdaságok					
10 ha alatti	578 204,7	93,5	524316,6	21,7	0,87
10–50 ha alatti	30 301,6	4,9	693622,17	28,8	22,9
50–100 ha	5 565,6	0,9	410722,7	17	76,3
100–300 ha	3 710,4	0,6	662992,8	27,5	175,8
300 ha felett	247,6	0,1	120105,6	5,0	485,5
Összesen	618 400,0	100,0	2 411 760,0	100,0	3,9
Gazdasági szervezetek					
10 ha alatti	1 830	24,73	3 877,6	0,1	2,1
10–50 ha alatti	1 586,6	21,44	46 531,2	1,2	29,3
50–100 ha	827,3	11,18	66 307,0	1,71	80,1
100–300 ha	1 423,0	19,23	298 187,4	7,69	209,5
300 ha felett	1 733,1	23,42	3 462 696,8	89,3	1 998,0
Összesen	7400,0	100,0	3 877 600,0	100,0	524,0
Gazdaságok összesen					
10 ha alatti	580 554,6	92,7	532 074,8	8,4	0,9
10–50 ha alatti	31 853,2	5,09	744 653,1	11,8	23,4
50–100 ha	6 195,4	0,9	479 873,6	7,6	77,4
100–300 ha	5 194,1	0,8	964 158,9	15,3	185,6
300 ha felett	2 002,7	0,3	3 568 582,9	56,7	1781,9
Összesen	625 800,0	100,0	6 289 360,0	100,0	10,05

Forrás: Általános Mezőgazdasági Összeírás, 2000 – területi adatok, KSH. Magyarország mezőgazdasága, 2007 (Gazdaságszerkezeti Összeírás), Előzetes adatok. KSH, 2007.

2.4.2. Az európai unió tagországainak földhasználati sajátosságai

A földterület használatát világviszonylatban általános érvénnyel a következők jellemzik: termőterület 11 százalék, legelő 26 százalék, erdő 32 százalék, egyéb 31 százalék. A különböző kontinensek földhasználati arányszámait elemezve megállapítható, hogy a legkedvezőbb helyzet Európában alakult ki. A termőterület a kontinensen eléri a 29 százalékot, a többi kontinensen ez csak 6–12 százalék közötti. Európa termőterülete megközelíti a világ termőterületének 50 százalékát (Nagy, 2006). Az EU 15-ök főbb agrárstatisztikai adatait (11. táblázat) elemezve kitűnik, hogy európai mércével mérve is kiugróan magas hazánkban a mezőgazdasági területek aránya a teljes terület arányához viszonyítva (65 százalék), ebből következően az egy főre eső mezőgazdaságilag megművelt földterület messze meghaladja az EU-25-ök átlagát is (az EU 15-ök összterületéből a *mezőgazdasági terület aránya átlagosan 49,3 százalékot* tett ki 2006-ban). A mezőgazdaságilag művelésbe vont területek aránya csak az Egyesült Királyságban magasabb (69,6 százalék), mint Magyarországon.

11. táblázat

Fontosabb agrárstatisztikai adatok az EU- ban és hazánkban, 2000

<i>Országok</i>	<i>Az összes terület (ezer hektár)</i>	<i>Mezőgazdasági terület (%)</i>	<i>Gazdaságok száma (ezer gazdaság)</i>	<i>Az összes mezőgazdasági kibocsátás értéke (millió euro) **</i>	<i>A mezőgazdaság aránya a GDP-n belül (%)</i>
EU 27	500 278,1	43,4	14478.60*	351519.6100	1,8
EU 25	417 656,1	46,0	9687.83*	334045.0000	1,8
EU 15	321 124,0	49,26	5843.05*	295357.8100	1,7
Belgium	3 028	45,7	4801	73352827	1,1
Dánia	4 240	64,1	4462	8730.7904	2,0
Németország	34 895	48,8	3898*	449011060	0,9
Görögország	13 065	24,9	833.9*	107643080 ⁽	6,8
Spanyolország	49 959	50,8	107942*	40202.0110	3,7
Franciaország	54 255	54,5	56714*	65292.0100 ⁽	2,3
Írország	6 889	62,5	12824	5932.8859	2,6
Olaszország	29 412	50,0	172853*	43806.8760	2,4
Luxemburg	256	50,3	230	284.8761	0,6
Hollandia	3 379	56,9	7674	22939.9480	2,2
Ausztria	8 245	39,3	17064*	6372.6250	1,2
Portugália	9 147	41,2	32392*	6616.6210	2,4
Finnország	30 460	7,5	68.23	4281.7000	0,9
Svédország	40 851	7,8	72.61	5018.6143	0,7
Egyesült Királyság	24 082	69,6	286.5*	22878.1590	0,7
Magyarország	8 961	65,0	626.32	6584.0222	3,9

*: 2005-ös adatok;

** : aránya a teljes foglalkoztatott népességen belül, %.

Forrás: Agriculture in the European Union, 2001 & ÁMÖ 2000

A mezőgazdasági kibocsátás értéke nincs egyenes arányban az ágazat foglalkoztatásban elfoglalt arányával. Portugália és Görögország esetében egyaránt igaz, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya kimagaslóan nagy, az ágazat kibocsátása azonban főképp Görögország esetében relatíve alacsony (hetedik az EU-15-ök rangsorában). Az Egyesült Királyság képviseli a legkisebb arányt képviseli (1,4 százalék) a foglalkoztatást illetően annak ellenére, hogy a legnagyobb mezőgazdasági hasznosításba vont területtel. A mezőgazdasági kibocsátás értéke nincs egyenes arányban az ágazat foglalkoztatásban elfoglalt arányával. Portugália és Görögország esetében egyaránt igaz, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya kimagaslóan nagy, az ágazat kibocsátása azonban főképp Görögország esetében relatíve alacsony (hetedik az EU-15-ök rangsorában).

Hazánk a mezőgazdasági ágazat kibocsátás mértékét tekintetbe véve a tizenegyedik helyen áll, megelőzve Írországot és Ausztriát, míg a foglalkoztatás terén kevéssel haladja meg az EU-15-ök átlagát. A mezőgazdaság aránya az egyes nemzetek GDP-én belül változó képet mutat. A hagyományosan nagy agrártermelő országokban magas értéket képvisel, az élen a görög mezőgazdaság áll mely 6,8 százalékot tesz ki a GDP-n belül. Közvetlenül mögötte áll hazánk 3,9 százalékkal, amely több mint kétszerese a tizenötök átlagának.

Ami a birtokstruktúrát és ezzel szorosan összefüggő földhasználatot illeti az európai unióban a farmok és a farmerek száma folyamatosan csökkent, ennek ellenére az EU 15-ökben az átlagos üzemenagyság *16,4 hektár*, a legnagyobb átlagnagyságú országban, az Egyesült Királyságban pedig *67,3 hektár* volt. Az átlagszámok mögött természetesen nem tapasztalhatunk egyenletes eloszlást. A fejlett országok mezőgazdasági struktúrájára elsősorban az jellemző, hogy az egyik oldalon a növekvő nagyságú családi farmok állnak, amelyek a termék jellegétől és az üzem nagyságától függően időnként vagy folyamatosan bér munkát is alkalmaznak. Azonban ez a bér munka-felhasználás még sokáig nem fogja veszélyeztetni a gazdálkodás családi jellegét. A másik póluson a részmunkaidős gazdaságok vannak, amelyek aránya a fejlett országok agrárstruktúrájában meglepően stabilnak bizonyult.

2.5. Az agrárágazat szerepköre a nemzetgazdaságon és a foglalkoztatáson belül

Az agrárágazat szerepkörének ismertetése és elemzése a nemzetgazdaságon és hangsúlyosan a foglalkoztatáson belül lényeges, mert részben a szakirodalom részben az általunk szerkesztett kérdőív eredményei alapján a családi gazdaságok fogalmi lehatárolását munkaszervezeti oldalról közelítettük meg. A magyar agrárágazat, a rendszerváltást kö-

vető tragikus mértékű visszaesés után – a főbb nemzetgazdasági ágak közül egyedülként lényegében már 1997 óta a rendszerváltás előtti teljesítményének kb. 70 százalékán stagnál. Ez együtt járt az ágazat nemzetgazdasági súlyának állandó csökkenésével, amely jelenleg is tart (12. táblázat). Az ágazat válságához erőteljesen hozzájárult az is, hogy mezőgazdasági termékeket feldolgozó élelmiszeripari cégek felszámolása egy igen kiterjedt és széles bázisú beszállítói réteg törvényszerű csődbe jutását eredményezte. A nemzetközi és országos tendenciákat figyelembe véve az ágazat súlya folyamatosan csökken majd a jövőben követve az országosan és európai trendeket. Az említett kedvezőtlen folyamatok ellenére a mezőgazdaság jelentősége meghatározó a vidéki lakosság életében: a nyugdíjszerű ellátást, szociális juttatást és a munkanélküli támogatást igénybe vevő nagy létszámú lakosság életmódjának, életkörülményének alakulásában, a jövedelemtermelésben a mezőgazdasági munka szerepe nagyon fontos lehet. Másfelől a *mezőgazdaság, mint nemzetgazdasági ágazat, nemzetgazdaságon belüli szerepvégzése elsősorban a terciér és quaterner szektor robbanásszerű fejlődésének és erőteljes növekedésének köszönhető.*

12. táblázat

Főbb makrogazdasági mutatók arányának alakulása nemzetgazdasági áganként, 2006, %

	Mezőgazdaság, vad-, erdő-, halgazdálkodás	Ipar	Építőipar	Szolgáltatások	Összesen
Bruttó hozzáadott érték	4,3	25,3	5,0	65,4	100,0
Alkalmazásban állók száma	3,2	24,7	5,9	66,2	100,0
Beruházások	3,2	31,3	2,4	63,1	100,0

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv, 2006 adatai alapján saját szerkesztés.

A mezőgazdasági foglalkoztatás drasztikus szerepcsökkenést élt meg az elmúlt másfél évtizedben Magyarországon. A gazdasági-társadalmi rendszerváltás után megjelenő nyílt munkanélküliség súlyosan érintette a vidék, a falu társadalmát (Buday-Sántha, 2001). Andorka Rudolf értékelése szerint „...a rendszerváltás vesztesei közül aránytalanul sokat, nyertesei közül pedig aránytalanul keveset találunk a falvakban.” (Andorka, 1996).

A folyamat racionalitását a szakirodalom nem vitatta, azonban a mértékével és a mezőgazdasági foglalkoztatás lehetőségeivel kapcsolatban már megoszlanak a vélemények (Kapronczai et al., 2005). Az előbbieket nem vitatva Potori és Udovecz hangsúlyozzák, hogy „...az ágazat korábbi foglalkoztatási súlya már nem állítható vissza” (Potori-

Udovecz szerk., 2004). Varga Gyula azt állítja „ a mezőgazdaság nem alkalmas arra, hogy egymagában megoldja a vidék fő gondját, a foglalkoztatást, vagy akár csak éllóvasként hozzájáruljon a munkahelyteremtéshez.” (Varga, 2003). A vidéki élet egyik alapvető formája azonban a gazdálkodás, a jövedelem hiány enyhítésében jelentős szerepet játszhat a mezőgazdaság, mint termelő ágazat.

A mezőgazdasági népesség radikális csökkenése társadalmi szempontból komoly feszültségforrást jelenthet, mert a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő többnyire munkanélkülivé válik és emiatt a vidéki munkanélküliség mindég magasabb és nehezebben kezelhető, mint a városi. Ehhez járul még hozzá, hogy a mezőgazdaságban dolgozók számára a munkahelyváltás gyakran egyben kényszerű lakhelyváltást vagy költséges ingázást jelent (Buday-Sántha, 2001). Az ingázás egyik alapvető gátja a rossz állapotban lévő, és összességében drága tömegközlekedés, ami a regionális piacok zártságát okozza. A feszültséget tovább fokozza, hogy megindul, és egyre inkább felerősödik a társadalmi szelekció (Balcsók, 2004).

A foglalkoztatási szerkezet az 1980-as évektől a 2001.-ik évi népszámlálással bezárlólag jelentős változásokon ment át. A rendszerváltást követő gazdasági recesszió felerősítette a foglalkoztatási átrétegződés korábban évtizedekben is jelentkező hatásait. Érdekes összefüggés, azonban, hogy az 1980-as évek elején bekövetkezett strukturális átrendeződés, azaz a régiók foglalkoztatási szerkezetének változása, konzerválódott és alapjában véve napjainkig nem változott. A települési adatok alátámasztják azt a már említett tényt, hogy a foglalkoztatási szerkezet átalakulása nem járt együtt a területi struktúra jelentős átalakulásával, és továbbra is jól lehatárolhatók a mezőgazdasági dominanciával jellemezhető térségek. A főfoglalkozásként mezőgazdasági tevékenységet folytatók számának többszörösét teszik ki azok, akik nem mezőgazdasági főfoglalkozás mellett kiegészítő tevékenységként végeznek mezőgazdasági munkát, illetve számolni kell azokkal is, akik az ún. *szociális mezőgazdaságból* próbálják a megélhetésükhöz szükséges javakat megteremteni. Ezek a családok tartós munkanélküliséggel küzdenek és ún: „többforrású” jövedelemszerzésre rendezkedtek be. Esetükben a mezőgazdasági tevékenység adózatlan vagy az ilyen jellegű kiadásokat kímélő szerény megélhetést kínáló lehetőség, amely azonban nem nyújt lehetőséget a nyugellátás, egészségügyi biztosítottság és egyéb szociális juttatások megszerzésére (Hamza E. et al., 2004).

A jövedelemtermelés egyik lehetséges útja a nagyobb arányú értékesítés lehet, ami a termékek árának csökkentését feltételezi, ez azonban csak kétféle módon valósítható meg: vagy az alapanyagok vagy a foglalkoztatottak bérének csökkentésével. Ez utóbbi

tovább rontja az agrárfoglalkoztatás helyzetét. A másik nagy kihívás, ahogyan azt *Jean-René Bussion*, az Élelmiszeripar Francia Egyesületének elnöke megfogalmazta, a mezőgazdasági foglalkoztatás számára, hogy a mezőgazdaságot, mint tevékenységet el kell ismertetni a lakosság, valamint az abból élők körében is, valamint vonzóvá kell tenni azt. Ez különösen családi gazdaságok esetében kaphat nagyobb hangsúlyt (*Nagyné-Balcsók*, 2006).

A 2000. évi Általános mezőgazdasági Összeírás szerint a gazdaságvezetőjével együtt közel két millió fő (1982 ezer) családi munkaerő dolgozott, több mint 2,6 millió hektár termőterületen. A három évvel később végzett Gazdaságszerkezeti Összeírás szerint már csak 32 százalékkal kevesebb, mintegy 1351 ezer fő. Az egyéni gazdaságokban 2007-ben 1 millió 189 ezer, gazdasághoz tartozó – nem fizetett – családtag, 14 ezer állandó alkalmazott, és 89 ezer időszakos alkalmazott végezte a mezőgazdasági munkát. Az egyéni gazdaságok zömében (69 százalék) 2–3 fő, 27 százalékában egy fő családtag dolgozott, kisebb-nagyobb mértékben hozzájárulva a gazdaság tevékenységéhez. A 2005. évi gazdaságszerkezeti összeíráshoz képest a gazdasági szervezetekben végzett mezőgazdasági munka 17 százalékkal, az egyéni gazdaságokban a családi munka 11 százalékkal csökkent (*9. ábra*). A gazdaságokban dolgozó családi munkaerőnek, az esetek nagy részében, a gazdaságon kívül nincs más jövedelemforrása (60,6 százalékának), a gazdálkodók másik jelentős hányadát azok teszik ki (37,2 százalékát), akik főállásban dolgoznak a gazdaságon kívül és számukra a mezőgazdasági tevékenység jövedelem-kiegészítésre szolgál. A mezőgazdaság jövedelemszerzésben és betöltött szerepét és megélhetési jelentőségét bizonyítja, hogy az említett családi munkaerőnek csak 24,3 százaléka tartozik vagy tartozott korábban közvetlenül a mezőgazdasághoz, mint mezőgazdasági aktív kereső, mezőgazdasági nyugdíjas, mezőgazdasági munkanélküli, valamint mezőgazdasági egyéb inaktív (*Hamza et.al*, 2005).

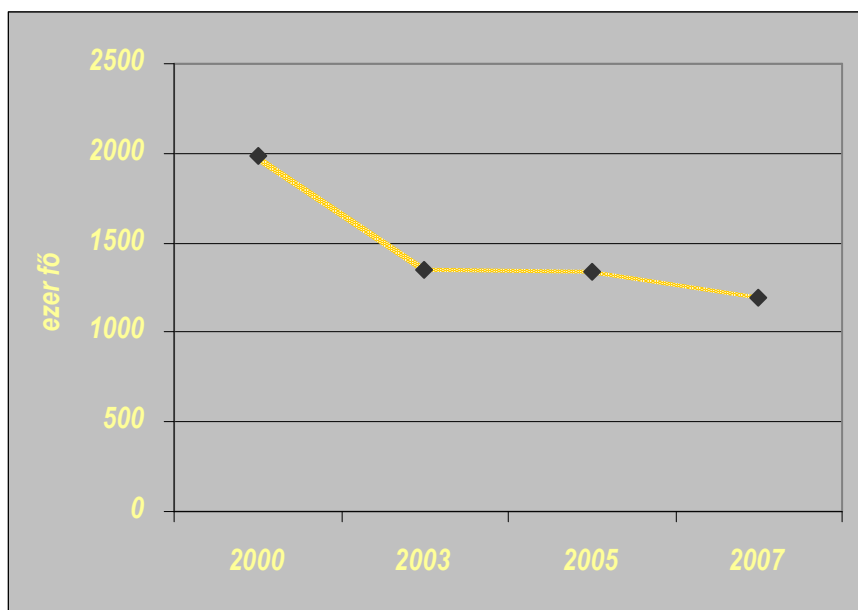
A mezőgazdaság szerepe a foglalkozásban folyamatosan csökkent az elmúlt több mint másfél évtizedben. Hazánk 2004-ben csatlakozott az Európai Unióhoz, ami egyrészt számos kötelezettséget rótt a hazai mezőgazdaságra, illetve az ehhez kapcsolódó agrobuisness-re de jelentős forrásokat is elérhetővé tett, amivel többek között az agrárfoglalkoztatás helyzete is megoldódhat, de legalábbis javulhat.

A rendszerváltozás után jórészt a városokból, ipari szektorból kiáramló nagyszámú munkanélküli jövedelemhez jutását remélték a mezőgazdasági ágazattól. Azonban csak ún. „kényszergazdaságok” (*Baranyi*, 1994) létrejöttét indukálták, *az eredeti célt nem sikerült elérni a mai napig sem*. Azonban a *vegyes agrárszerkezet*, a kis, családi és

nagyméretű gazdaságok egészséges egyensúlyának a megteremtésével *változatos birtokszerkezetet* lehetne kialakítani amely, biztosítja a rugalmasságot, a fenntarthatóságot és a tisztességes megélhetést a vidéki társadalom számára. Mivel szükség és lehetőség sincs arra, hogy minden vidéken élő felnőtt a mezőgazdaságban dolgozzon, alternatív foglalkoztatási formákat kell létrehozni.

9. ábra

*A mezőgazdaságban alkalmazott családi munkaerő változása 2000–2007 között
Magyarországon*

Forrás: ÁMÖ, 2000, GSZÖ 2003, 2005, 2007 adatai alapján saját szerkesztés.

2.6. A leíró statisztika módszerek a társadalomtudományi kutatásban

Az egyéni gazdálkodás körülményeit, feltételeit, valamint a gazdálkodók vélemény és reagálás vizsgálatával, közvetlenül vagy hangsúlyosan érintve azt, közel két évtizede foglalkoznak az Agrárgazdasági Kutató Intézetben (*Alvincz J.– Varga T.* 2000: A családi gazdaságok helyzete és versenyképességük javításának lehetőségei; *Kaproncai I.* szerk. 2005: A mezőgazdasági termelők alkalmazkodóképességének jellemzői – Gazdálkodói válaszok időszerű kérdésekre; *Alvincz J. szerk.* 2001; 2003: A mezőgazdaság jövedelmhelyzete és az arra ható tényezők; Az egyéni mezőgazdasági termelők jövedelmének adóztatása; *Tóth E.–Hamza E.* 2006: Az egyéni gazdaságok eltartó képessége, megélhetésben betöltött szerepe). A kutatásunk módszerei és célja, jellege számos ponton meg-

egyezik a kutató intézetben végzett és napvilágot látott munkákkal. Ez amellet, hogy egy kiforrottnak tekinthető kutatás módszertan alkalmazását feltételezi, lehetőséget teremt arra, hogy ezeknek az országos szinten is reprezentativitást mutató tanulmányok az eredményeit összevethessük saját kutatási tapasztalatainkat ahol erre lehetőség nyílik.

Ami a kutatási anyagok módszereit illeti az említett tanulmányokban éppúgy, mint a saját kutatásainkban a kérdőíves vizsgálatokat választották az adott gazdálkodói csoportot jellemző társadalmi folyamatok, jellemzők összegyűjtésére és leírására. Ezek a vizsgálatok kiválóan alkalmasak nagy alapsokaságok esetén leíró, magyarázó és felderítő célokra. A kérdőívek több típusát különbözteti meg a szakirodalom az általunk is alkalmazott önkitöltős kérdőívek előfordulási aránya a legnagyobb. A kitöltést követően rendszerint az adatok és információk feldolgozása többféleképpen történhet. Ez erősen függ a kérdőívek válasz típusától (nyitott vagy zárt kérdés). A másodlagos elemzések során a kérdőíves vizsgálatokból nyert adatok elemzésére számos lehetőség kínálkozik. A mintavétel módszerétől és az elemszámtól függően az egyszerű leíró statisztikai módszereken át a bonyolultabb összefüggés vizsgálatokig több lehetőség is kínálkozik az elemzésre (*Babbie, 2001*).

A leggyakrabban használt leíró statisztikai módszer az általunk is alkalmazott a *gyakoriság vizsgálat*, amelynek pontos leírására az „Anyag és módszer” fejezetben kerül sor. Az említett módszeren túl lehetőség nyílik *asszociációs mérőszámok* segítségével az egyes jelenségek közötti összefüggések kvalitatív és kvantitatív jellemzésére. A hasonló témában született szakirodalmi művek az említett vizsgálatok mellett esetenként (kellően nagy minta esetén) faktoranalízist alkalmaznak. Ebben az esetben rejtett előre nem várt információkra és összefüggésekre bukkanhatunk, a változók értékei között mutatkozó ingadozások mintázata alapján.

A sokrétű és bonyolult statisztikai próbák eredményeinek értékelésénél, a következők levonásánál mindenképpen figyelembe kell venni a mögöttes információkat, gazdasági-társadalmi folyamatokat. Ezek felderítésére kiálló eszköz az *interjúkészítés*, mint mikro szociológia eszköze.

A *beavatkozás-mentes vizsgálatok* közül a másodlagos adatokból képzett statisztikai adatbázisok elemzését, valamint az összehasonlító elemzés módszerét alkalmaztuk.

3. ANYAG ÉS MÓDSZER

A saját vizsgálatok során kétféle adatgyűjtési módszert alkalmaztunk a *primer* és a *sze-kunder* adatgyűjtést. Az *elsődleges adatgyűjtés* forrását az empirikus kutatásunk során végzett *kérdőíves vizsgálatok* szolgáltatták, ezt egészítettük ki a kérdőívet kitöltő gazdálkkal folytatott interjúkból nyert értékes információkkal. A kérdőíves felmérésen túlmenően több *interjút* is készítettünk. Ezek eszmecserék, szakmai beszélgetések nem standardizált interjúk voltak, alanyai többnyire a kérdőívet kitöltő családi gazdálkodók közül kerültek ki. Emellett a hivatali, agrárkamara szakemberekkel, valamint a falugazdász hálózat tagjaival is folytattunk eszmecserét.

A *másodlagos adatokkal* a szűkebb (megyei) és tágabb (regionális) gazdálkodási körülményeket írtuk le és elemeztük. Az elemzésbe vont adatbázisok a *TeIR* (Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer) és a *T-Star* adatbázisain, valamint a KSH a gyűjtött és feldolgozott másodlagos adatain alapulnak. Hangsúlyosabban a 2000-es *Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ)*, illetve a 2003-ban, 2005-ben, illetve 2007-ben végzett gazdaságszerkezeti összeírások (GSZÖ) adatai kerültek feldolgozásra.

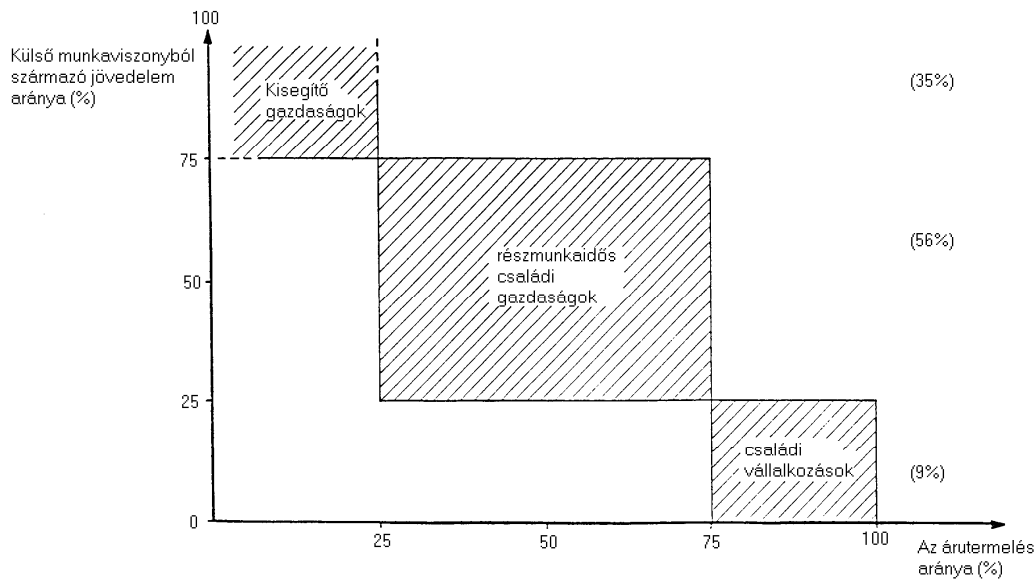
3.1. A kutatás előzményei

A Hajdú-Bihar megyei gazdálkodók körében végzett empirikus kutatás gyökerei egy a kilencvenes évek első felében Kelet-Magyarországon döntően Alföldön zajló szociál-geográfiai vizsgálatokra nyúlik vissza egyrészt. Másrészt erősen építkezik az Agrárgazdasági Kutató Intézet több évtizedre visszatekintő kistermeléssel majd a rendszerváltozást követően egyéni gazdálkodókkal foglalkozó kutatásaira. Az említett kutatási munkákból azokat az irányvonalakat és vizsgálati támpontokat vettük figyelembe a saját kutatásink során, amelyek ma is aktualitással bírnak, ezért alkalmasak lehetnek az egyes folyamatok időbeli alakulásának vizsgálatára.

Az alföld falvaiban 1993-ban felvett, mintegy 2500 kérdőív rávilágított a családi alapon gazdálkodó termelői csoport rendszerváltozás utáni megjelenésének alapvető okaira, valamint mint azt már a szakirodalmi áttekintés során is ismertettük, kategóriákra bontotta az adott gazdálkodói réteget. A kérdőívek eredményeinek fényében megállapították, hogy a zömében családi munkaerőt mozgósító gazdaságok robbanásszerű szaporodását döntően a kényszer indukálta, ezért ún. „kényszervállalkozások”-nak tekinthetőek. Ami ezen a csoporton belüli egyes kategóriákat illeti a három markáns csoportot sikerült elkülöníteni (*10. ábra*).

10. ábra

A családi gazdaságok típusai

Forrás: Süli-Zakar-Baranyi, 1997.

A csoportképzés alapja a megszerzett jövedelem forrása volt. A kérdésekre adott válaszok szerint a családi gazdaságokat, illetve vállalkozásokat három csoportba sorolták:

- *Kisegítő gazdaságok:* esetükben a jövedelem döntő hányada (75%-nál nagyobb) külső forrásból származik. A gazdálkodást a családtagjai munkaidő után vagy nyugdíjasként végzik.
- *Rész munkaidős családi gazdaságok:* azokat a gazdaságokat sorolták ide, amelyek esetében a családi jövedelem megszerzésében a munkaviszonyból és a családi gazdaságból származó jövedelem megközelítőleg egyforma súlyt képvisel. A gazdálkodás célján alapján az önellátás mellett az árutermelés is előtérbe kerül.
- *Családi vállalkozások:* esetükben a jövedelemszerzés elsődlegesen vagy kizárólag a gazdálkodásból származik. Ez már alapvetően vállalkozás orientált tevékenység mely a családi munkaerőt és a családi vagyont bázisát aknázza ki. Általában egy vagy két felnőtt munkaerejét tudja lekötöni. Állandó alkalmazott is előfordul a gazdaságban (nem túl gyakran).

3.2. *A kérdőíves vizsgálat leírása*

A saját vizsgálataink lebonyolításához a társadalomtudományi kutatásokban igen gyakran alkalmazott *kérdőíves vizsgálatokkal* végeztük. A módszer számos előnnyel rendel-

kezik: relatíve gyors, különösen alkalmas nagy sokaságok leíróvizsgálatára, a kérdőívekből nyert adatokból egyszerűen végezhetőek másodlagos elemzések. Szükségszerűen gyengéi is vannak ennek a módszernek többek között, hogy a vizsgálati populáció természetes közegében zajló társadalmi folyamatokról nem tud teljes képet adni, illetőleg a mögöttes információkat sokszor eltakarja. Ahhoz, hogy az említett hiányosságokat kiküszöböljük, valamint az egyes statisztikai próbákkal nem vagy csak nehezen igazolható, de vizsgálat során egyértelműen mutatkozó összefüggéseket feltárjuk a mikro szociológiai eszközként a *kvalitatív interjú készítést* alkalmaztuk. Ez a módszer flexibilis, viszonylag könnyen megvalósítható, valamint különösen alkalmas nehezen számszerűsíthető, időben változó jelenségek vizsgálatára. Az interjú alanyaink a kérdőívet kitöltő gazdálkodók közül kerültek ki, törekedtünk, hogy sokkal inkább irányított beszélgetés, mint irányított interjú készüljön. A beszélgetések során gyűjtött tapasztalatokat és információkat több ponton is beépítettük a disszertáció elemző és magyarázó részeibe.

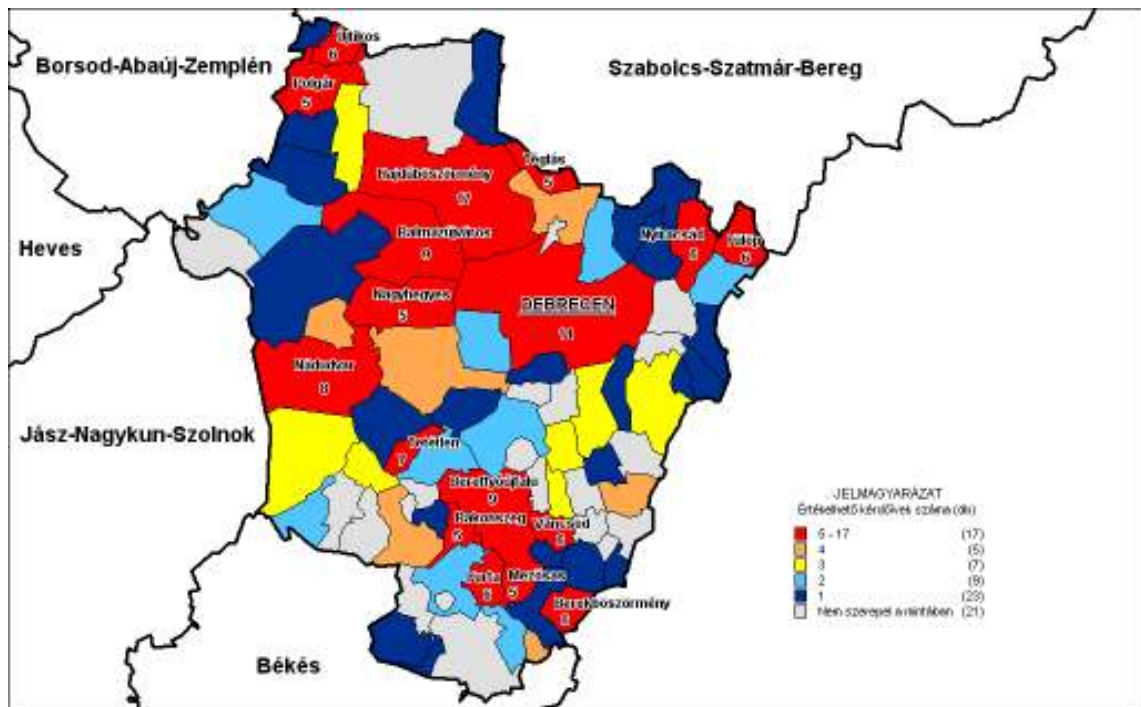
A vizsgálati populációt a Hajdú-Bihar megyei gazdaságok alkották, amelyek egy hektárnál nagyobb területen gazdálkodnak, a gazdaság irányítása a kérdőívet kitöltő gazdálkodó kezében összpontosul, az álló és forgó eszközök zöme saját tulajdonát képezi, azaz a saját gazdasággal rendelkezik. Ezt a populációt a KSH által nyilvántartott regisztrált mezőgazdasági vad-, erdő-, és halgazdálkodási működő vállalkozások közül, mint mintavételi keretből választottuk ki. Az elemzésbe vonható kérdőívek száma 200 darab volt. A kérdőívek kérdéseinek összeállításakor mind a *kvalitatív* (minőségi), mind a *kvantitatív* (mennyiségi) módszerek alkalmazásra kerültek (11. ábra).

A vizsgálatok a 2006-os és 2007-es év során zajlottak. A kérdőívek a falugazdász hálozat segítségével, valamint a KITE Zrt., az Agrya–Fiatal Gazdák Magyarországi Szövetsége által a gazdáknak szervezett rendezvényeken, továbbképzéseken kerültek kitöltésre. A vizsgálat mintáját képező gazdálkodók körében először próbakérdéseket folytattunk le, az itt szerzett tapasztalatok alapján korrigáltuk a kérdőív szerkezetét és redukáltuk a kérdések számát. Az önkitöltős kérdőívek kitöltése 60–70 percet vett igénybe. A felvételek zömében kérdezőbiztosok segítségével végeztük kisebb részben a válaszadók önállóan végezték a kitöltést. A kérdőív szerkezetét tekintve öt nagyobb tematizált fejezetre bontva tartalmazza a kérdéseket. Az első fejezet a *gazdaság főbb jellemzőire* kérdez rá, azaz a kalibráló és kvantitatív adatokat gyűjti össze. A *gazdaság működésével és nagyságával* kapcsolatos kérdéskörben naturális (birtok nagyság, saját/bérelt területek nagysága stb.) mutatókon túl vélemény vizsgálatot is végeztünk. A *jövedelemtermelés* és a megtermelt *jövedelem felhasználása* külön kérdéskört alkotott. Itt szintén a gazdálkodók

szubjektív véleményét mértük fel, mintsem a jövedelmezőséggel kapcsolatos naturális, illetve származtatott adatokat.

11. ábra

Az értékelhető kérdőívek területi megoszlása, 2008

Forrás: Empirikus kutatások alapján saját szerkesztés.

Alapvető célunk a jelenlegi helyzet értékelése, minősítése, valamint a jövőbeni tervek, kilátások feltérképezése volt. Fontosnak tartottuk a *gazdaság külső kapcsolatainak* feltérképezését, megismerését is. Itt az alapvető információk gyűjtésén túl a gazdálkodók véleménye, valamint indirekt módon reagálás vizsgálatára is alkalom nyílt. Végül a gazdálkodók eurointegrációs folyamatok kapcsolatos reakcióit vizsgáló kérdést tettünk fel a gazdaságokat érintő *pályázati, valamint támogatási* rendszerrel kapcsolatban, kiegészítve ezt a gazdálkodók információszerzési tájékoztatói forrásainak felmérésével.

Az empirikus vizsgálat *mintaterületét* az Észak-alföldi régió belülről *Hajdú-Bihar megye* képezte. A választásunkat elsősorban az befolyásolta, hogy az általunk vizsgálati alapsokaságnak választott egyéni gazdálkodók aránya nem csak régiós, de országos viszonylatban is kiugróan magas. Minden túlzás nélkül kijelenthető, hogy az egyéni, illetve családi alapon szerveződő egyéni gazdaságok itt típusosan jelentkeznek. Különösen igaz ez az egy hektáron felüli gazdaságok, még inkább a tíz hektárt meghaladó gazdaságok esetében.

A vizsgálat során kapott adatokat SPSS 13.0 for Windows szoftver segítségével dolgoztuk fel és értékeltük, az ábrákat Microsoft Office Excel 2003 a térképeket GeoMedia Professional 5.1 programmal szerkesztettük.

3.3. Az elemzésben használt módszerek

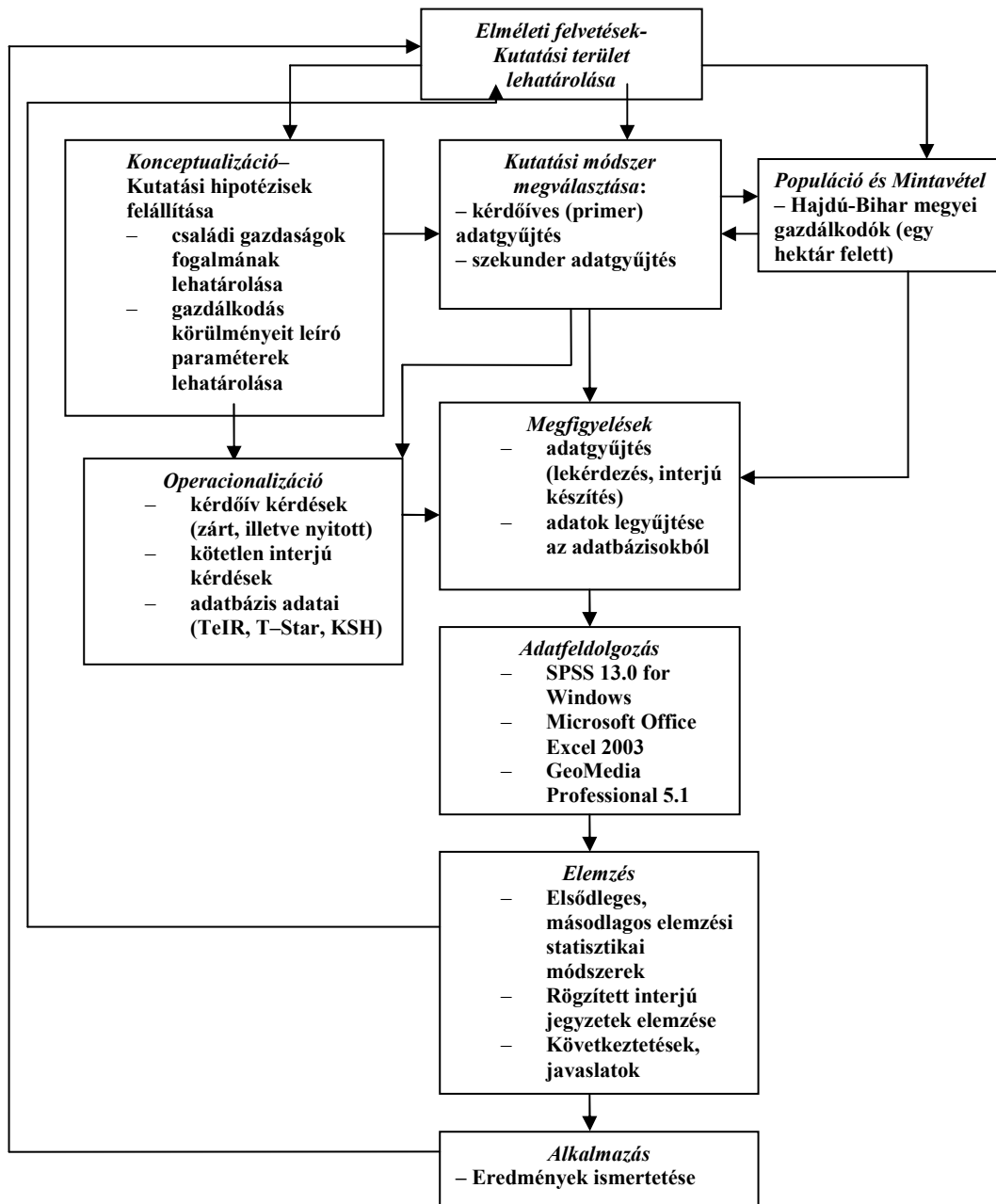
A *másodlagos elemzéseket* a vizsgálati minta alapvető jellemzőit értékelő, számszerűsítő egyszerű statisztikai vizsgálatok után végeztük el. Az egyszerű egyetlen változó attribútumainak megoszlását összegző statisztikai próbák mellett a leíró statisztika általában véve a vizsgált adatok összegzését szolgálja. Az általunk is alkalmazott leíró statisztikai módszer a gyakoriság vizsgálat, amelyben a változók relatív és kumulatív eloszlását elemeztük és ábráztuk egy adott kérdéskörön belül. A többszörös válaszadások esetében az elemzést gyakorisági- és kereszttáblázatok létrehozásával végeztük el, az általunk előre definiált többszörös válaszadások csoportjai, szettjei alapján.

A nominális típusú változók közötti kapcsolatot, amely elősegítette a hipotéziseink vizsgálatát, asszociációs mutató számmal jellemeztük. Az elemzés során az adatokat kereszttáblákba rendeztük, a gyakoriságok elhelyezkedése alapján feltételezett oksági kapcsolatok érvényességét, konkrétan khí-négyzet próbával ellenőriztük. A szignifikancia szintet a konvencionális értéken állítottuk be ($p \leq 0,05$). A próba a változók közötti kapcsolat „valódiságát” dönti el, semmit nem mond azonban a kapcsolat irányáról vagy erősségéről. A kapcsolatok irányát és a megfigyelt folyamatok irányát nem tudtuk meghatározni az alacsony mintaszám miatt, az ilyen irányú statisztikai elemzések téves következtetések levonását eredményezték volna.

Az elemzés eredményeit táblázatos, illetve ábra formájában is közöltük ahol ez az eredmények ismertetését szemléletesebbé tette. Az így nyert eredmények alapján tartottuk meg, illetve vetettük el a témafelvetésben felállított kiinduló alaphipotéziseinket. Az alaphipotéziseink bizonyítása során gyakran akadtunk rejtett előre nem látható összefüggésekre is, ami tekintve, hogy társadalmi folyamatokat vizsgáltunk nem meglepő. Ez esetben az összefüggések megértéséhez és magyarázatához az interjúk során kapott információk nagy segítséget jelentettek. A kutatás folyamatának egyes elemei az irányadó szakirodalmi elvárások függvényében épültek egymásra (*12. ábra*).

12. ábra

A kutatási munka folyamata

Forrás: Babbie, 2001 alapján saját szerkesztés.

3.4. A vizsgált minta terület bemutatása

A mezőgazdasági termelés és a hozzájuk kapcsolódó tevékenységek nagy múltra tekintenek vissza a vizsgálati területet képező *Hajdú-Bihar megyében*. Ez jórészt a kedvező mezőgazdasági feltételeknek, valamint a gazdálkodási hagyományoknak köszönhető. Célunk, tágabb értelemben véve a mezőgazdasági termeléshez szükséges természeti

adottságok bemutatása volt a vizsgálati minta területet képező Hajdú-Bihar megyében. Ahol erre lehetőség nyílik a megye tágabb környezetét jelentő Észak-alföldi régió, mint makro környezet jellegzetességeit is bemutatjuk. Annál is inkább mert esetenként a vizsgálatba vont gazdaságok által megművelt területek túlnyúlnak a megye közigazgatási határain.

3.4.1. Az Észak-alföldi régió és Hajdú-Bihar megye agroökológiai potenciálja

Hajdú-Bihar megye (továbbiakban: megye) az Észak-alföldi régió területén fekszik. Az Észak-alföldi régió (továbbiakban: Régió) a Dél-alföldi után Magyarország második legnagyobb területű (17 729 km²) és népességű (1 millió 559ezer fő) tervezési statisztikai régiója. Az Alföld egyik legjellegzetesebb területe, amelynek zöme nagy kiterjedésű tökéletes síkság, amelyen a legmagasabb kiemelkedések is csak néhány méter magasak (Enyedi, 1963).

A Régió három megye – Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok – megye területét fedi le. A vizsgálati területet képviselő Hajdú-Bihar megye a legnagyobb a régióon belül (6210,56 km²), népesség szám (549 000 fő) alapján a második helyen áll Szabolcs-Szatmár-Bereg megye (572 423 fő) után. A Régió a Dél-alföldi régió után Magyarország második legnagyobb agrárregiója, ami önmagában is jelzi, hogy országos viszonylatban is jelentős a térség mezőgazdasági teljesítménye. Különösen igaz ez a megyére ahol országos viszonylatban is magas a növénytermesztés és az állattenyésztés teljesítménye, domináns a közép és felsőfokú agrárszakoktatás, kutatás.

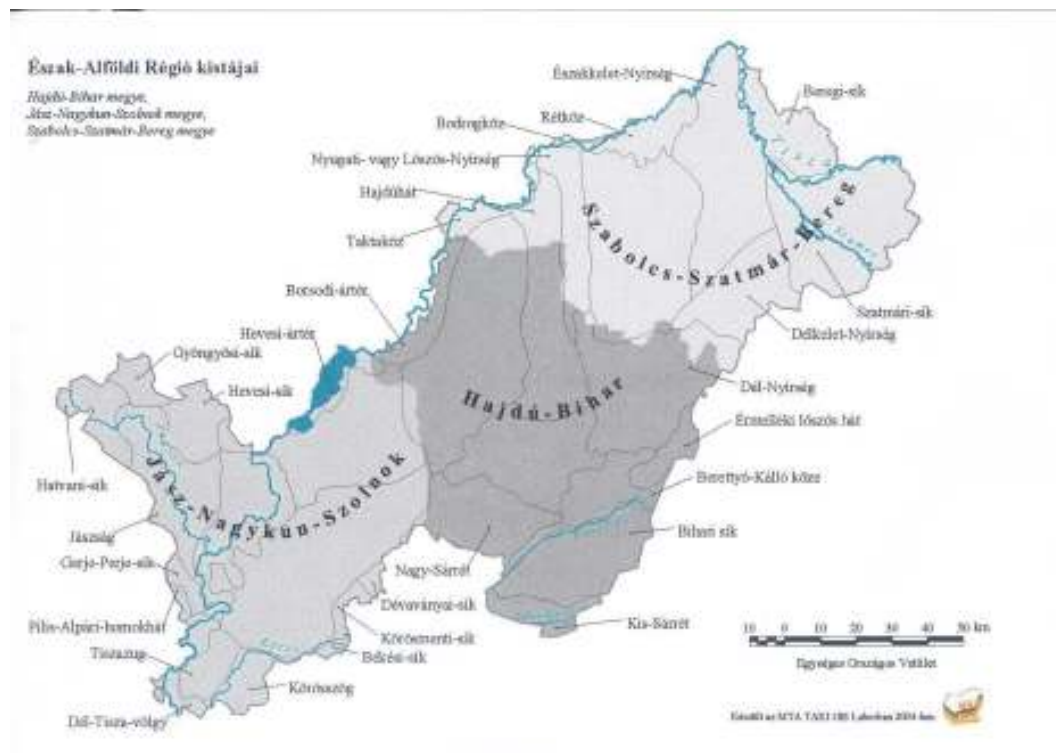
A Régió 1.875,3 ezer hektárnyi területének 82,4 százaléka termőterület, ami az ország összes termőterületének 21,8 százalékát teszi ki, ami a három megye között csaknem azonos arányban oszlik el (13. ábra). A mezőgazdasági terület átlagos aránykora-értéke (16,26 AK) alacsonyabb az országosnál (18,15 AK). Az egyes megyék között jelentősek a különbségek. Amíg Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében országosan a legalacsonyabb (12,31 AK), addig Hajdú-Biharban és Jász-Nagykun-Szolnok megyében az országos átlag körül (17,08 AK, illetve 19,41 AK) mozog az értéke (Marosi-Somogyi, 1990).

A megye az ország keleti részén fekszik, területe egészében az Alföldhöz tartozik. A megye legalacsonyabb pontja a megye délkeleti sarkában, a Hamvas- és Sárrét csatorna térségében, Püspökladánytól és Szereptől délre a megyehatárnál található, értéke nem éri el a 85 m-t, a legmagasabb pontja (170,5 m) pedig a Dél-Nyírségben Felsőfülőptől

északra. A megye az ország keleti részén fekszik, területe egészében az Alföldhöz tartozik. A megye földrajzi sajátossága, hogy felszínének összetétele fiatal, laza, gyüretlen és igen nagy vastagságban szárazföldi eredetű törmelék, túlnyomórészt kevésbé tagolt. A tájképének változatossága a földtörténeti újkorban bekövetkezett fejlődés eredménye (Baranyi, 1998).

13. ábra

Az Észak-alföldi régió kistájai

Forrás: MTA TAKI, 2004

Természetföldrajzi szempontból a megye nem egységes, a szomszédos tájak húzódnak át a területére. Hajdúság és a Berettyó-Körösvidék középtájakhoz tartozó kistájak meghatározóak, de területe ÉNY felé átnyúlik a Közép-Tiszavidék, Kelet felé pedig a Nyírség vidékére is. Észak-keleti részét a homokbuckás Nyírség, dél-nyírségi részét alkotja. Középen észak-déli irányba húzódik a Hajdúság két kistája: a Hajdúhát és a tulajdonképpeni Hajdúság Nyugati részét a Közép-Tisza-vidék tájegysége, a Hortobágy foglalja el. Déli pereme a Berettyó-Körös-vidék túlnyúlik a megye közigazgatási szempontból.

A négy tájegység felszíni és talajadottságait tekintve igen heterogén. A Hajdúság lösszel fedett hordalékkúp síkság, talajai termékenyek, Ebes-Hajdúnánás vonaltól Északra a mészlepedékes csernozjom talajok túlsúlya jellemző, míg dél felé a hidromorf

hatás erősödésével megnő a réti csernozjomok részaránya, a mélyedésekben megjelennek a szikesek is. Az itt leggyakrabban termesztett szántóföldi növények: az *őszi búza*, az *őszi árpa*, a *kukorica*, a *napraforgó*, a *lucerna*, valamint a *borsó*.

A megye *éghajlata* mérsékelt meleg és száraz, a keleti részeken mérsékelt meleg- mérsékelt száraz. Az évi középhőmérséklet 10–10,2 °C, vegetációs időszakban 17–17,2°C között ingadozik. A tenyészidőszak átlagos hossza 188–192 nap. Az éves csapadék mennyiség 520–550mm között mozog, eloszlása a megyén belül kiegyenlítettebb, mint Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Az aszály potenciális veszélyforrás, hatását azonban a jó minőségű csernozjom talajok fékezik. A hortobágyi kistáj szárazabb jelleggel bír a megye többi területéhez képest, az éves csapadék mennyiség 520–530 mm között mozog, így a terület mezőgazdasági potenciálja alacsony. A megye keleti területein a csapadék ellátottság a megye egészéhez képest jobb így a vízigényesebb kultúrák számára is megfelelő az éghajlat, míg a többi terület a szárazságot jobban tűrő növények termesztésének kedvez.

A *gazdálkodási feltételek* összességében *kedvezőnek* bizonyulnak, a megye agroökológiai potenciálja hosszabb távon is elősegíti a mezőgazdasági termelők sikerét. A gazdálkodás körülményeit azonban a *területi különbségek* immár több évtizede erőteljesen befolyásolják. Ezek a különbségek mind földrajzi mind gazdasági-társadalmi értelemben egyaránt jelentkezők.

A magyar mezőgazdaság földrajzi típusainak *Enyedi György féle meghatározást* érdemes figyelembe venni az elemzések során. Az egyes földrajzi típusokat járási szinten különítette el, az egyes vizsgálati egységeket azok helyi termelési specifikumait tükröző termelési ágakkal definiálta. Ez alapján 14 körzetet különített el, amely nem az akkor kibontakozó nagyüzemi rendszer alapján, sokkal inkább a történelmileg kialakult hagyományokra alapozódott. A megyét a Közép-Tiszavidék típusába sorolta, számos agroökológiai paraméter ismertetése mellett külön említésre méltónak találta a terület *alacsony iparosodottságának* kiemelését. A térség fejlődési esélyeit a mezőgazdasági termelés korszerűsítésében (pl. öntözés), az élelmiszer előállításban, és az erre épülő feldolgozó iparban látta. Több mint negyven évvel később be kell látnunk, hogy a Régió és a megye potenciális erőforrása valóban a termőföld és az erre építhető agrobuisness. Sajnálatos tény azonban, hogy a mezőgazdaság, mint nemzetgazdasági ágazat folyamatos és elhúzódó válsága nem teszi lehetővé ezeknek a lehetőségeknek a kiaknázását, ami nagyban hozzájárul ahhoz, hogy régió és a megye versenyképessége országos viszonylatban is igen alacsony.

4. VIZSGÁLATI EREDMÉNYEK ÉS AZOK ÉRTÉKELÉSE

4.1. A mezőgazdaság szerepe Hajdú-Bihar megye gazdaságában

A vizsgálati területet képező megye általános fejlettségi szintjét vizsgálva elmondható, hogy az egyik leghátrányosabb helyzetű területek közé tartozik (13. táblázat). Bár a Régió megyéi közül, Debrecennek köszönhetően, a legkedvezőbb helyzetben van, az országos, valamint európai viszonylatban igen kedvezőtlenek a megye társadalmi-gazdasági pozíciói, beleértve természetesen a mezőgazdasági szektort is.

13. táblázat

Hajdú-Bihar megye fejlettségének néhány jelző száma

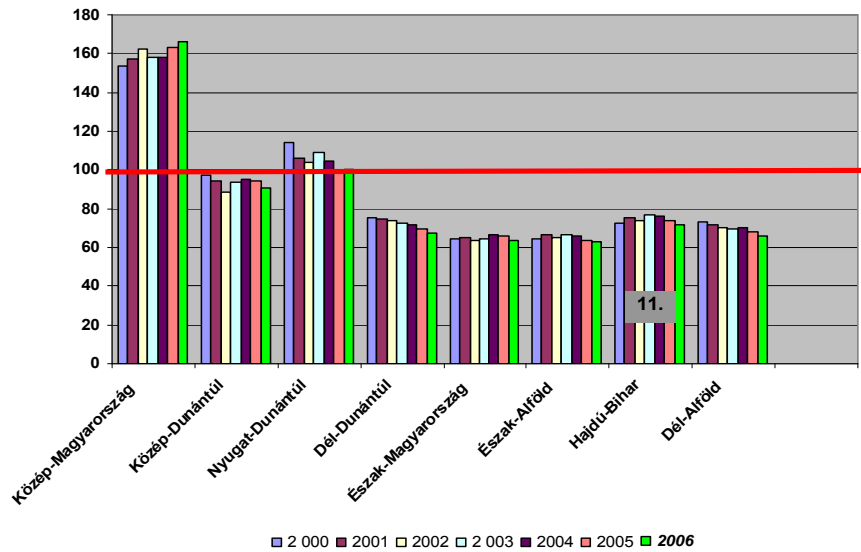
Mutatók	Hajdú-Bihar megye	Az országos érték százalékában
Terület (km ²), 2007	6 211	6,7
Népesség (fő), 2007	543 800	5,4
Települések száma (db), 2007	82	2,6
Ebből városok száma (db), 2006	21	7,3
Alkalmazásban állók száma (ezer fő), 2007	149,8	5,4
Ebből: – mezőgazdaság, vad-, erdő-halgazdálkodás (ezer fő)	8,6	9,5
– ipar, építőipar (ezer fő)	42,5	5,7
Foglalkoztatottak (ezer fő), 2007	190,4	4,8
Munkanélküliségi ráta (%), 2007	7,9	7,4
Felsőoktatási intézmények hallgatói (fő), 2007/2008	25 560	7,1
Kutató-fejlesztő helyen dolgozó kutatók és fejlesztők száma (fő), 2007	2 208	9,8
Épített lakások száma (db), 2006	1 991	5,5
Regisztrált vállalkozások száma (db), 2006	51 564	4,2
Külföldi érdekeltségű vállalkozások (db), 2006	246	1
GDP (milliárd Ft), 2006	928	4
Egy főre jutó GDP (ezer Ft), 2005	1 698	71,8
Ipari termelés értéke (Mrd Ft), 2006	529,9	2,6
Beruházások (millió Ft), 2005	225 582	5,8
Kereskedelmi szálláshelyek száma (db), 2006	16 268	5,2

Forrás: KSH Területi statisztikai évkönyv, 2005, 2006.

A térség, közelebbről a megye gazdasági fejlettségét, gazdasági teljesítményét komplexen kifejező mutatószám az egy főre jutó GDP (Gross Domestic Product, Bruttó hazai termék) a Régióon belül Hajdú-Biharban mutat a legkedvezőbb képet (14. ábra). A megye országos viszonylatban 10–13. hely között mozog, 2006-ben a 11. helyen állt. A Régió másik két megyéje Jász-Nagykun-Szolnok a 16. míg Szabolcs-Szatmár-Bereg a 19. helyen állt. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy a szolgáltatások és az építőipar, által előállított bruttó hozzáadott érték aránya jóval magasabb, mint a többi megyében.

14. ábra

Egy főre jutó bruttó hazai termék az országos átlag százalékában, 2000–2006

Forrás: KSH adatai alapján szerkesztés.

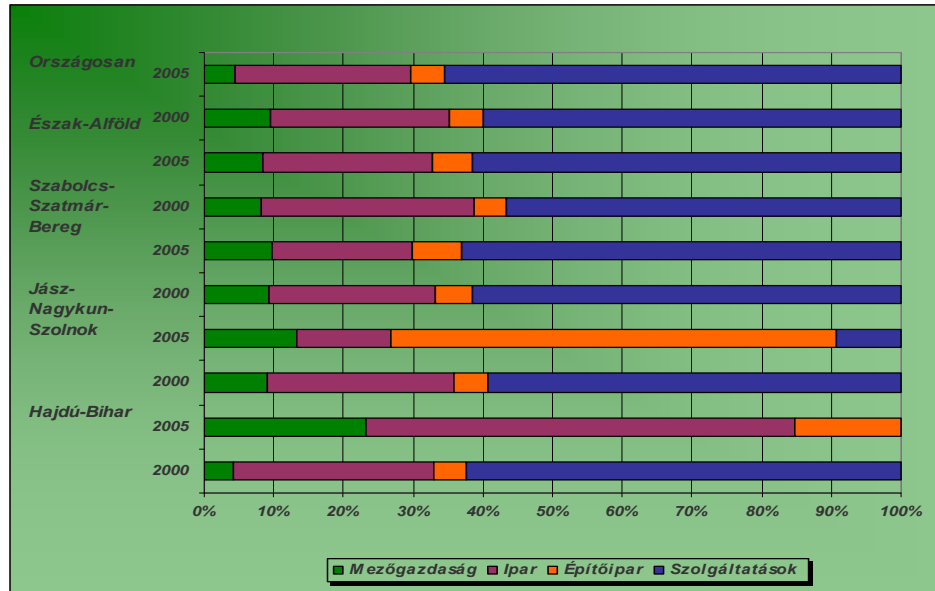
Az egyes nemzetgazdasági ágak teljesítményét közvetlenül mérő szám – a *bruttó hozzáadott érték (GNP)* – a mezőgazdaságra vonatkoztatva tendenciózus csökkenést mutat (15. ábra). A mezőgazdaság által előállított bruttó hozzáadott érték a megyében a többi nemzetgazdasági ágazathoz képest folyamatosan csökkenő tendenciát mutat, bár a Régió három megyéje közül – folyó alapon számítva – a legtöbb (2005-ben 68 696 millió Ft). Az országos átlagot meghaladó volt viszont a szolgáltatások és az ipar aránya. Fontos megemlíteni, hogy a klasszikus értelemben vett mezőgazdasági termelés, mint nemzetgazdasági ágazat nem foglalja magába az ún. agrobuisness-t, illetve ennek a teljesítményét. Az említett tevékenységi kör eredménye elsősorban a szolgáltató, valamint a kereskedelmi szektorban csapódik le. Ezért a fentebb említett adatok némileg torzítják a mezőgazdaság, mint nemzetgazdasági ágazat súlyát.

A beruházások gazdasági ágankénti mutatói egyértelműen alátámasztják azt a már korábban is említett tényt, hogy mind a Régióban, mind a megyében és országosan is a *szolgáltató szektor*, valamint az *ipar* a leghangúlyosabb. Annak ellenére, hogy a mezőgazdasági vállalkozások száma országos átlagot meghaladó az ide érkező beruházásoknak 2007-ben csak mindössze 4,6 százaléka jut a mezőgazdaságba, szemben a szolgáltató szektor 61,5 százalékaival. Az ezredfordulót követően, bár a szolgáltató szektor és az ipari szektor továbbra is megelőzte a mezőgazdaságot a beruházások terén is, nőtt az ágazatban a befektetési kedv, Hajdú-Biharban hat év alatt 6518 millió forinttal növekedtek a befektetések, azaz majdnem háromszorosára (14. táblázat).

15. ábra

A Régió mezőgazdasága által előállított bruttó hozzáadott érték gazdasági ágak főbb csoportjai szerint, 2000–2005,

(folyó alapon, millió forint)

Forrás: KSH Területi statisztikai évkönyve, 2006 alapján saját szerkesztés.

A régióba érkező mezőgazdasági jellegű befektetések egy fél évtized alatt 3,4-szeresére nőttek. 2000-ben a Régióba eszközölt összes beruházás négy százalékát tették ki, míg 2006-ban az 5,6 százalékát a mezőgazdasági jellegű beruházások. A Régió többi megyéjében is hasonló, sőt arányát tekintve erőteljesebb, tendenciák figyelhetőek meg.

14. táblázat

Beruházások gazdasági ág szerint, 2000–2006, millió Ft

	Mezőgazdaság		Ipar		Szolgáltatások		Összesen	
	2000	2007	2000	2007	2000	2007	2000	2007
Hajdú-Bihar	3 782	10 300	33 189	41 815	32 035	178 179	69 006	230 294
Jász-Nagykun-Szolnok	2 101	8 487	23 479	34 077	38 753	65 129	64 333	107 692
Szabolcs-Szatmár-Bereg	1 891	7 621	21 958	41 996	39 317	75 203	63 166	124 820
Észak-Alföld	7 774	26 407	78 626	117 888	110 104	318 528	196 505	462 806
Országosan	48 649	1051 468	948 327	1170509	1051 468	2354095	2048 444	3522 613

Forrás: Területi statisztikai évkönyvek alapján saját szerkesztés

Noha az ágazatra vetített gazdasági mutatók (foglalkoztatottság, GDP, GNP) nem mutatnak kedvező képet, nem szabad elfelejtenünk, hogy az élelmiszertermelés feltételei világviszonylatban a következő 20 évre vetítve korán sem biztosítottak. Az előre-

jelzések alapján a világ lakossága dinamikus növekedést mutat, 2025-ig mintegy kettő milliárd többletfogyasztóval számolhatunk. A termőterületek nagysága viszont folyamatosan csökken. Az ágazat stratégiai fontosságú tehát nem csak megyei viszonylatban, hanem országosan is. Az élelmiszertermelés, és a mezőgazdaság egyéb kapcsolt feladatai miatt is. A mezőgazdaság nem azonosítható a vidék fogalmával, de a vidék és a vidéki létforma elképzelhetetlen a mezőgazdaság nélkül. Emellett olyan szolgáltatásokat nyújt, illetve biztosít, amelyet elsősorban, sőt kizárólag, a vidéktől várnak. Ilyen a kultúrtáj, természeti értékek megőrzése, rekreációs célokra hasznosítható területek biztosítása, fenntartása, kulturális örökség megőrzése (*Buday-Sántha, 2008*).

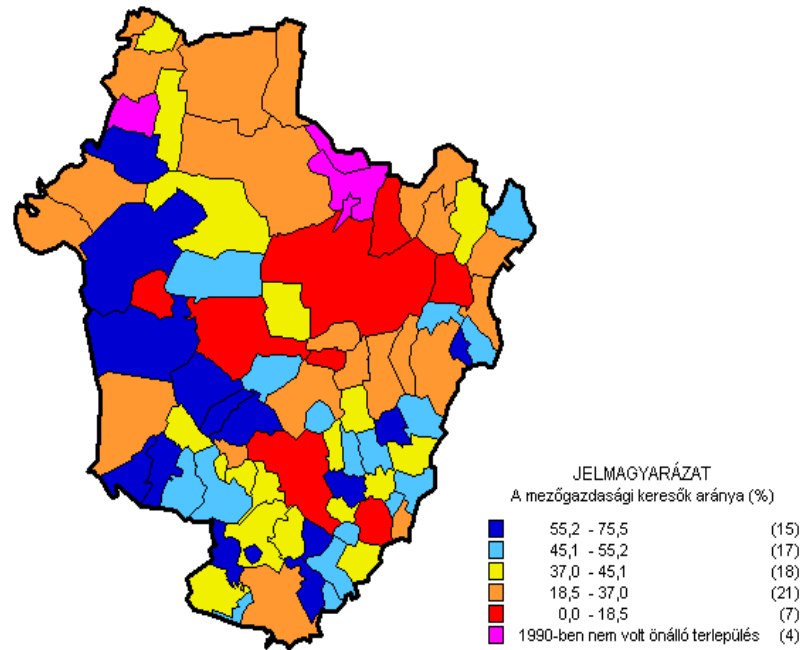
4.2. A mezőgazdaság szerepe Hajdú-Bihar megye foglalkoztatásában

Az elmúlt másfél évtized egyik jellemző folyamatként jelentkezett az a mezőgazdasági foglalkoztatást is alapvetően meghatározó folyamat, hogy *a vidéki társadalom „bezárulóban van”*, mert a vidék leszakadása még közép-kelet európai viszonylatban is kiemelkedő léptékű, és ez részben politikai cselekvések eredménye (pl. gyorsan és átgondolatlanul számolták fel a mezőgazdaság üzemstruktúráját) (*Balcsók, 2004*). Az alapvető probléma azonban nem maga a munkanélküliség, hanem a jövedelemnélküliség, a szegénység rohamos terjedése. Különösen fontossá vált tehát a jövedelemszerzési források feltárása, bővítése, a mezőgazdaság minden szempontból alkalmassá válhat a megyében erre a szerepkörre.

A mezőgazdasági foglalkoztatottak átlagosnál magasabb arányából következően az ágazat elhúzódó válsága számottevően érezte a hatását a megye munkaerőpiacán (*16. ábra*). A rendszerváltást követően felszámolt tsz-ek és melléküzemágaik tömegével bocsátották el a feleslegessé váló (és nem feltétlenül mezőgazdasági foglalkozású) munkaerőt, akiknek jelentős hányada továbbra sem került vissza az elsődleges munkaerőpiacra – több térségben kritikusan magasa a tartósan munkanélkülivé váltak aránya. A felszámolt termelő szövetkezetek részben új típusú szövetkezetekként, társas vállalkozásként funkcionáltak tovább, részben egyéni gazdaságokká alakultak át. A rendelkezésre álló adatok alapján az ágazat a súlyos problémák ellenére továbbra is meghatározó szerepet tölt be a megye foglalkoztatási szerkezetében, mivel a rendelkezésre álló érvényes álláshelyek mintegy 16 százalékát az ebből a szektorból érkező ajánlatok teszik ki (*17. ábra*). *Figyelemreméltó azonban az a tény, hogy az állásajánlatok száma és a mezőgazdasági keresők aránya között nem mutatható ki érdemi összefüggés.*

16. ábra

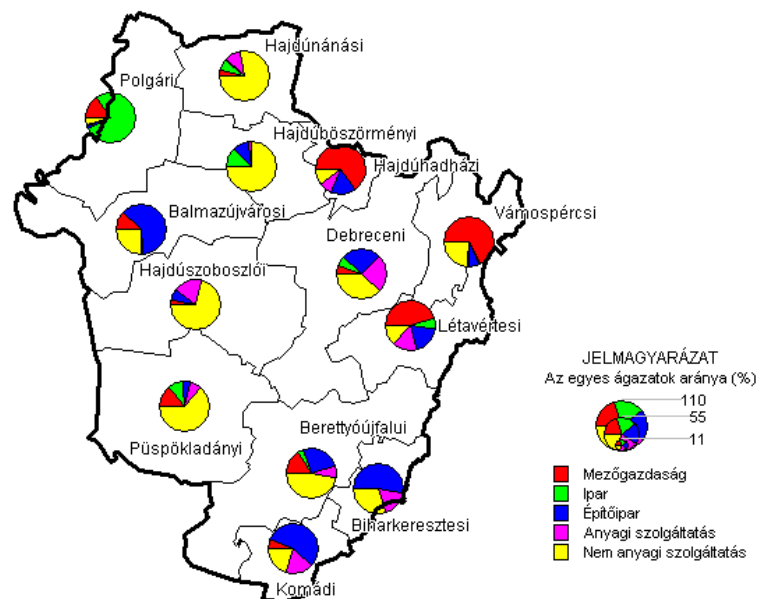
A mezőgazdasági keresők aránya az aktív népességben belül Hajdú-Bihar megyében, 1990

Forrás: A népszámlálás adatai alapján saját szerkesztés.

17. ábra

Az érvényes álláshelyek megoszlása nemzetgazdasági ágak szerint Hajdú-Bihar megyében, 2006. 03. 20.

Forrás: A munkaügyi Központ adatai alapján saját szerkesztés.

Az ágazatból érkező állásajánlatok aránya általában a kevés munkalehetőséggel rendelkező, hátrányos helyzetű határ menti térségekben a legmagasabb, vagyis azokon a területeken, ahol az alacsony jövedelmezőségű munkahelyek betöltésére a jelentős piaci túlkínálat (egy érvényes álláshelyre általában 28–35 regisztrált munkanélküli jut!) miatt nagyobb az esély.

Az időszakonként elkészített megyei területfejlesztési koncepciók alapján a fejlett mezőgazdasági térségek, a magas termésátlagok, a versenyképes élelmiszergazdasági vertikum az erősségek közé sorolható. *Nagy számban áll rendelkezésre olcsó, relatíve jól képzett munkaerő.* A helyi munkaerő – a humán erőforrások fejlesztését megalapozó minőségi átalakulása révén – alkalmassá válhat a modern gazdaság követelményeinek kielégítésére.

Az agrárfoglalkoztatás szerepét a megyében csakúgy, mint országosan, újra kell definiálni, új szerepkörökkel kell felruházni. Várhatóan a csak gazdasági tevékenységként értelmezett, jövedelemtermelő mezőgazdasági foglalkoztatás kedvező piaci és értékesítési feltételek mellett sem fog növekedni, jó esetben megáll a mezőgazdasági munkaerő piacról kiáramlók száma. (Abban az esetben, ha a támogatási rendszerek, és értékesítési csatornák kiegyensúlyozottá válnak, valamint a mezőgazdasági szolgáltatások robbanásszerű növekedése esetén.) Azonban a vidéki életformának továbbra is szerves része marad a mezőgazdasági tevékenység. Kézenfekvőnek tűnhet *az Európai Unióban* kidolgozott, a falusi munkanélküliséget kiemelten kezelő, *vidékfejlesztési programok* átvétele. Azonban a közép-európai sajátosságokat figyelembe véve meglehetősen kérdésesnek tűnik az eredményessége.

Az Európai Unióban kidolgozott *farmcentrikus*, a diverzifikációra nagy hangsúlyt fektető fejlesztési törekvések végrehajthatóságát ugyanis erőteljesen megnehezíti az, hogy alacsony a nem mezőgazdaságra alapozott megélhetési formák elterjedése, és a vállalkozások diverzifikáltsága sem elegendő ahhoz, hogy új álláshelyeket teremtve érdemben csökkentsék az igen magas falusi munkanélküliséget, vagy az ágazat jövedelemtermelő képességét növeljék érdemben. *A mezőgazdasági termék előállítás*, akár az önfenntartásra korlátozódik akár jövedelemtermelést céloz meg, *a megye adottságait is figyelembe véve*, megfelelően kialakított rendelték és szabályozó eszközök mellett *eredményesen enyhítheti* a vidéki térségekben *jövedelemhiányt*. A mezőgazdasági termelés ugyanis az itt élők számára tradicionális megélhetési forma. Emellett nem elhanyagolható tény, hogy a mezőgazdasági termék előállításra települő szolgáltató szektor (összességében az „agrobuisness”), jelentős kibocsátást produkál.

Nagyon fontos szem előtt tartani a fentiek mellett, hogy a mezőgazdaság alacsony jövedelem-színvonalának problémáját nem lehet a piaci kudarcok elhárításának a „központi támogatására” hivatkozva megoldani vagy fordítva. Az egyes tevékenységek során többféle termék keletkezik, egyfelől piaci, másfelől nem-termékjellegű (nem piaci) kibocsátás formájában. A piaci és nem piaci kibocsátások változó arányban, de együtt termelődnek. A kibocsátásokhoz szorosan kapcsolódnak az egyes (pozitív vagy negatív) externáliák. Ezeket azonban a gazdaságossági és jövedelmezőségi kérdések vizsgálatánál egyáltalán nem vagy csak ritkán veszik figyelembe. A *mezőgazdasági termelők* sajátos helyzetben annak ugyanis egyrészt *termelői* másrészt *fogyasztói* is egyben az előnyös nem piaci jellegű kibocsátásoknak, ugyanakkor fogyasztóként érintettek a negatív *externáliák* terén.

4.3. A földhasználat és a birtok struktúra jellemzői és alakulása az Észak-alföldi régióban, különös tekintettel Hajdú-Bihar megyére

A Régió és a megye földhasználatát alapvetően az egyes művelési ágak megoszlása, a birtok-, és tulajdonosi struktúra, valamint marginálisan a vetésszerkezet határozza meg. A művelési ágak közül a szántó aránya a Dél-alföldi régió után a legmagasabb a Régióban, 2007-ben mintegy 970 ezer hektárt tett ki (15. táblázat). Ennek 34 százaléka a vizsgálati mintaterületen található. A gyepek és a gyümölcsös művelési ág aránya országosan itt legmagasabb. A Régióban 232 ezer hektár gyepek található melynek közel 50 százaléka a megyében van. Ez alapvetően az állattartás ágazaton belüli tradicionálisan magas arányának köszönhető. A gyümölcsösök nagysága 2,6 szerese az országos rangsorban második helyen álló Dél-alföldi régióban található ültetvényeknek. A gyümölcsstermesztés elsősorban Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében domináns, itt található a Régió ültetvényeinek 87 százaléka.

Az ezredfordulón Hajdú-Bihar megyében a KSH adatai alapján az egyéni gazdálkodók száma 72410 db ebből a családi gazdaságokként is definiálható egyéni gazdaságok száma megközelítőleg 1842 db, amely az országos átlagtól magasabb arány (18. ábra). Az általuk megművelt összes földterület 212 300 hektárt tett ki. Az *egyéni gazdaságok* átlagos területe a megyében csak 3,2–3,9 hektár között mozogott. A birtoktestek elaprózottsága tehát még hatványozottabban jelentkezett a megyében, mint országosan.

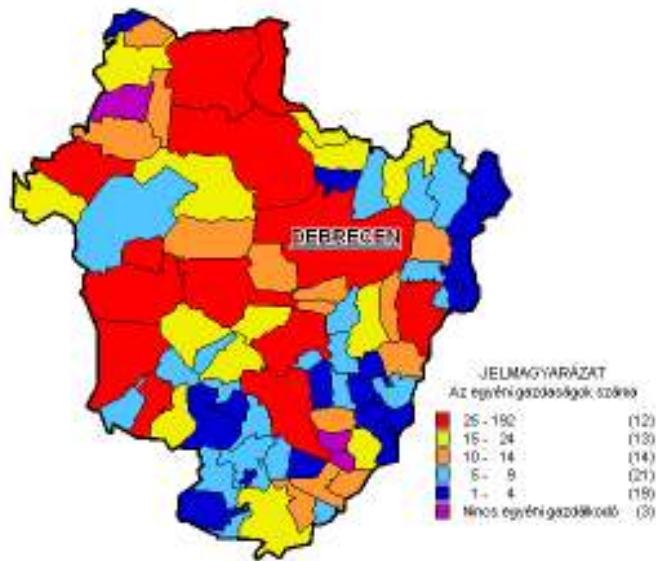
15. táblázat

Az Észak-alföldi régió földterület megoszlása 1950–2005, ha

Megnevezés	Szántó	Kert	Gyümölcsös	Szőlő	Gyep	Mezőgazd. terület	Erdő	Nádas	Halastó	Termőterület	Művelés alól kivett	Összes földterület
1950												
Hajdú-Bihar	386 605	6 109	6 239	146 308	545 261	30 431	1 964	577 656	44 921	622 577		
Jász-Nagykun-Szolnok	412 745	4 905	7 770	81 099	506 519	3 920	8 97	511 336	46 182	557 518		
Szabolcs-Szatmár-Bereg	427 481	11 365	7 497	73 697	520 040	29 318	963	550 321	42 781	593 102		
Összesen	1 226 831	22 379	21 506	301 104	1 571 820	63 669	3 824	1 639 313	133 884	1 773 197		
1970												
Hajdú-Bihar	357 066	11 645	7 503	134 253	510 467	15 348	2 706	528 521	60 625	589 146		
Jász-Nagykun-Szolnok	395 904	10 513	6 265	67 463	480 145	48 754	1 091	529 990	63 426	593 416		
Szabolcs-Szatmár-Bereg	360 137	48 643	9 541	69 985	488 306	82 847	736	572 000	56 283	628 283		
Összesen	1 113 107	70 801	23 309	271 701	1 478 918	146 949	4 533	1 630 401	180 334	1 810 735		
1989												
Hajdú-Bihar	337 454	17 081	4 665	3 166	135 555	497 921	24 811	6 142	5 586	534 460	57 862	592 322
Jász-Nagykun-Szolnok	387 191	12 529	2 012	3 076	57 625	462 433	54 312	683	2 875	520 303	67 502	587 805
Szabolcs-Szatmár-Bereg	309 843	32 976	23 419	2 944	79 710	448 892	109 768	2 342	575	561 577	65 655	627 232
Összesen	1 034 488	62 586	30 096	9 186	272 890	1 409 246	188 891	9 167	9 036	1 616 340	191 019	1 807 359
1995												
Hajdú-Bihar	338 500	3 100	4 100	2 700	133 000	481 400	26 700	6 400	5 600	520 100	72 900	593 100
Jász-Nagykun-Szolnok	388 700	2 000	1 200	2 000	56 800	450 700	55 800	500	2 000	509 000	89 400	598 600
Szabolcs-Szatmár-Bereg	307 400	1 700	24 000	2 800	73 600	409 500	114 000	2 400	600	526 500	98 200	624 700
Összesen	1 034 600	6 800	29 300	7 500	263 400	1 341 600	196 500	9 300	8 200	1 555 600	260 500	1 816 400
2005												
Hajdú-Bihar	331 500	6 000	3 700	1 600	118 900	461 600	32 500	10 000	5 400	509 600	86 000	595 600
Jász-Nagykun-Szolnok	358 400	2 300	1 900	1 600	51 600	415 800	52 900	1 600	1 400	471 800	124 700	596 500
Szabolcs-Szatmár-Bereg	282 400	6 300	35 400	900	67 100	392 100	117 200	3 600	700	513 600	112 200	625 800
Összesen	972 200	14 600	41 000	4 100	237 700	1 269 600	202 700	15 200	7 400	1 495 000	323 000	1 817 900

18. ábra

Az egyéni gazdaságok számának alakulása és területi megoszlása Hajdú-Bihar megyében, 2006

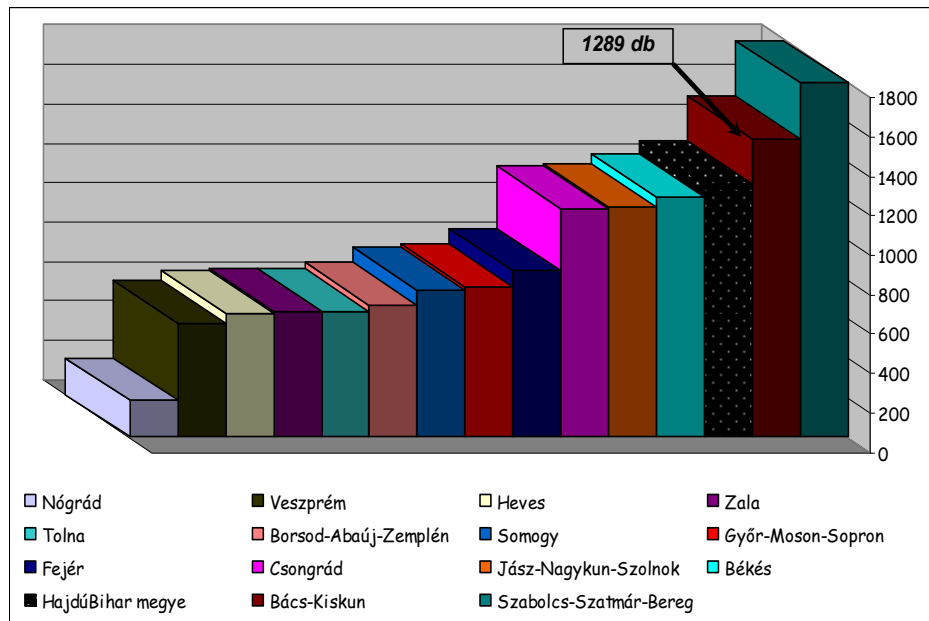
Forrás: ÁMÖ alapján saját szerkesztés

A családi gazdaságok birtok megoszlása 2006-ban kedvezőbb képet mutatott, mint a KSH által közölt egyéni gazdaságok átlagos mérete. Hajdú-Bihar megyében 2007-ben a Mezőgazdasági Szakigazgatási Hivatal (MgSZH) nyilvántartása alapján összesen 36 097 fő mezőgazdasági tevékenységet végző egyéni gazdálkodó, gazdasági társaság, önkormányzat, alapítvány, KHT stb. volt. Ebből 33 512 fő volt az őstermelők (magán-személyek) száma, 1287 fő gazdasági társaság (szövetkezet, Rt., Zrt. stb.), valamint 1298 fő olyan egyéni gazdálkodót tartott nyilván az FVM.

A megyében a regisztrált családi gazdaságok száma országos és regionális viszonylatban is igen magas (19. ábra). Ez alapvetően annak köszönhető, hogy az egyéni gazdaságok aránya országos viszonylatban is kiugró. Hajdú-Bihar megyében az egy regisztrált családi gazdaságra jutó földterület 34 hektár volt 2007-ben (20. ábra). Ugyanígy a Régió másik megyéjében Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében is bár országosan a legmagasabb a gazdaságok száma az általuk művelt terület aránya igen alacsony, ez alátámasztja azt a már ismert tényt, hogy az egyéni gazdaságok alapvetően szétaprózott birtokstruktúrával rendelkeznek. Ennek az egyik oka, hogy országosan ebben a megyében a legmagasabb a gyümölcsstermő területek aránya. Ez az igen kedvezőtlen jelenség hatványozottan jelentkezik az olyan gazdaságilag-társadalmilag elmaradott területeken, amelyek a területi egyenlőtlenségeknek köszönhetően kialakult „kelet–nyugati lejtő” keleti végén helyezkednek el.

19. ábra

Az MgSZH által nyilvántartott családi gazdaságok száma 2007-ben, db

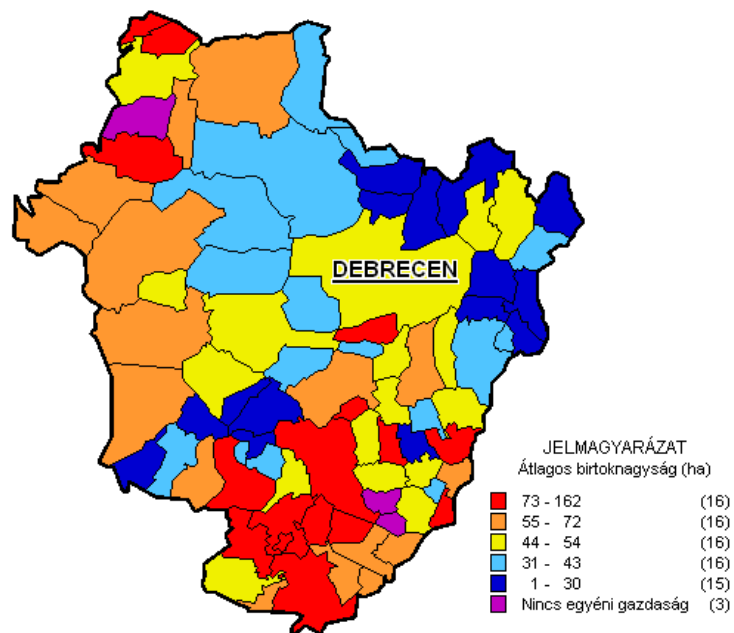

*: Pest, Vas, Baranya, Komárom-Esztergom megye adatai hiányoznak.

Forrás: MgSZH adatai alapján saját szerkesztés.

20. ábra

Az egyéni gazdaságok átlagos birtoknagysága és területi megoszlása Hajdú-Bihar megyében, 2006

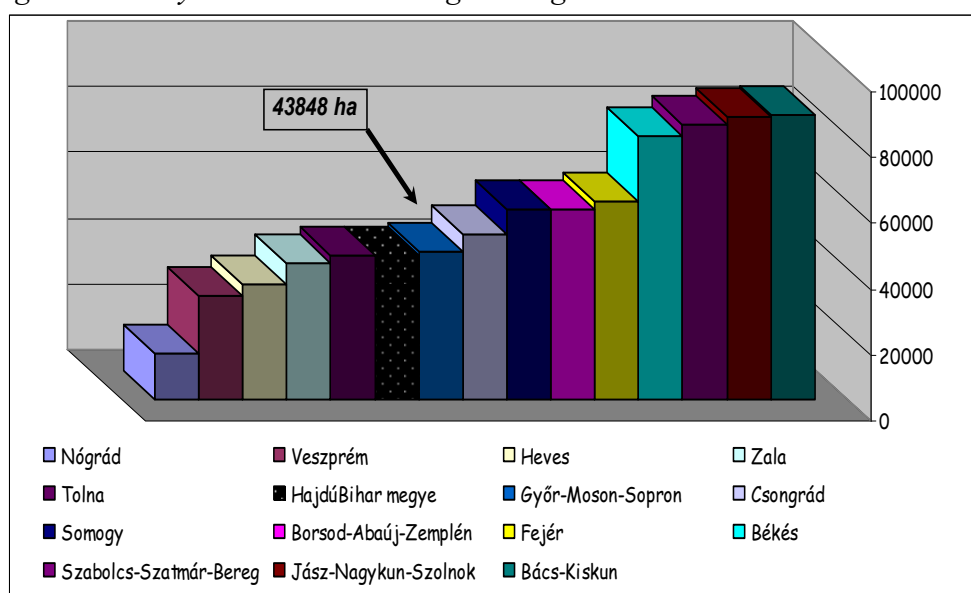

Forrás: ÁMÖ alapján saját szerkesztés.

A gazdálkodók tőkehiánnyal küszködnek ezért sem a művelt területek nagyságát, sem a megműveléshez szükséges pótlólagos erőforrásokat nem tudják biztosítani sok esetben. Gyakori és visszatérő gond, hogy a támogatásokhoz (eszközvásárlás) szükséges önrész hiányzik vagy a támogatási összeg nem érkezik meg időben (néhány esetben teljesen befagyasztásra kerül). Az egyébként is likviditási gondokkal küszködő gazdaságok nem képesek a hosszadalmas és nehézkes igénylési procedúrát végigjárni. Az *átlagos birtokméret* megoszlása a megyében változó képet mutat (21. ábra).

21. ábra

Az MgSZH által nyilvántartott családi gazdaságok által használt terület 2007-ben, ha

*: Pest, Vas, Baranya, Komárom-Esztergom megye adatai hiányoznak.

Forrás: MgSZH adatai alapján saját szerkesztés.

A hajdúvárosok környezetében, a megye északi részén az átlagos birtok méret kisebb, mint a déli részeken. Ennek az alapvető oka az, hogy az említett nagyobb lélekszámú városok környékén a termőterületek kedvezőbb tulajdonságokkal (magasabb AK érték) bírnak, míg a déli területek talajtani adottságai gyengébbek. Ezért ugyanakkora jövedelmezőség érdekében a kedvezőtlenebb adottságú területeken nagyobb birtokméretre van szükség. Emellett a termeléshez szükséges infrastrukturális adottságok is kedvezőbbek. A kedvezőbb gazdálkodási paramétereknek köszönhetően a termő területek iránti kereslet is sokkal nagyobb, mint a megye többi területén. A déli vízjárta területeken, illetve a határ menti területeken a kereslet alapvetően kisebb ezért a földárak illetve a bérleti díjak is alacsonyabbak. Így még a kevésbé tőkeerős családi gazdaságok is nagyobb területet tudnak megművelni. Kirívó példaként említhető Biharnagybajom, ahol a családi gazdaságok által művelt terület 43,1% egyetlen családi gazdaság kezében összpontosul.

A megye földhasználata alapvetően a természetföldrajzi és tradicionális termelési hagyományokat követve alakul mintsem a földpiaci vagy értékesítési viszonyok mentén. A gazdaságok birtokmérete hosszútávon meghatározhatja a Régió és a megye agrárpotenciálját, hiszen a fejlesztési, valamint a közvetlen támogatások esetében a gazdaságok nagysága limitáló tényező.

4.4. Az empirikus vizsgálat eredményei

4.4.1. A gazdálkodás formája és általános jellemzői

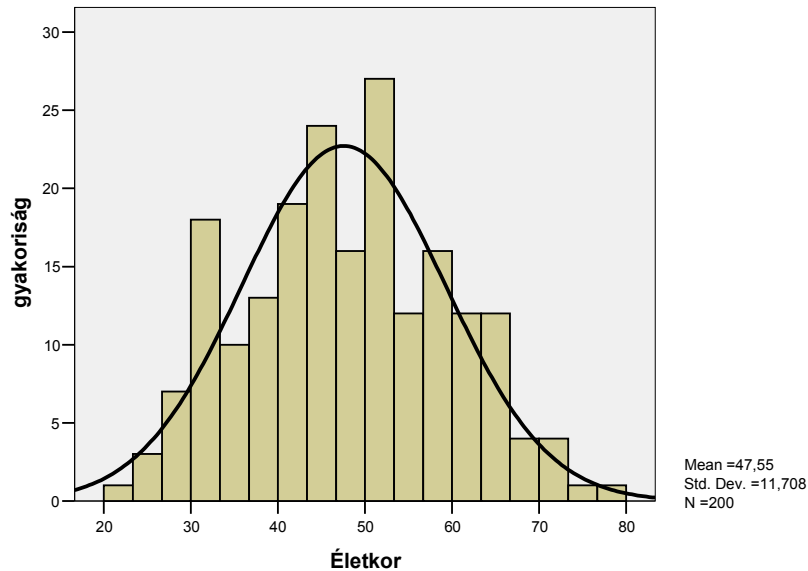
A vizsgálatba bevont személyek korcsoportonkénti megoszlásukat tekintve relatíve nagy homogenitást mutatnak. Az átlag (47,5 év) és a medián (48 év) értéke nagyon közel áll egymáshoz, a minta életkor szerinti eloszlása a normál eloszlást mutat. Ezt támasztja alá a hisztogram ferdeségi mutatója (0,88) és a csúcsossága (-0,61) is melyek egyaránt alacsony értéket vesznek fel. A szórás értéke (St. Dev.=11,7) szintén kicsi (22. ábra). A legfiatalabb válaszadó 21 éves a legidősebb 78 éves volt. Az adatok fele 39 év és 56,7 év közé esik. A megkérdezettek 38,5 százaléka a 45–55 év közötti, 22 százaléka a 35–44 év közötti, 18,5 százaléka az 55–65 év közötti korcsoportba sorolható. A 25–34 év közöttiek 16,5 százalékát teszik ki a teljes mintának. Az elemzésbe vont válaszadóknak több mint 60 százaléka a 35–55 év közötti korcsoportba sorolható. Ez az eloszlás kedvező képet mutat azonban a 30 év alattiak aránya csak 5,5 százalék, ami jövőt illetően borúlátásra adhat okot. Illetőleg alátámasztja azt a hipotézisünket, hogy *a gazdálkodás, mint életforma nem túl vonzó a fiatalabb korosztály szemében, társadalmi presztízse alacsony.*

A felmérésben szereplők átlagos életkora 47,5 év, ami kedvezőbb, mint a megyei átlag. Az egyéni gazdaságok korösszetételével kapcsolatban elmondható, hogy az országos tendenciával megegyező elöregedés Hajdú-Bihar megyében még hatványozottabban igaz. Az idősebb korösszetételt jól kifejezi a száz gyermekkorúra jutó időskorúak száma, amely az egyéni gazdaságokban jóval magasabb (126) mint a teljes népességben (99).

A nemenkénti megoszlás azonban az országos és megyei viszonyokat is jól tükrözi ugyanis a felmérésbe bevont gazdálkodók 81,5 százaléka férfi (országosan: 86%), és mindössze 18,5 százaléka volt nő (országosan: 14%). Ez arra is enged következtetni, hogy a nők körében a gazdálkodói életforma bár jelen van, de csak ritkán vezetik maguk a gazdaságokat. Legtöbbször, mint kiegészítők, vagy alkalmazottak vannak jelen a termelésben.

22. ábra

A válaszadók megoszlása életkor szerint, az érvényes válaszok gyakoriságának megoszlásában, 2008

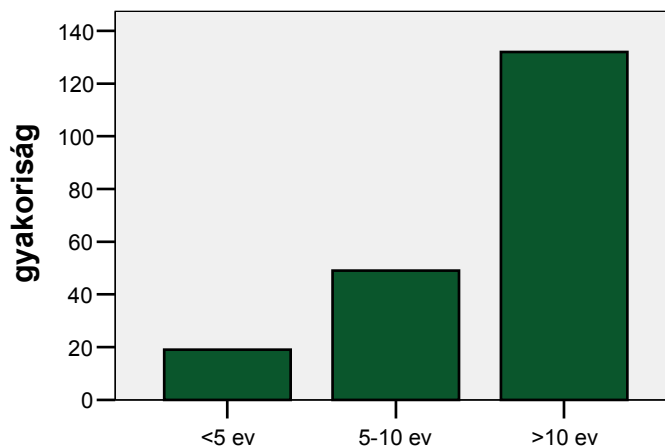

Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

A *gazdálkodás időtartamát* tekintve a válaszadók 66 százaléka több mint 10 éve foglalkozik élethivatásszerűen főállásban vagy mellékállásban *gazdálkodással*. Az öt és tízéves időintervallumba sorolható válaszadók száma 24,5 százalék volt (23. ábra). Ez kedvező alapot nyújthat a vélemény és reagálás vizsgálat tárgyát képező kérdések értékeléséhez.

23. ábra

A gazdálkodók megoszlása a gazdálkodás időtartamát tekintve, az érvényes válaszok gyakoriságának megoszlásában, 2008

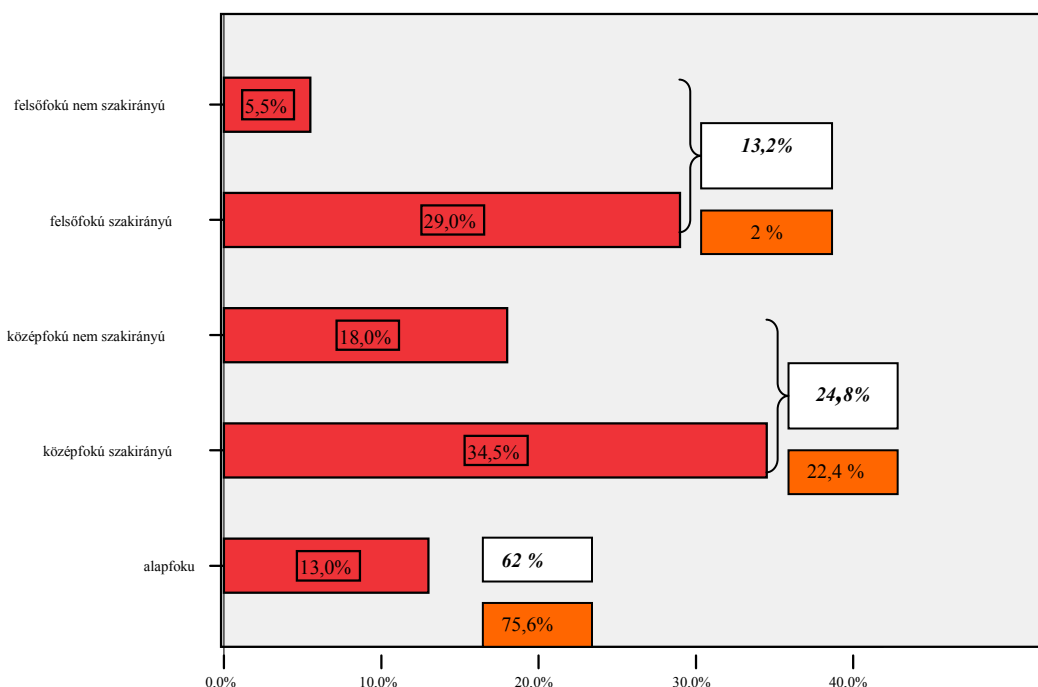
Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

A gazdálkodás jellegét tekintve zömében növénytermesztéssel foglalkozókat kérdeztünk meg, a minta felét (51,5 százalék) tették ki ezek a gazdaságok, vegyes gazdálkodással foglalkozók 37 százalékba vannak jelen az állattenyésztéssel foglalkozók 11,5 százalékot tesznek ki. Ennek alapvetően az volt az oka, hogy az empirikus vizsgálatban földhasználatot érintő kérdések hangsúlyos szerepet kaptak, ami indokoltá tette a növénytermesztéssel kapcsolatos gazdálkodói fórumok és továbbképzések során zajlott kérdőív töltését.

A gazdálkodás típusának megoszlása a mintán belül a megyei és a Régiós megoszlástól eltér némileg, azonban az országos jellemzőket jó közelítéssel reprezentálja (16. táblázat). A gazdálkodók iskolai végzettségüket tekintve a szakirányú szakközépiskolai végzettséggel rendelkezők képezik a válaszadók 34,5 százalékát, ezt követik a szakirányú felsőfokú végzettséggel rendelkezők (29 százalék), az alapfokú végzettségük aránya pedig 13 százalék (24. ábra). Ez a megoszlás eltér a régióra és a megyére jellemző 2001. évi népszámlálás alapján nyert iskolai végzettségre vonatkozó adatoktól (25. ábra).

24. ábra

A válaszadók megoszlása a legmagasabb befejezett iskolai végzettség szerint, az érvényes válaszok százalékában, 2008

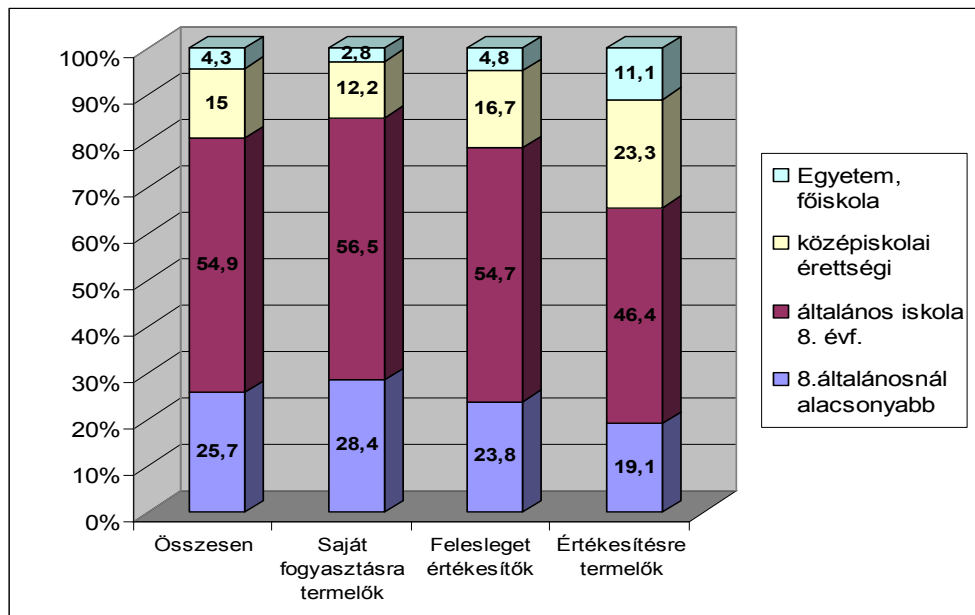
□: 2001. népszámlálás Hajdú-Bihar megyei adatai.

■: GSZÖ 2007 országos adatai.

Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

25. ábra

A Régió 7 éves és idősebb agrárnépességének megoszlása a legmagasabb befejezett iskolai végzettség szerint az Észak-alföldi régióban, 2001, %

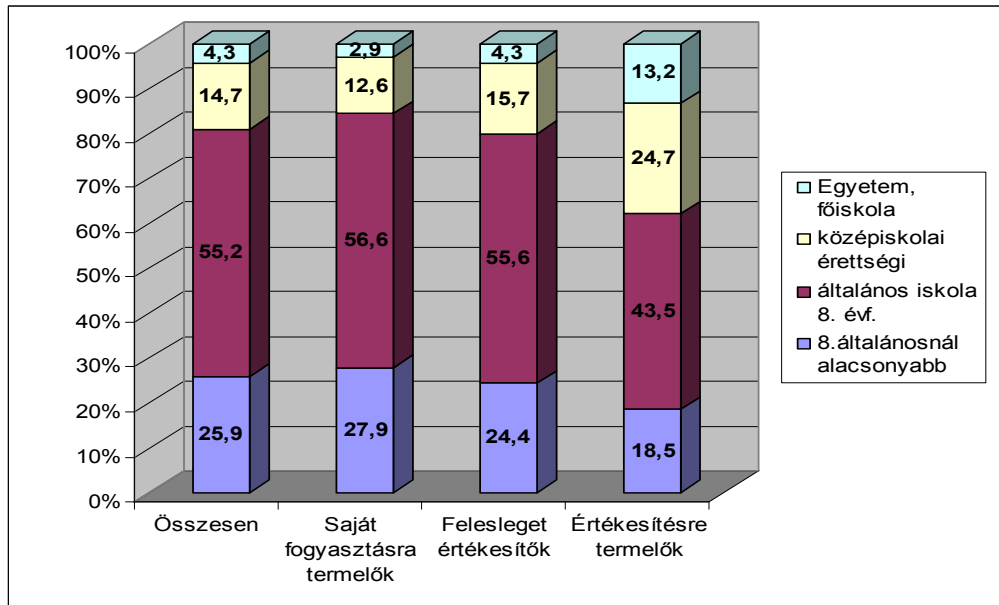

Megjegyzés: Az ábra adatai a 2001. évi népszámlálás adataiból származnak.
 Forrás: KSH, 2004.

A régióban a *csak az általános iskola maximum 8. évfolyamát elvégzők* aránya a teljes gazdálkodói körben *80 százalékot* tesz ki (ez a teljes népesség 74 százalékára jellemző). *Középiskolai érettségivel 15 százalékuk* rendelkezik (a Régió népességének közel 19 százaléka). *Egyetemi, főiskolai végzettségűek* vonatkozásában erőteljes differenciálódás figyelhető a gazdálkodás típusa szerint, az egyéni gazdaságokban élők körében *4,3 százalék*, ami majdnem azonos a megfelelő országos körrel, ugyanakkor a Régióra jellemző *7,1 százalékos* aránytól jelentősen elmarad. Az értékesítésre termelők esetében ezek az arányszámok valamivel kedvezőbb képet mutatnak. Ebben a körben a gazdálkodók közül *11,1 százaléka* rendelkezik felsőfokú végzettséggel ez *2,5* szerese a teljes gazdálkodói kört jellemző arányszámoknak. Jelentős az eltérés a *középiskolai érettségivel* rendelkezők körében is, itt *másfélszeres* az eltérés. Összességében a *csak az általános iskola maximum 8. évfolyamát elvégzők* aránya az értékesítésre termelők körében csak *65,5 százalékot* tesz ki. A vizsgálati minta területet alkotó megye sajátosságai, némi eltéréssel ugyan, de a Régióra jellemző iszonyokat tükrözik (26. ábra). Az értékesítésre termelők esetében *csak az általános iskola maximum 8. évfolyamát elvégzők* aránya valamivel alacsonyabb, míg a *középiskolai érettségivel*, valamint *felsőfokú végzettséggel* rendelkezők száma meghaladja a Régióra jellemző értékeket.

26. ábra

A Régió 7 éves és idősebb népességének megoszlása a legmagasabb befejezett iskolai végzettség szerint Hajdú-Biharban, 2001, %

Megjegyzés: Az ábra adatai a 2001. évi népszámlálás adataiból származnak
 Forrás: KSH, 2004.

Az általános mutatószámoktól való kedvezőbb irányba történő eltérés, determinálta a kérdőívek kitöltésének sikerességét is, a kijutatott kérdőívek 90 százalékát visszakaptuk értékelhető formában, ezt mi alapvetően a kérdőívet kitöltők magasabb iskolai végzettségének tulajdonítottuk, feltevésünk az elemzések során igazolódott.

16. táblázat

A vizsgálati mintát képező gazdaságok megoszlása a gazdálkodás típusa szerint, 2000, 2008, százalék

Megnevezés	Vizsgálati minta	Hajdú-Bihar megye*	Észak-alföldi régió*	Magyarország*
Növénytermesztő	51,5	29,1	35,5	40,1
Állattartó	11,5	31,9	24,4	22,1
Vegyes	37,0	38,9	40,1	37,8
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0

*Az adatok a 2000. évi ÁMŐ-ből származnak.

Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

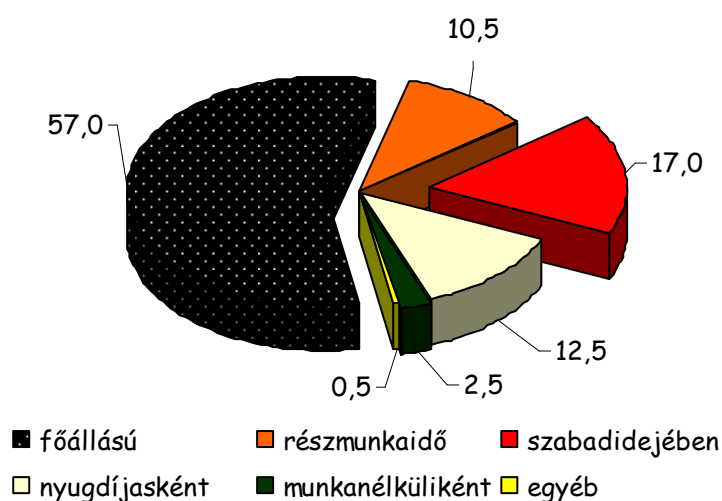
Ezt sikerült megvalósítani, köszönhetően annak, hogy a kérdőívek töltése szakmai továbbképzéseken és fórumokon, valamint a falugazdászok segítségével történt. Így a mintába olyan gazdálkodók kerültek, akik a piaci értékesítést célozták meg.

A *gazdálkodás státuszát* tekintve a minta túlnyomó részét a *főállású gazdálkodók* tették ki (57 százalék), ezt követte a szabadidőben munkaidőn túl mezőgazdasági termelést végzők csoportja (17 százalék), a részmunkaidőben termelők mindössze a minta 10,5 százalékát tették ki.

Fontos tény, hogy a megkérdezettek 12,5 százaléka nyugdíjasként folytat mezőgazdasági tevékenységet. Összesen a megkérdezettek 43 százaléka pótlólagos jövedelemszerzés miatt folytat termelést (27. ábra). A *gazdaságok működési kereteit* illetően a gazdálkodást legtöbbször *őstermelőként* (46 százalék) üzik jelenleg, ezt követik a családi gazdaságként regisztrált gazdálkodók (28,5 százalék). Az egyéni vállalkozók arányától valamivel kevesebb a korlátolt felelősségű társaságok száma a mintában, összességében tehát a statisztikai adatgyűjtés által *egyéni gazdaságokként* definiált gazdaságok szerepelnek mintegy 84 százalékkal.

27. ábra

A válaszadók megoszlása a gazdálkodói státusz szerint, az érvényes válaszok százalékában, 2008

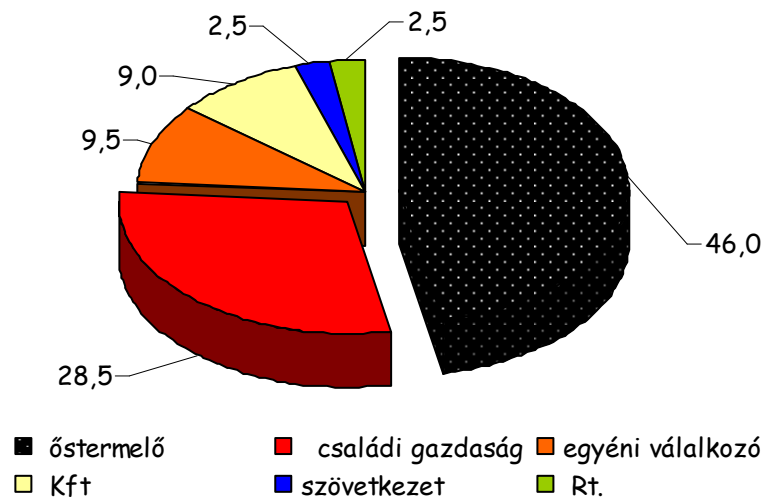
Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

Nagyon alacsony a betéti társaságok és a társas vállalkozások aránya, illetve elemszáma a mintában (28. ábra). Egyik kategória esetén sem éri el a cella gyakoriság, azaz elemszám az öt darabot ezért ezeket a kategóriákat csak a többszörös válaszadások esetében tudtuk bevonni az elemzésbe. A szövetkezetek és a részvénytársaságok elemszáma is éppen eléri az elemzési határt. Ez azonban nem csökkentette a vizsgálati eredmények reprezentativitását, hiszen az elemzés alól kivont vállalkozások száma mind-

össze kettő százalékát jelenti a teljes mintának. Emellett a minta a *gazdálkodás formáját tekintve homogénnek tekinthető.*

28. ábra

A válaszadók megoszlása a gazdálkodási forma szerint, az érvényes válaszok százalékában, 2008

Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

A *gazdálkodási forma időbeli alakulásának* feltérképezésére és elemzésére külön is kitértünk. A három évvel ezelőtti állapotokhoz képest nem sok változást tapasztaltunk. A gazdálkodási formát tekintve mindössze a vizsgálatba bevont gazdaságok 24 százalékánál történt változás. A változás elsősorban az őstermelők és a családi gazdaságokat érintette. A *családi gazdaságok* esetében némileg *nőtt* a száma az *őstermelőké csökkent.* A gazdálkodási forma változásának okaként leggyakrabban az adózási feltételek javítását jelölték meg, ezt követte szorosan a jogszabályi környezet kényszerítő erejének említése. Az egyéb válaszkategóriák közül a „támogatások könnyebb igénybe vétele” válasz esett az értékelhetőség határain belül (cella elemszáma ≥ 5). Pozitív jelenséggént értelmezhető, hogy a szervezeti forma iránti bizalmatlanság megjelölése az adott válaszkategóriák közül elhanyagolható mértékű volt.

A személyes interjúk során sem tettek erről említést a gazdák, nem emelték ki külön a felmerülő problémák sorából, amelyek a gazdálkodást övezik. Sokkal gyakrabban említették a bürokratikus akadályokat a pályázás, a támogatások igénybevétele esetén „azt sem tudom, hogy pályázzak-e vagy sem. Nem tudom, mivel teszek jobbat a gazda-

ságomnak...tanácstalan vagyok.” Külön említést érdemel, hogy a hitelezési gyakorlat sem befolyásolja a gazdálkodókat a működési forma megválasztásánál. A bizalmatlanság kérdése pedig nem elsősorban itt hanem ahogyan a későbbiekben is kitűnik az önszerveződés, az alternatív gazdálkodási formák bevezetése vagy a jövedelmi helyzet megítélésénél jelentkezik erőteljesebben.

A mintát jellemző paraméterek közül a gazdaságok által hasznosított területek nagyságával, megoszlásával, alakulásával külön alfejezetben foglalkozunk. Azonban a *gazdaságok munkaerő felhasználása* és ennek elemzése mindenképpen idekíváncozik, hiszen a fogalmi lehatárolás egyik alakparaméterként értelmeztük.

A megkérdezett gazdaságok *átlagosan hét főt foglalkoztatnak*, a válaszadók fele egy és öt fő közötti munkaerőt foglalkoztat. A legtöbb munkaerőt foglalkoztató gazdaság 150 főt alkalmaz. A megkérdezettek több mint fele növénytermesztéssel foglalkozik, valamint 37 százalékuk vegyes gazdálkodást folytat. A gazdaságok által művelt területek zömében a szántó művelési ágakba tartoznak, ezt követi a gyepek művelési ág. Mindkét művelési ág élőmunkaerő igénye alacsony. A kertészeti kultúrákkal foglalkozók csupán egy százalékát tették ki a gazdaságoknak.

Az összefüggés vizsgálatok során a *vállalkozási forma* és a gazdaságban dolgozók száma között szoros összefüggés mutatkozott ($p=0,000$, $p\leq 0,05$), a társas vállalkozások (Bt., Kft., Rt.) értelemszerűen jóval több állandó munkaerőt használnak fel, mint az egyéni gazdálkodási formát végzők (östermelő, családi gazdaságok, egyéni vállalkozás).

Családi munkaerő igénybe vétele természetesen az egyéni gazdaságok esetében dominált, bár alapvetően *alacsony* átlagosan *egy fő*. A *teljes mintát* elemezve a gazdaságok *38 százaléka egyáltalán nem vesz igénybe családi munkaerőt*. A gazdaságok fele pedig 0–2 fő családtagot foglalkoztat.

Az egy főre jutó családi munkaerő nagysága az *egyéni gazdaságokban két fő* volt, ami az országos átlagtól (1,92 fő) kedvezőbb. A gazdaságok ugyanakkora arányban (29 százalék) alkalmaztak egy fő családi munkaerőt, mint 2–3 főt. Ez utóbbi messze elmarad az országos átlagtól (69 százalék), míg az első kategória kicsit felülmúlja azt (27 százalék). A társas vállalkozások aránya a mintában alacsony, ($n\leq 5$), kiemelendő azonban, hogy a korlátolt felelősségű társaságok (18 db) esetében a segítő családtagok aránya a legmagasabb a társas vállalkozási formák közül. A személyes beszélgetések során a gazdálkodók alapvető okként a *”több lábon állást”* említették. A házastárs vagy a gyermekek inkább egyéb gazdasági szférában próbálnak *„biztos”* jövedelemhez jutni. A gazdaságban végzett munkát a *„muszáj”*, *„kell”* és *„valamiből meg kell élni”* jelzőkkel

írták le. Nem meglepő ez a tény ugyanis az egyéni gazdaságok családi munkaereje közel 11 százalékkal (150 ezer fő) csökkent 2005-höz képest. Emellett a családi munkaerő nem „hivatalosan” ugyan de nagy arányban van jelen a gazdaságok életében, az élő-munkaerő igény jelentős részét fedezi.

Az *idényszerű munkaerő* felhasználás esetében, a *gazdaságok átlagosan 3 fő nap-számot alkalmaznak. A válaszadók közel 70 százaléka egyáltalán nem alkalmaz idény-munkásokat, vagy kiegészítő munkaerőt.* Ez a szám meglepően magas, valószínűleg annak köszönhetően, hogy a gazdálkodók munkaerő gazdálkodását jelentősen megnehezítik az adminisztrációs terhek, valamint a rugalmatlan törvényi és adózási feltételek. A munkaerő forrás és felhasználás kércskörében tapasztalt válaszadási bizalmatlanság miatt nem tudunk pontos adatokat gyűjteni arról, hogy milyen szerepük van a gazdaságoknak a vidéki foglalkoztatásban.

4.4.2. Földhasználati jellemzők és birtokmegoszlás

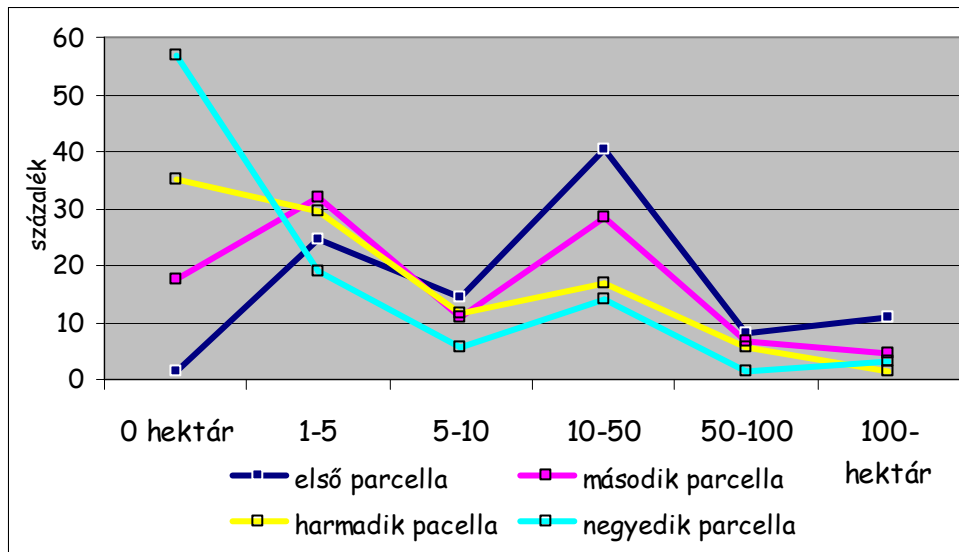
A földhasználatra vonatkozó kérdésekben a gazdaságok által használt *földterületek nagyságára, minőségére és használatának jellegére* kérdeztünk rá. Arra kértük a válaszadókat, hogy jelöljék meg a négy legnagyobb általuk művelt egybefüggő parcella nagyságát, tulajdon viszonyát, a termesztett növényeket, valamint a vetésváltást és a művelési ágat. A vizsgálati mintában a megkérdezettek egy százaléka egyáltalán nem rendelkezett művelésre alkalmas területtel, őket értelemszerűen kihagytuk az elemzésből.

Az első (legnagyobb) és a második parcella esetében a legtöbb válaszadó (a válaszadások gyakoriságának tekintetében) 10–50 hektáron (40,5 százalék), valamint 1–5 hektáron (24,5 százalék) belül jelölte meg a terület nagyságát (29. ábra). A harmadik és negyedik parcella esetében az említett nagyságkategóriák aránya közötti különbség csökkent, valamint tendenciózusan nőtt a „nulla hektár” nagysága. Eszerint a gazdaságok zöme két esetleg három nagyobb, összefüggő területen gazdálkodik, csak ritka esetben tagolódik négy vagy annál több részre a művelt birtok.

Ami az egyes parcellák *tulajdoni viszonyait* illeti az *első* (legnagyobb) földterület zömében *saját tulajdonú*, a bérelt területek aránya a földterület növekedésével, illetve a parcella számok növekedésével lineárisan nő, míg ezzel párhuzamosan a saját tulajdon csökken. Fontos azonban megjegyezni, hogy a parcellák megléte exponenciálisan csökken (30. ábra). Tehát minél több földterülettel rendelkezik a gazdaság annál nagyobb a bérelt területek aránya.

29. ábra

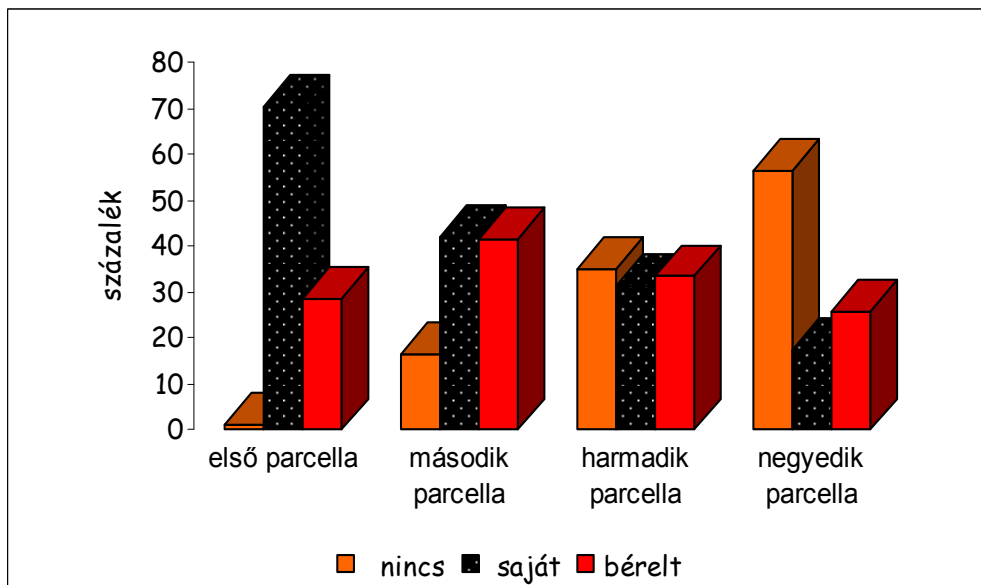
A gazdaságok birtoknagyságának megoszlása a válaszadások gyakoriságában, 2008

Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

30. ábra

A földterületek tulajdoni viszonyainak megoszlása, az érvényes válaszok százalékában, 2008

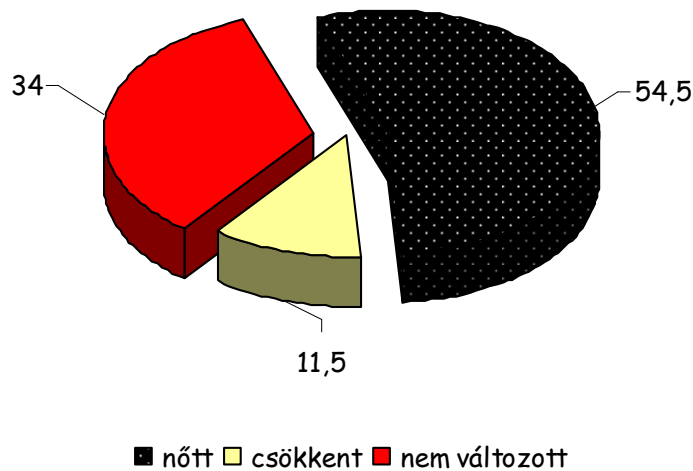
Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

Kedvező jelenségként értelmezhető, hogy a gazdaságok 54 százalékában *nőtt a földterület nagysága az alapítás óta* (31. ábra). Ezen belül 42,5 százalékuk bérlet, 34 százalékuk vásárlás, 2,5 százalékuk családtagok vagy üzlettársak bevonásával, három százalékuk ajándékozás, öröklés vagy visszavett földbérlet útján növelte a birtokát. Ezek a

számok alátámasztják azt a már fentebb is említett tény, hogy a gazdálkodók elsősorban bérlet útján növelik a gazdaság földterületeit. Ez indirekt módon rámutat arra, hogy a fejlesztés, bővítés céljára mozgósítható tőkéjük. Valamint informatív a hazai földpiacot illetően is.

31. ábra

Földterület változása a gazdaság alapítása óta, az érvényes válaszok százalékában, 2008

Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

Az egy gazdaságra eső birtoknagyság 15 hektárt tett ki, ez alapvetően annak köszönhető, hogy a gazdálkodók értékesítési szándékkal folytatnak termelést, a szociális célú önfenntartásra, önellátásra korlátozódó gazdálkodók csak kis számban fordultak elő a mintában. A bevétel aránya a gazdálkodásból változó, de minden gazdálkodó célja a jövedelemszerzés volt, ezért az átlagos birtoknagyság (bérelt, illetve saját) kedvező képet mutatott. Az egyes csoportok átlagos birtok mérete a főállásúak esetében átlagosan 48 hektár, a részmunkaidősöknél 14,2 hektár, a szabadidejükben gazdálkodással foglalkozóknál 18,7 hektár, a nyugdíjasoknál 20 hektár míg a munkanélküliek esetében négy hektárt. Az utóbbiak tehát a szociális mezőgazdálkodást folytatnak, céljuk az önfenntartás és önellátás. Az egyéb kategóriát alkotók esetében az említési gyakoriság öt alatt maradt ezért nem vontuk be az elemzésbe.

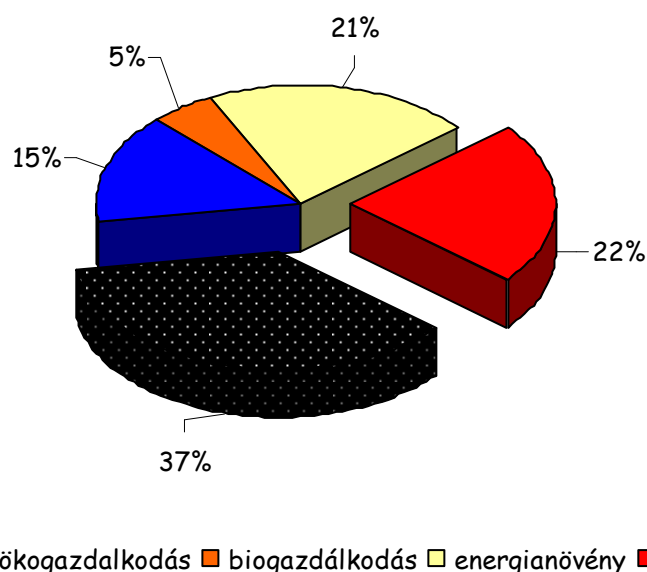
A termesztett növények köre megegyezik a megye, valamint a régió vetésszerkezetével. A búza és a kukorica túlsúlya abszolút jellemző, a jobb aranykorona értékekkel bíró gazdaságok esetében a „kifeszített” vetésforgó a kukorica kedvező felvásárlási árának, relatíve magas jövedelmezőségének köszönhető. A gazdálkodók zöme az egyéb kultú-

rákat (csemege kukorica, zöldborsó, árpa, tritikálé stb.) csak az ésszerű vetésváltás (98 százalékban végeznek a megkérdezett gazdálkodók) miatt termeszt, a legtöbb jövedelmet a kukoricától várja. Esetleg a kedvezőtlenebb termőhely bírhatja rá a gazdálkodókat egyéb kultúrák termesztésére. Az olajos növények közül a napraforgó és a repce vetés területe az elmúlt években a megyében is tendenciózusan növekszik.

Bár a földhasználati viszonyokat és a vetésszerzetet alapvetően a tradíciók alakítják, pozitív jelenségként értelmezhető, az *alternatív gazdálkodás* térhódítása a gazdálkodók körében (32. ábra). A válaszadóknak ugyan nagyobb része (60 százaléka) nyilatkozott úgy, hogy nem foglalkozik alternatív földhasznosítással, mindenképpen kedvezőnek mondható a 40 százalékos igen válaszok aránya.

32. ábra

Az alternatív területhasznosítás típusainak megoszlása, az érvényes válaszok százalékában, 2008

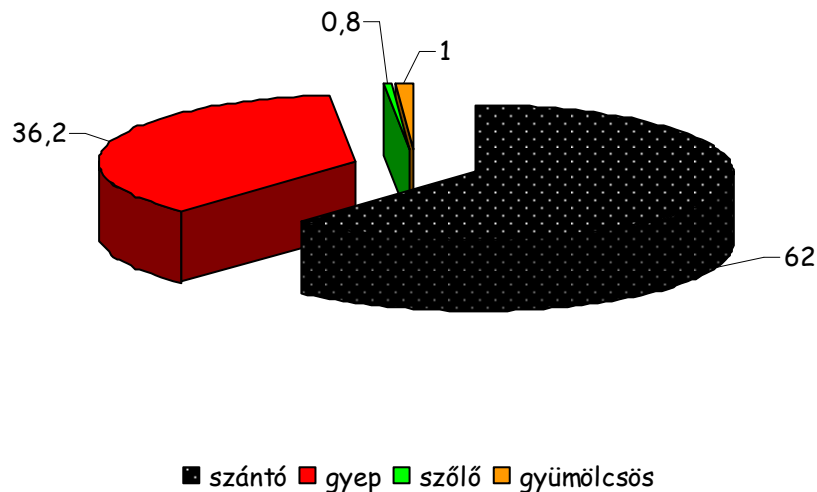
Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

Az alternatív hasznosítási módok közül az integrált gazdálkodási mód a leggyakoribb. Ezt követi az erdősisítés, az energianövények termesztése, valamint az öko-gazdálkodás végül a biogazdálkodás. Az arányok jól mutatják a piaci és fogyasztói igények alakulását, illetve a megszerzhető támogatási források (a Nemzeti Erdőprogram 2035-ig az uniós és nemzeti források igénybevételével 780 000 ha új erdő létesítését teszi lehetővé) szerepét.

A *művelési ágak megoszlása* a gazdálkodási környezetre jellemző értékeket mutat (33. ábra). A szántóterületek dominanciája egyértelmű, a legeltetésre alkalmas gyepterületek magas aránya is a megye földhasználatát jellemzi.

33. ábra

A gazdaságok által művelt terület megoszlása művelési áganként, az érvényes válaszok százalékában, 2008

Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

A vizsgálatba bevont gazdaságok földhasználati viszonyai a Régió és a megye sajátosságait tükrözik. A termőföld, mint az egyik legfontosabb erőforrás megmunkálása, az ezáltal elérhető termés nagyság a termesztés technológia színvonalától függ. Az vizsgálatban külön kitértünk az egyes munkafázisok gépesítettségének felmérésére.

A *gépesítettség mértékét*, azaz a gazdaság technológiai fejlettségét, felszereltségét elemezve érezhető a növénytermesztéssel foglalkozók túlsúlya a mintában. A technológiai elemek mindegyike relatíve jól gépesített. A szántás 76 százalékban, a vetés 67 százalékban, a növényvédelmi és tápanyag utánpótlási munkálatok már jóval kisebb részben 48,7 százalékban gépesített teljesen. A betakarítási munkálatoknál a „teljesen gépesített”, illetve az „egyáltalán nem gépesített” válaszok aránya közel azonos arányú. A termékfeldolgozás gépesítettségének szintje pedig drasztikusan alacsony több mint 80 százalékban egyáltalán nincs gépesítve. Ez a válasz arra az országosan is ismert tényre hívja fel a figyelmet, hogy *a gazdálkodók nem vagy csak kevésbé próbálják a megtermelt árut feldolgozni vagy késztermékké alakítani, illetve gabonafélék esetében temperált légtérű raktárak létesíteni*. Holott ez számos értékesítési gondot oldana meg, valamint

jelentősen növelné a gazdaság jövedelmezőségét. A bővítés, fejlesztés hiánya itt is a tőkehiányból eredeztethető, valamint az önszerveződés hiányára hívja fel a figyelmet.

A gépesítettség színvonala az egyes munkafolyamatok esetében egyenes arányban nő a gazdálkodás jövedelemből vett arányával, valamint a jövedelmezőség megítélésével. Ez alapján több mint valószínű, hogy *a gazdaság gépekkel való ellátottsága a gazdaság jövedelmezőségétől függ*. Az sem meglepő tény, hogy azoknál a gazdaságoknál jelentkezik egyértelműen a magasabb technikai színvonal, akik a gazdaság fejlesztését, illetve a fenntartás, az életkörülmények javítását és a fejlesztést egyaránt célul tűzték ki. Sokkal kedvezőbb jelenség lenne, ha ez trend a pótlólagos jövedelemszerzésre berendezkedett, nem főállású gazdaságok esetében is jelentkezne.

4.4.3. „Érzékeny pontok” – Jövedelem–termelés, felhasználás

Az egyes tevékenységek által megszerezhető jövedelem és ennek a megélhetésben, gyarapodásban, személyes boldogulásban betöltött szerepe nem csak a mezőgazdasági termelésben központi kérdés. *A gazdaságok jövedelmezőségének megítélésénél az általános gyakorlattal ellentétben nem abszolút számokon alapuló mutató számokban (jövedelem, likviditási ráta stb.) mértünk a jövedelem-termelést, hanem a gazdák saját szubjektív értékítéletén, megítélésén keresztül*. Azért tartottuk fontosnak ezt a fajta „önbeválláson” alapuló elemzést, mert a támogatási rendszerek gyakran szabnak olyan nagyág kategóriákat, jövedelem-termelési feltételeket, amelyekkel a gazdálkodók nem vagy csak nehezen tudnak azonosulni. Másrészt a pusztán az adózási és egyéb kötelezettségek teljesítése során szolgáltatott számszerű adatok gyakran nem esnek egybe a valós jövedelmi helyzettel. Előfordulhat, hogy egy a pénzügyi mutató számok szerint hosszútávon veszteséges vállalkozás fedezni tudja a család kiadásainak jó részét (nyaralás, tanulás, háztartási eszközök vásárlása stb.).

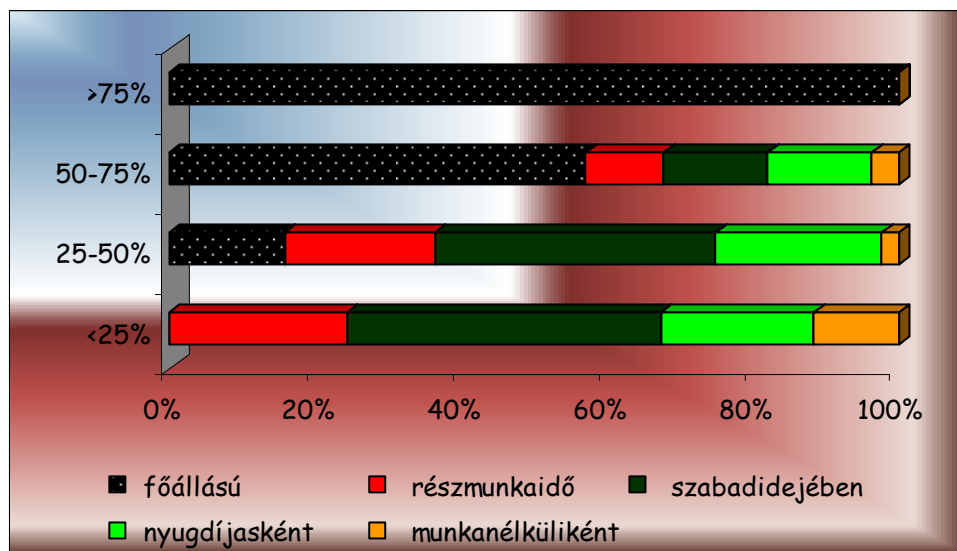
A kérdőív megszerkesztésekor ezért próbáltunk olyan jellegű kérdéseket megfogalmazni, amelyek indirekt módon mérik fel az „érzékeny pontok”-at. A személyes interjúk során rendszerint két fő kérdést tettek fel maguknak a gazdálkodók, ami köré a kérdőív idevágó válaszai is csoportosíthatóak és magyarázatul szolgálhatnak: Mi indukálja leginkább a jövedelmeket a gazdaságokban? Mitől függ a sikerem, azaz mi segíti leginkább a jövedelmezőség javulását? Ki fogja abba hagyni a gazdálkodást és ki folytatja azt?

A gazdaságok zömében a *gazdálkodásból származó bevétel* több mint 75 százalékát adja a család jövedelmének. A következő kategória az említések gyakoriságát nézve a

25–50 százalék közé eső bevételi arány, ezt követi a legkisebb arányt jelentő válaszkategória. Az egyes kategóriák megoszlása a gazdálkodói státusz függvényében statisztikailag is kimutatható összefüggést mutat ($p= 0,000$, $p\leq 0,05$). A legmagasabb bevételi arányt jelölő válaszkategóriát szinte teljesen a főállású gazdálkodók tették ki (34. ábra). Az 50–75 százalékos bevételi arálynak is valamivel több, mint 50 százalékát alkották, ahhoz tehát, hogy egy gazdálkodó főállásban végezze a termelést legalább a jövedelem felét a gazdálkodásból kell, hogy nyerje. A nem főállású gazdálkodók csoportjának egyik tagja sem került be a legmagasabb kategóriába, zömében az 50 százalékos határ alatt mozognak. Pozitív jelenség, hogy az 50–75 százalékos kategóriában is, viszonylag arányosan, szerepelnek azok a gazdálkodói csoportok, amelyek nem főállásban gazdálkodnak. Eszerint a mezőgazdasági termelés relatíve jól jövedelmező tevékenység, a családok erősen építenek rá, mint bevételi forrásra. *A mezőgazdasági termelő tevékenység jövedelempótlásban betöltött szerepe igazolódni látszik.*

34. ábra

A gazdálkodói státuszok megoszlása a gazdálkodásból szerzett jövedelem arányában, az érvényes válaszok százalékában, 2008

Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

Egybehangzó szakirodalmi és szakmapolitikai vélemény, hogy a hazai gazdaságok hatékonyságát és életképességét *jövedelemdiverzifikáció* segítheti leginkább. Fontos tényként kell említeni, hogy a gazdálkodók számos esetben a külső forrásból származó jövedelmet mintegy „biztonsági tartalékot”, a gazdálkodás kockázatát csökkentő tényezőt tartják számon.

Emellett azért is vállalnak akár ők akár a családtagok munkát a gazdaságon kívül, mert az itt megszerzett jövedelmet biztosabbnak vélik, mint a gazdálkodásból származó hasznot. Azaz *nagyon-nagy a bizalmatlanság* a piac, illetve az irányítóhatóságok irányába. Szinte egyetlen olyan a közelmúltban bevezetett támogatást vagy rendeletet, szabályt nem tudtak felsorolni amiről úgy érezték volna, hogy kifejezetten az ő boldogulásukat szolgálja, „értük van”.

A külső jövedelemforrás tehát ellentétben a kilencvenes évek közepén tapasztalható gerjesztő, egyfajta élénkítő szerepével ellentétben, manapság inkább „menekülési útvonalként” értelmezhető. *A gazdálkodók potenciális jövedelempótló, kiegészítő forrásait nem a mezőgazdasági termeléssel vagy vidéki életvitellel szorosan összefüggő tevékenységekkel próbálják megválasztani.*

A gazdaságok melléktevékenységeit vizsgáló kérdés kapcsán kapott válaszok is alátámasztják ezt az okfejtést (17. táblázat). A kontingencia táblázatban a teljes mintából csak azok az érvényes válaszok kerültek be, azaz a válaszadók 24,5 százaléka. A megkérdezett gazdálkodók 75,5 százaléka semmilyen melléktevékenységet nem jelölt meg. Az összes érvényes választ alapul véve a *mezőgazdasági szolgáltatásokat* jelölték meg a legtöbbször, ezt követte az egyéb tevékenységi kör (weblap-tervezés, vadgazdálkodás, kereskedelem, termékforgalmazás stb.).

A gazdálkodói státusz és a végzett melléktevékenységek jellege között egyértelmű összefüggés mutatkozik. A főállásban gazdálkodók minden mellék tevékenységi formából a legmagasabb arányt képviselik. A részmunkaidőben gazdálkodók aktivitása igen kicsi, a szabadidejükben gazdálkodók sokkal nagyobb arányban végeznek melléktevékenységeket.

A gazdálkodói státusz a *jövedelmezőség megítélését* ($p=0,003$) is befolyásolja. Alapvetően a válaszadók az arany középutat választva a „változó, se károm, se hasznom nem származott belőle” kategóriát jelölték meg, ezt követte szorosan az „összességében jövedelmező” válasz kategória (35. ábra). A gazdálkodókat jövedelmezőségi helyzetük megítélésakor több tényező is motiválta. Ezek közül a legerősebb a nagyfokú és berögzült bizalmatlanság, sok esetben félelem volt. *A főállású gazdálkodók ítélték meg legpozitívabban a jövedelmezőségüket*, azaz a főállásban végzett mezőgazdasági termelés a megélhetést biztosítani tudja. Ebben a csoportban volt a legmagasabb azok aránya, akik abszolút nyereségesnek ítélték meg a gazdálkodásukat. Az „összességében jövedelmező” és a „minden évben nyereséges volt” válasz kategóriát a főállású gazdálkodók jelölték be 72 százalékban. Érdeemes megemlíteni azt is, hogy a minta 57 százalékát alkotják a főállású gazdálkodók, akik 89,4 százaléka alapvetően pozitívan ítélte meg a helyzetét.

17. táblázat

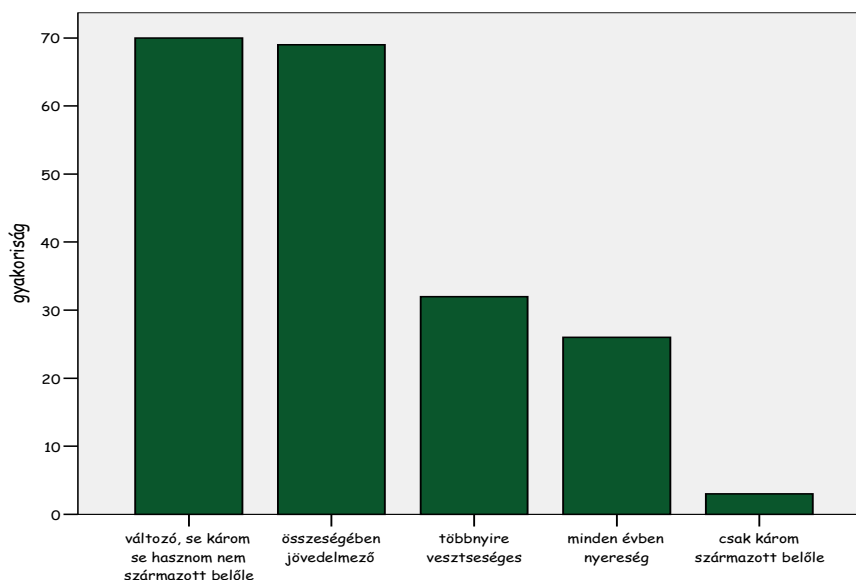
A melléktevékenység és a gazdálkodói státusz kapcsolata, az érvényes válaszok százalékában, 2008

		Gazdálkodói státusz						
		főállás	rész- munka idő	szabad-idejé- ben gazdál- kodó	nyug- díjas	munka- nélküli	Össze- sen	
<i>mellék tevékenység</i>	Termékfeldolgozás	eset- szám	7	0	1	1	0	9
		%	77,8	0,0	11,1	11,1	0,0	100,0
	Mezőgazdasági szolgáltatás	eset- szám	22	1	4	2	1	30
		%	73,3	3,3	13,3	6,7	3,4	100,0
	Falusi turizmus	eset- szám	5	0	1	0	0	6
		%	83,3	0,0	16,7	0,0	0,0	100,0
	Kézművesség	eset- szám	1	1	1	0	0	3
		%	33,4	33,3	33,3	0,0	0,0	100,0
	Egyéb	eset- szám	8	1	1	0	1	11
		%	72,7	9,1	9,1	0,0	9,1	100,0
Összesen	eset- szám	35	3	6	3	2	49	

Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

35. ábra

A gazdálkodás jövedelmezőségének megítélése az érvényes válaszok említési gyakoriságában, 2008

Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

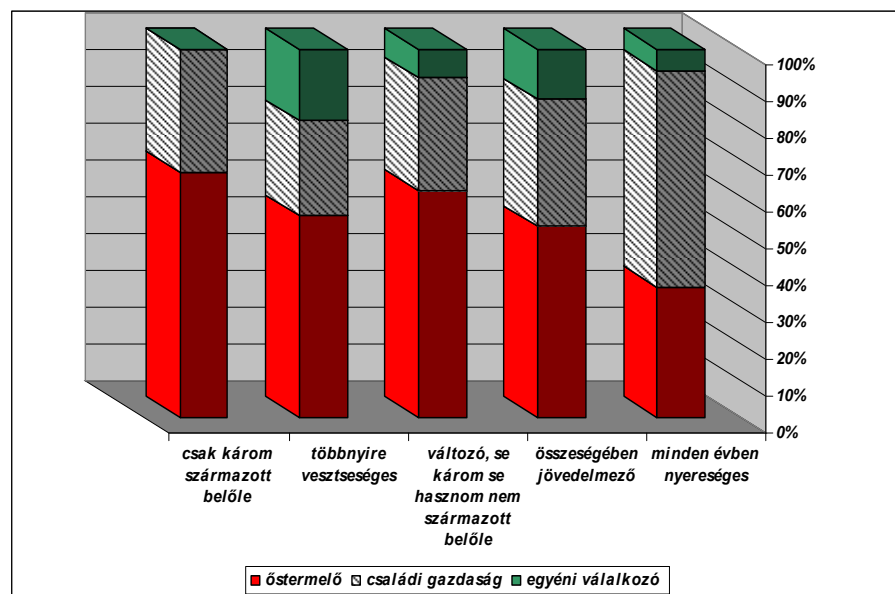
A jövedelmezőség megítélése *nem mutatott összefüggést* a kérdőívet kitöltők életkorával ($p=0,23$), érdemes azonban kiemelni, hogy minden korcsoportban a „se károm, se

hasznom nem származott belőle” válasz volt a leggyakoribb. Az *iskolai végzettség* sem befolyásolta a véleményeket, viszont megfigyelhető tendencia, hogy a legmagasabb befejezett iskolai végzettség növekedésével a jövedelmezőség megítélése is javult.

A *gazdálkodási forma* és a jövedelmezőség megítélésének összevetése során kitűnik, hogy az östermelők a legkevésbé minősítették legkevésbé jövedelmezőnek a gazdaságukat, míg a családi gazdaságok aránya a „minden évben nyereséges” válasz kategórián belül kimagaslóan nagy (36. ábra). (A gazdálkodási formák közül csak azokat vontuk be ez esetben az elemzésbe melynél a cella gyakoriság meghaladta az ötöt).

36. ábra

A jövedelmezősége megítélése a gazdálkodási formától függően, az érvényes válaszok százalékában, 2008

Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

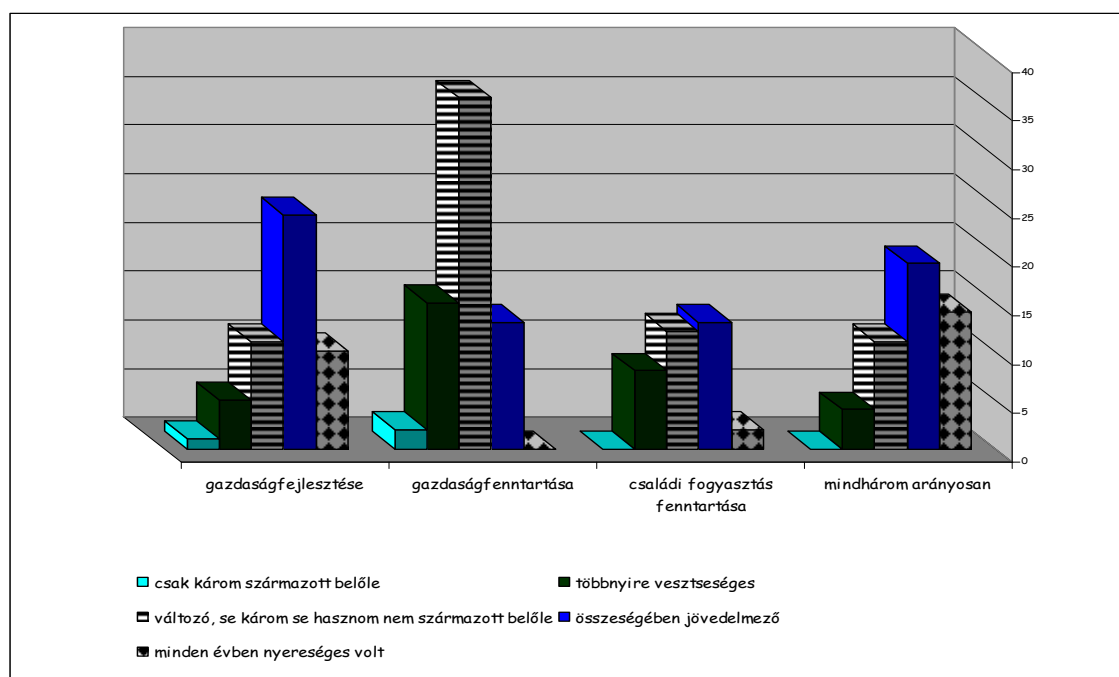
A jövedelmezőség megítélése a gazdaság *működési prioritásaival* is mutat összefüggést. Azokban a gazdaságokban ahol a gazdaságfejlesztését tűzték ki célul a kedvezőbb jövedelmezőség jellemző (37. ábra).

Ez annak köszönhető elsősorban, hogy ezt a célt a főállású gazdálkodók választották zömében. A gazdaságfenntartására törekvő „fontolva haladók” csoportja szerényebben nyilatkozik a bevételi viszonyairól, relative nagyobb azoknak a száma, akik veszteségesnek ítélik meg a gazdaságukat. A válaszadói csoportot zömében nyugdíjasok és részmunkaidőben gazdálkodók alkotják. Pozitív jelenség, hogy ennek ellenére sem gondolkodnak a gazdaság felszámolásában. Ez bizonyítja, hogy gazdaságok *válságálló képessége* relative nagy, a

pótlólagos jövedelem szerzésben szilárd pozíciót foglal el a termelés. A családi fogyasztás fenntartását célzóknál arányosan jelentkeznek a válaszok, ennek az az oka, hogy ezt a prioritást zömében a szabadidejükben gazdálkodással foglalkozók választották. Számukra az extraprofit megszerzése nem lényeges, ha az életszínvonaluk fenntartásában vagy emelésében a gazdálkodás pozitív szerepet tölt be azzal megelégszenek.

37. ábra

A gazdaság jövedelmezőségének és a gazdaság prioritásai közötti összefüggés az érvényes válaszok gyakoriságában, 2008

Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

Külön rákérdeztünk a *család megélhetési színvonalára* is. Kíváncsiak voltunk, hogy a gazdálkodók által megjelölt jövedelmezőségi kategória milyen életszínvonalat biztosít a családnak. A igazolható összefüggéseket ez esetben keveset találtunk. A családi megélhetési színvonalának megítélése biztosan nem függ a *gazdálkodók státuszától* ($p=0,06$), az *életkorától* ($p=0,11$), vagy az *iskolai végzettségtől* ($p=0,48$).

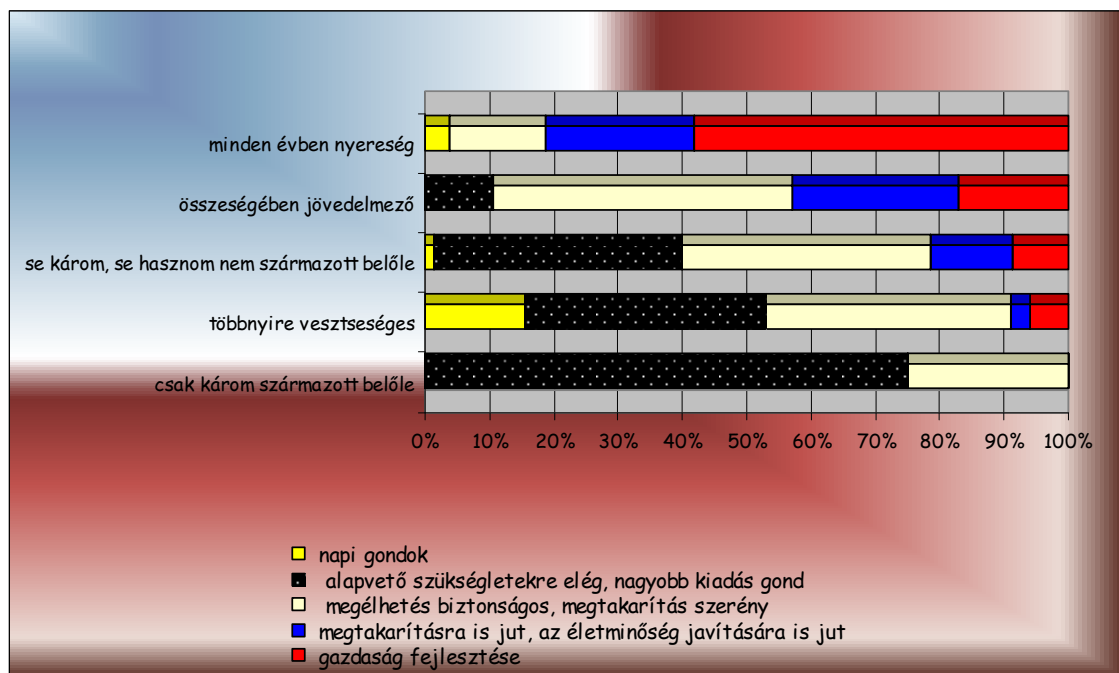
Érdekes azonban, hogy a legkedvezőbben a 45–54 év közöttiek ítélték meg a jövedelmezőségüket. A legpesszimistábban pedig az 55–64 év közöttiek nyilatkoztak, 38 százalékuk a család megélhetésre sem találta elegendőnek a gazdálkodásból szerzhető jövedelmet. Ez utóbbi információt túlzottan pesszimistának éreztük, a válaszadást valószínűleg a sokkal inkább a bizalmatlanság és a félelem generálta, mint a valós jövedelmi

helyzet. Ez a jelenség teljesen meggyezik az általános szakirodalmi és egyéb vizsgálatok eredményeivel. Szintén független az említett kérdéskör megítélése *gazdálkodás típusától* ($p=0,04$). A válaszadások gyakoriságát tekintve azonban megállapítható, hogy a növénytermesztéssel foglalkozó gazdaságok optimistábban ítélték meg a helyzetüket.

A családok megélhetési színvonalának megítélését összevetettük az előző kérdésre, azaz a jövedelmezőség megítélésre kapott válaszokkal. Ezzel ellenőrizni szeretnénk volna a válaszadók jövedelmi helyzetükkel kapcsolatos válaszadási konzekvenciáját, mivel megítélésünk szerint ezzel a kérdéskörrel kapcsolatban volt a legnagyobb válaszadási bizalmatlanság (38. ábra). Az két válaszadási lehetőség eredményei statisztikailag is igazolható összefüggést mutatnak ($p= 0,000$).

38. ábra

A jövedelemhelyzet megítélése a család életszínvonalának függvényében, az érvényes válaszok százalékában, 2008

Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

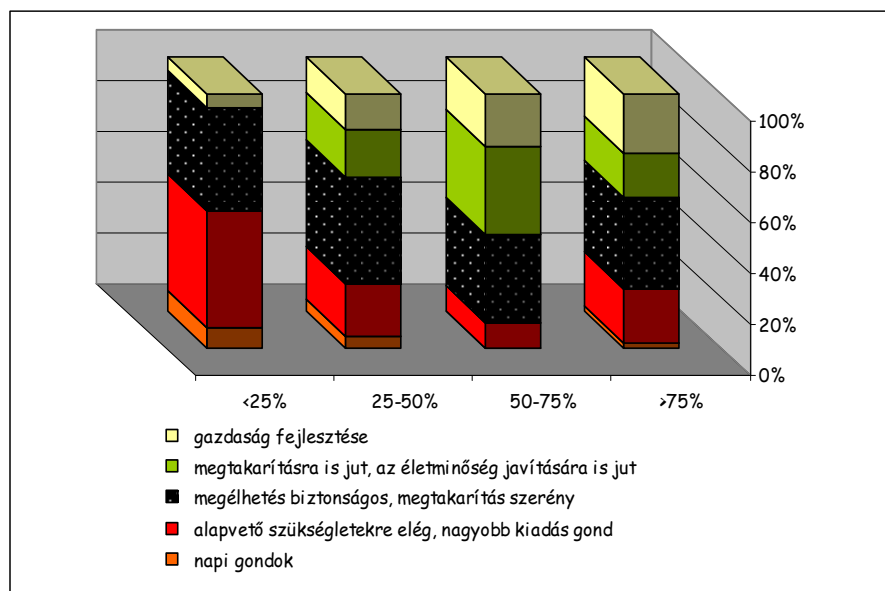
Az említési gyakoriságok összevetése során arányait tekintve nagyobb ambivalenciákra nem bukkantunk. Viszont érdemes megemlíteni, hogy a minden évben nyereséget zárok között is akadtak, akik napi megélhetési gondokkal küszködtek, és az összeségében jövedelmező gazdálkodásból is csak szerény megtakarításra futja. Akadtak olyan többnyire veszteséges gazdálkodók, akik a gazdaság fejlesztését is reálisnak látták. Az

az ismert ökonómiai tény, hogy *a gazdálkodás csak bizonyos mérethatárok felett nyújt reális alternatívát a kiegészítő jövedelemszerzésben* ellent mond a vélemény vizsgálat eredményeivel.

A család megélhetési színvonalát összevetettük a gazdálkodásból származó jövedelem arányával (39. ábra). A gazdaságfejlesztését jelző válaszok minden kategóriában szerepelnek ami pozitív képet vetít előre. A fejlesztést is biztosító bevételi arány a gazdálkodásból származó jövedelem arányával lineárisan növekszik. A leggyakoribb válasz az említések gyakoriságát tekintve a „megélhetés biztonságos, megtakarítás szerény” kategória volt. A válaszadók tehát úgy látják, hogy gazdálkodás biztos jövedelemforrás.

39. ábra

A család megélhetési színvonalának megítélése a gazdálkodásból származó jövedelem alakulásának kapcsolatában, az érvényes válaszok százalékában, 2008

Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

Végül, de nem utolsó sorban a jövedelem-termelés és jövedelem felhasználás kérdéskörében rákérdeztünk, hogy a *következő három év jövedelmezősége hogyan alakul* majd. A válaszok arányaikban pontosan megegyeztek a család megélhetési színvonalának, valamint a gazdaság jövedelmezőség becslésénél kapott válaszadási arányokkal. Ez utóbbival szignifikáns összefüggés mutatható ki ($p=0,01$). Döntően a stagnálást valószínűsítették (42 százalékban). A *gazdálkodás javuló és romló jövedelmezőséget majdnem pontosan ugyanannyian jelölték meg*. A válaszadási bizalmatlanságot, a borúlátásra való hajlandóságot figyelembe véve a stagnálás mellett érvelés is pozitívumnak tekinthető.

4.4.4. *Egymással vagy egymás mellett? – Együttműködés és információáramlás*

A gazdálkodók együttműködési készségéről, illetve annak hiányáról már a kilencvenes évek közepe óta folynak vizsgálatok. A szakirodalmi álláspontok szerint a magyar gazdálkodók önszerveződési készsége nagyon alacsony. A szakpolitika által is preferált témakör ez hiszen uniós elvárásként is megfogalmazódik a termelői csoportok és Termelői Értékesítési Szervezetek (TÉSZ) számának dinamikus növekedése, zökkenőmentes hatékony működése.

A *termelői csoportok* az azonos termék, illetve termékcsoporthoz szerint szerveződő termelők olyan együttműködései, amelyekben piaci pozícióik megerősítése érdekében az általuk önállóan végzett mezőgazdasági, erdészeti vagy halászati alaptevékenységükhöz illeszkedő tevékenységre, különösen az általuk előállított növényi és állati termékek termelési folyamatának elősegítésére, termékeik feldolgozásra való átvételére, tárolására, piacképes áruvá történő előkészítésére, valamint közös értékesítésére, az e rendeletben meghatározott szabályok betartásának vállalásával önkéntesen társulnak. Tehát számos ponton tudnak a gazdálkodók egymáshoz kapcsolódási pontot találni.

A gyümölcs és zöldségszektor szereplői számára az önszerveződési kényszer kifejezett, törvényi szabályozás alá esik. Számukra a TÉSZ-ek létrehozása alapkövetelmény lényege, hogy a zöldség-gyümölcs ágazatból élő termelők közösen összefogva nonprofit szervezetet alkotva csökkentsenek néhány rájuk nehezedő költségen, illetve növeljék versenyképességüket azáltal, hogy az egyénileg megtermelt árut közösen értékesítik. Ezáltal csökkenthető az agrárrolló által a termelőknek okozott kár, illetve a vertikális integráció révén nagyobb jövedelem realizálható.

Mindezek ellenére a *gazdálkodók hajlandósága igen alacsony*, számos esetben a kényszernek engedve lépnek be egy-egy szakmai szervezetbe, termelői csoportosulásba, ami az eredményességet nagyban csökkenti. Ezért is lehetséges az, hogy a relatíve nagy számú TÉSZ közül ritka kivételt képezve csak a Mórahalom TÉSZ tekinthető „sikertörténetnek”. Az okok boncolgatása és a megfelelő beavatkozási pontok feltérképezése, kidolgozása nem tartozik a dolgozat témakörébe. Viszont a *gazdaságok külső kapcsolata* a gazdaság működési alapfeltételének is tekinthető figyelembe véve a piaci értékesítési viszonyokat. Jellemzi a gazdálkodók mentalitását, rámutathat a belső motivációk esetenként motiválatlanság okaira.

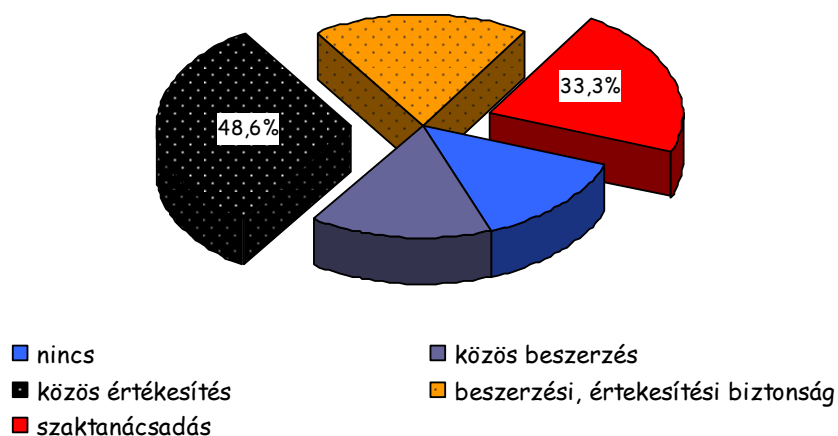
Esetünkben a gazdálkodóknak azt a kérdést tettük fel „*Az Ön által működtetett gazdaság tagja-e valamilyen termelői együttműködésnek, szerveződésnek?*”. Az említések

gyakoriságában vizsgálva a kérdésre adott válaszok alátámasztják azt az alaphipotézisünket, hogy a gazdálkodók zöme (64,5 százalék) nem tagja termelői együttműködésnek, szerveződésnek, az együttműködési készség tehát igen alacsony. Ez összecseng a termékfeldolgozás gépesítettségének színvonalának vizsgálatánál tapasztalt eredményekkel, ahogyan erre utaltunk is akkor.

Az igennel válaszolók iskolai végzettségüket tekintve a válaszadók 80 százaléka szakirányú végzettséggel rendelkezett. A tagság előnyei közül a közös értékesítést jelölték meg legtöbben ezt követte a szaktanácsadás majd az együttműködéstől remélt beszerzési értékesítési biztonság. A gazdálkodók megítéléséből kitűnik, hogy mely területeken van szükség az együttműködésekre a jövőben (40. ábra). Érdekes tény, hogy a szaktanácsadás terén ilyen kifejezett igény mutatkozik, figyelembe véve, hogy a falugazdász hálózaton és egyéb szakmai fórumokon relatíve sok információt gyűjthetnek a gazdálkodók. A válaszadási arányokat erősen befolyásolja az a tény, hogy a szaktanácsadást, mint előnyt megjelölők 75 százalékban közép-, vagy felsőfokú szakirányú végzettséggel rendelkezők „vokstak”. Részükről a szakmai érdeklődés miatt nagyobb igény mutatkozik és nagyobb bizalmat is éreznek, mint a nem „szakmabeliek”.

40. ábra

A tagság előnyeinek megítélése, az érvényes válaszok százalékában, 2008

Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

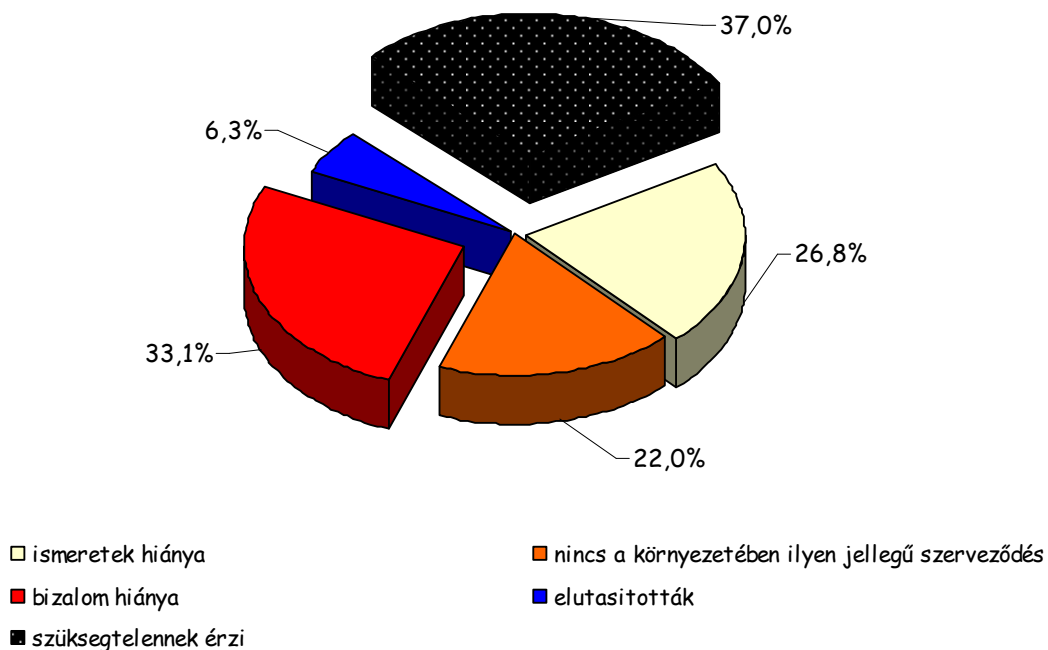
Némileg árnyalja a képet, hogy a válaszok több mint 20 százalékában semmilyen előnyt nem tudtak megjelölni a válaszadók. Ez tovább növeli azok arányát a mintán

belül, akik passzivitást mutatnak az adott kérdéskörben. Összességében *a gazdálkodók önszerveződési és együttműködési hajlandósága igen alacsony.*

Külön kitértünk arra is, hogy miért nem tagjai ilyen jellegű együttműködéseknek a gazdák (41. ábra). A motiváltság hiánya a *bizalmatlanságból* fakad, a kérdőívek feldolgozása során szembetűnő volt, hogy a „bizalom hiánya” és a „szükségtelennek érzi” kategória együttes megjelölése tendenciózus volt. Feltételezhetően (ezt egyébként a személyes interjúk során tapasztalható válaszreakciók is alátámasztják) a „zsigeri” ellenállás, bizalmatlanság egy burkolt formája volt, amikor a szükségtelennek minősítették a tagságot.

41. ábra

A tagság hiányának okai, az érvényes válaszok százalékában

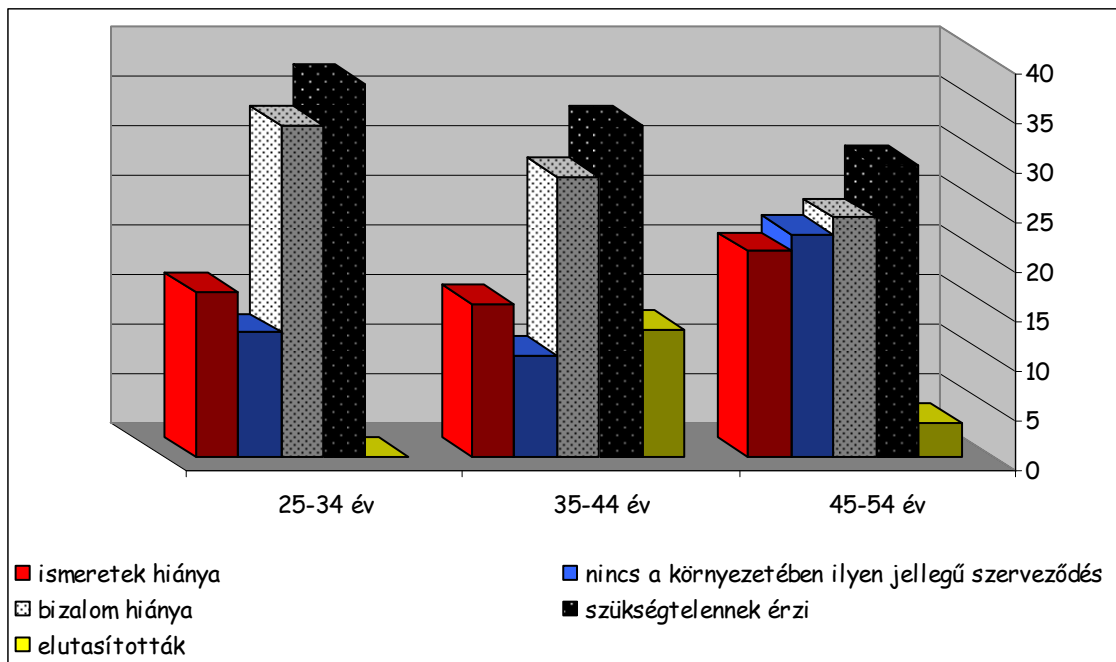
Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

Sokan hivatkoztak a tagsági forma és működési szabályok ismeretének hiányára, ez alátámasztja a szaktanácsadás erősítésének szükségességét, amelyre valós gazdálkodói igény is mutatkozik. Az ilyen típusú kérdések válaszainak elemzésekor érdemes számba venni a kérdőívet *kitöltők életkorát*. Amikor a kérdéskört elemezni kezdtük azzal a hipotetikus feltevéssel éltünk, hogy a minél idősebb a gazdálkodó annál nagyobb lesz a bizalmatlanság az önszerveződéssel szemben, illetve bízva a több évtizedes tapasztalásban szükségtelennek érzi majd a szervezeti tagságot.

Bár statisztikailag igazolható összefüggést nem tudunk kimutatni és a válaszok szórása is relatíve nagy, egyértelműen megmutatkozik, hogy az életkor előrehaladtával az indokok egyre arányosabban mutatkoznak (42. ábra). A bizalmatlanság és az érdektelenség pedig minden korosztályban a legfőbb indok, de leginkább a fiatalabb korosztályban. Ez némi borúlátásra adhat okot a jövőre nézve.

42. ábra

A tagság hiányának okai az életkor függvényében, az érvényes válaszok százalékában, 2008

Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

Az elemzések tanúsága szerint a gazdálkodók inkább egymás mellett, mint egymással összefogva folytatják a gazdálkodást. Ennek alapvetően az az oka, hogy a szerveződésekkel szembeni bizalmatlanság igen nagy. A bizalmatlanság okainak történelmi gyökerei vannak, a kollektivizálás és a magántulajdon megszüntetése mai napig is érezteti a hatását, nem csak hazánkban, hanem a volt szocialista országok zömében. Ehhez járultak még hozzá a rendszerváltást követő sok esetben ambivalens szakmapolitikai döntések, a piaci értékesítést övező folyamatos bizonytalanság. Az *alacsony önszerveződési* és együttműködési készségnek elsősorban *szubjektív okai* vannak ezért az orvoslásuk is igen nehéz lesz a közeljövőben. Az alul, illetve félre informáltság megszüntetése, a már működő tanácsadói hálózat hatékonyságának vizsgálata és az *alapinformációk forrásának ismerete* elengedhetetlenül fontos lenne a probléma megoldásában. Ezért is tartottuk fontosnak, hogy arról is megkér-

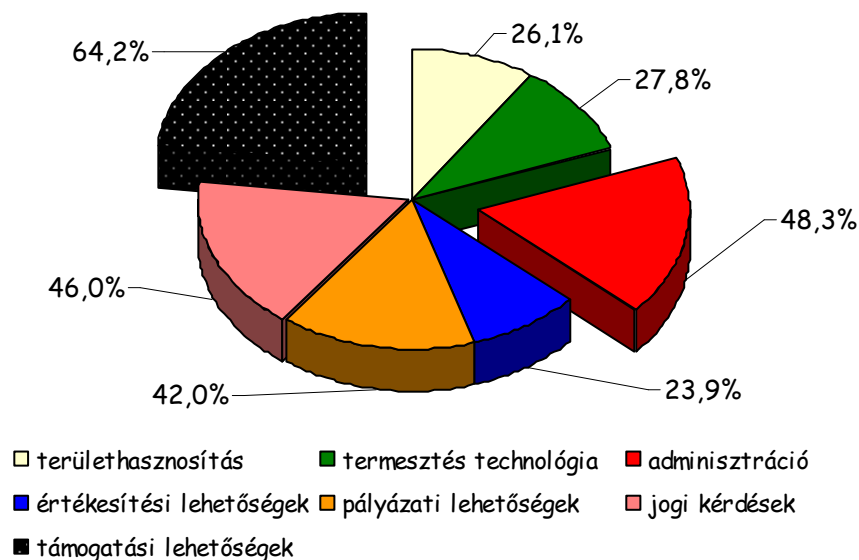
dezzük a gazdálkodókat milyen jellegű és mélységű a viszonyuk az falugazdász hálózattal, miben kérik leggyakrabban a segítségüket.

A megváltozott piaci követelmények azt feltételezik, hogy a szaktanácsadás elemi fontosságú a gazdálkodásban. Arra a kérdésre, hogy „*Igénybe veszi-e szaktanácsadó/falugazdász segítségét munkája során?*” válaszadók 90 százaléka nyilatkozta azt, hogy igényli a szaktanácsadói segítséget. A válasz lehetőségek között az „estenként” és a „gyakran” kategóriákat adtuk meg, hogy a pozitív válaszokat árnyalni tudjuk. Az érvényes válaszok 62 százalékát tette ki a gyakran, 27,5 százalékát az esetenként válaszkategória.

A szaktanácsadás területeivel kapcsolatos érvényes válaszok gyakoriságát vizsgálva *kiugróan magasnak találtuk a támogatási lehetőségek megjelölését (43. ábra)*. Kiugróan magas volt az adminisztratív és jogi jellegű segítséget igénylők száma. A termesztés technológia és a területhasználat, azaz a termelést közvetlenül segítő szaktanácsadásra *kisebb igény* mutatkozik, mint a működési kereteket biztosító *jogi, pénzügyi és adminisztratív jellegű információkra, tanácsokra*. Ez azt feltételezi, hogy *a gazdálkodók szakmai tapasztalatai elegendőek a sikeres termék előállításához, de kevésnek bizonyulnak ahhoz, hogy sikeresen működtessék a vállalkozásaikat*.

43. ábra

A szaktanácsadás iránti igények megoszlása, az érvényes válaszok százalékában, 2008

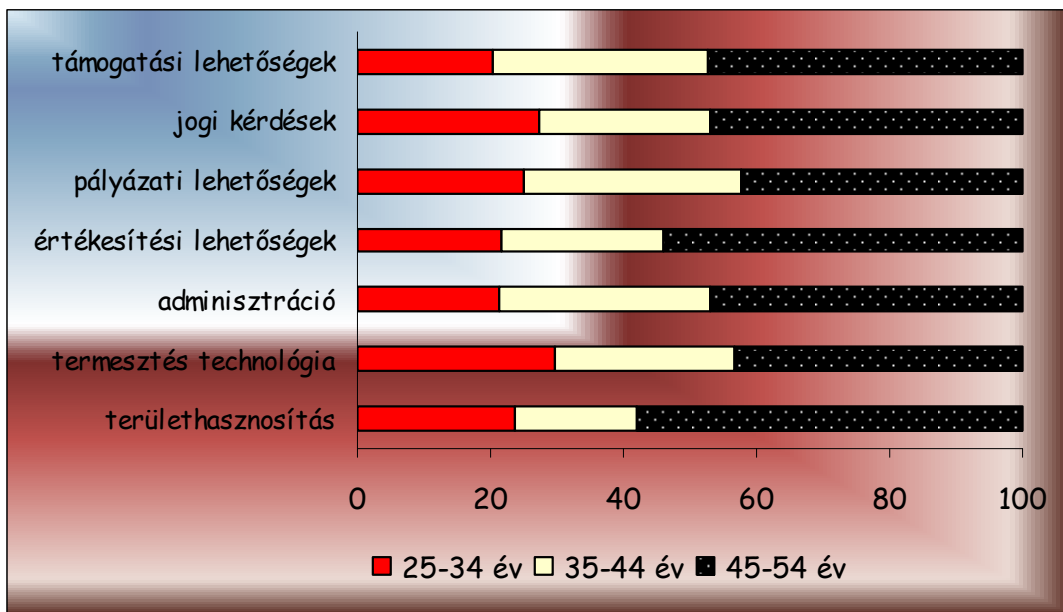
Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

A szaktanácsadás iránti igény az életkor függvényében hasonló tendenciát mutat, mint a szervezeti tagság hiányának indoklása. Az életkor előrehaladtával nő az igény a

szaktanácsadó/falugazdász munkája iránt (44. ábra). A 18–24 év közöttiek válaszait kizártuk az elemzésből az alacsony említési gyakoriság miatt. További összefüggés vizsgálatokat is végeztünk, de sem a *gazdálkodás időtartalma*, sem az *iskolai végzettség*, sem pedig a *vállalkozási forma nem befolyásolta* igazolható módon a válaszokat az adott esetben.

44. ábra

Szaktanácsadás és az életkor közötti összefüggés, az érvényes válaszok százalékában, 2008

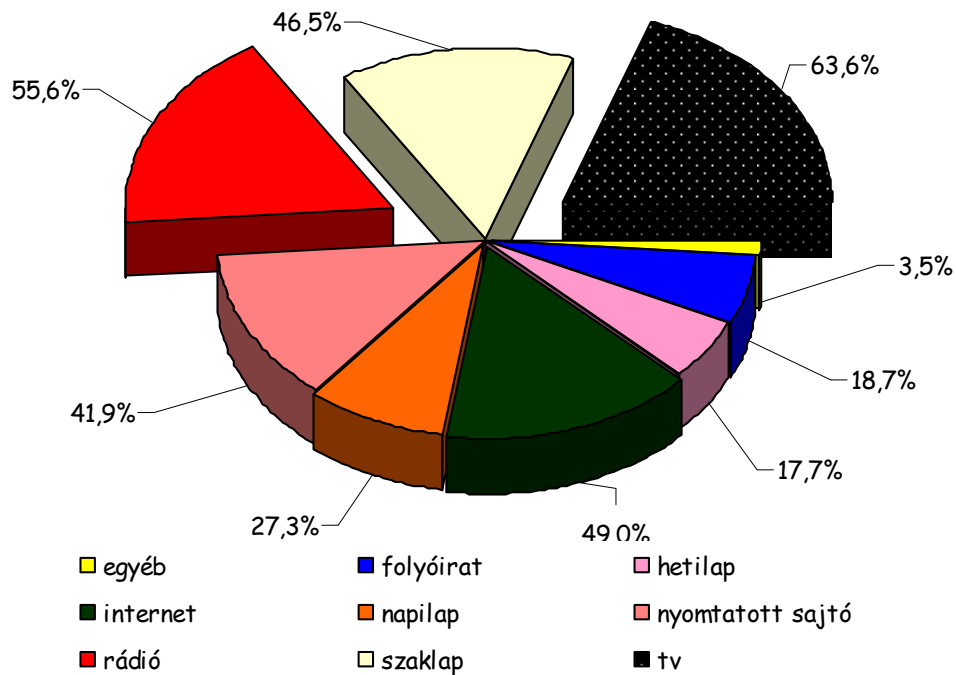
Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

Kívánatos lenne, ha jövőben a szaktanácsadás a fentebb említett területekre nagyobb hangsúlyt fektetne. Ennek a kérdésnek a megoldásában sokat segíthet, ahogyan erre korábban is utaltunk ha tudjuk, hogy honnan szerzik a gazdálkodók az információikat (45. ábra). A *televízió a legfontosabb információ forrás* a gazdálkodók számára, ezt követi a rádió, majd az internet. Ez utóbbi térhódítása pozitív jelenséggént fogható fel, nem árt azonban azzal is számolni, hogy a világhálón megjelenő információk, szakcikkek szakmai kontroll nélkül kerülnek fel sok esetben. Kivételt képeznek ez alól az egyes szakminisztériumok és hivatalok honlapjai, amelyek látogatottsága igen nagy. Szomorú tény azonban, hogy a megfelelő „szűrővel” rendelkező *nyomtatott sajtó erőteljesen viszaszorzult*. Ez a jelenség más egyéb területeken, országos szinten is jelentkezik. A *szaklapok olvasottsága*, amelyben tudományos igényességgel megírt, számos hasznos

információval bíró cikk és tanulmány jelenik meg az említések gyakoriságát tekintve csak a harmadik helyet foglalja el.

45. ábra

A mezőgazdasági jellegű információk forrása az egyes médiumok esetében, az érvényes válaszok százalékában, 2008

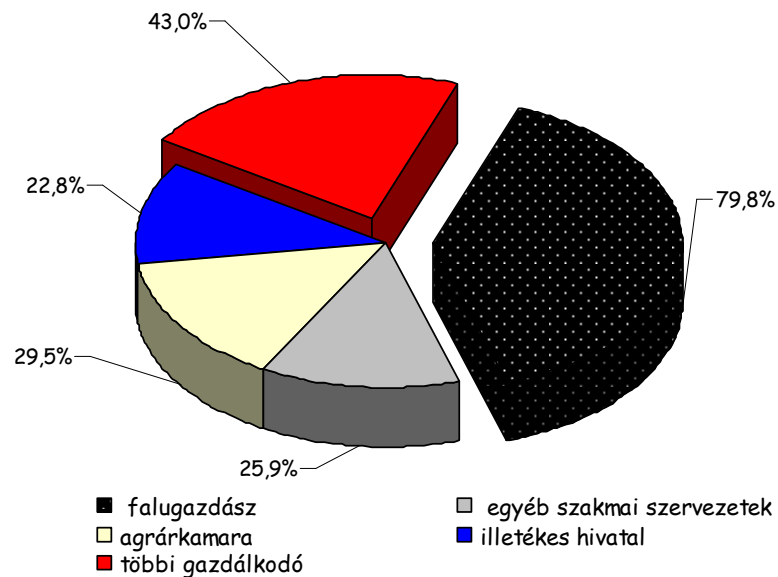
Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

A nem média jellegű források esetében a falugazdász hálózat dominál, alátámasztva azt a korábban bizonyított tény, hogy a gazdálkodók szaktanácsadás iránti igénye igen nagy (46. ábra). Érdekes tény, hogy, hogy a falugazdász hálózatot a sorban a „többi gazdálkodótól” válasz kategória követte az említések gyakoriságát tekintve, azaz döntően az egymástól megszerezhető információkra támaszkodnak a gazdák.

Az egymással való kommunikáció, eszmecsere tehát zökkenő mentes és élénk. A gazdák szinte minden esetben arról számoltak be a z interjúk során, hogy a környezetükben élő gazdálkodókkal napi kapcsolatban vannak. Az *informális kapcsolat* tehát erős, ami megalapozhatná az önszerveződést. A kapcsolódási pontokat is feltudták sorolni számos esetben (gépesítés, raktározás, pályázati tevékenység), de konkrét elképzeléseik egy ideális együttműködési formáról nem voltak. A leggyakoribb kifogásként az elvárt vagy remélt haszon elmaradását vagy annak kérdésességét említették meg (47. ábra).

46. ábra

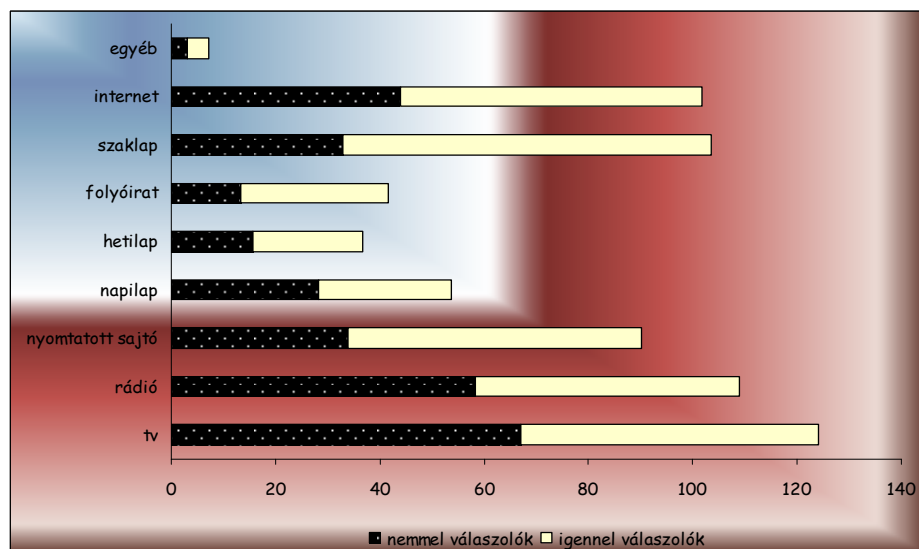
A mezőgazdasági jellegű információk forrásának megoszlása a nem média jellegű források esetében, az érvényes válaszok százalékában, 2008

Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

47. ábra

Az egyes médiaforrások megoszlása a termelői szerveződéseket támogatók és ellenzők körében, az érvényes válaszok említés százalékában, 2008

Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

Alapvetően nem bíznak meg sem egymásban, sem a vállalkozás sikerességében. Nem tudtak a környezetükben sikeres példát vagy modellt említeni az együttműködésre. Ebben a megszerzett információk forrásának, illetve ezek kontrolálatlanságának is nagy

szerepe lehet. Az egyes média típusok, mint információforrásokon belüli válaszok megoszlása alapján egyértelműen kitűnik, hogy a szervezeti tagság mellett voksolók a szaklapokat preferálják.

Az egyébként leggyakoribb forrásként megjelölt televízió és a rádió is csak a második és harmadik helyet foglalja el esetükben. A nemmel válaszolók esetében éppen fordított tendenciát láthatunk. Az információk forrás megoszlása számos tényezőtől függhet (lakóhely, egyes médiaforrások elérhetősége, iskolai végzettség, életkor). Ezek közül az iskolai végzettség és az életkor kérdését állt módunkban megvizsgálni. Az egyes médiaforrások elérhetőségéről nem áll rendelkezésre országos szinten sem adat. Az összefüggés vizsgálatok sem az iskolai sem az életkor tekintetében nem mutattak szoros, érdemlegesnek tekinthető összefüggést.

Az együttműködést és az önszerveződést leginkább befolyásoló tényezők között tartozik a megszerzett információ forrása, amely nagy számban áll rendelkezésre, viszont a források kontrollálatlansága miatt gyakran a „hasznosítható rész”-ük kicsi. Egy másik visszatérő probléma a bizalmatlanság mely feloldására csak a termelői szerveződések működését szabályozó rendeletek, működési szabályzatok pontosítása és konzekvens betartatása mellett nyílhat lehetőség.

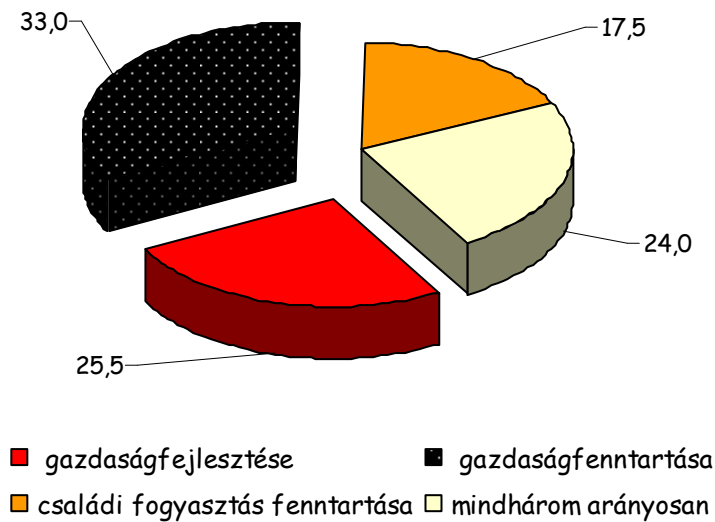
4.4.5. „Tükör által homályosan” – Jövőkép

A gazdálkodók jövőképét leginkább az általuk működtetett gazdaságot érintő elképzeléseik jelenítik meg leginkább. Kérdésünkre, hogy „Az elmúlt három évben az Ön által működtetett gazdaságban melyik célt részesítette előnybe?” érkezett válaszok megoszlása homogén, kedvező képet fest. A gazdaságok alapvetően a gazdaság fenntartását tartják a legfontosabbnak, tehát a gazdálkodást nem csak egy átmeneti tevékenységnek tekintik, hosszabb távon is számolnak vele. A gazdaságfejlesztésének nagyobb aránya a főállású gazdálkodók mintában lévő túlsúlyának köszönhető. A jövedelmezőséggel kapcsolatos válaszaikat konzekvensen követik a jövőre vonatkozó elképzeléseik, amelyek a fejlesztést tüzték ki célul (48. ábra).

Összevettük a gazdálkodói státuszt és a prioritásokat, és nem meglepő módon nagyon szoros kapcsolatot találtunk a két változó között (49. ábra). A gazdaság fenntartását a nyugdíjasok és a részmunkaidőben gazdálkodók célozták meg legmagasabb arányban, a családi fogyasztást a szabadidejükben gazdálkodók, míg a fejlesztést a főállásúak.

48. ábra

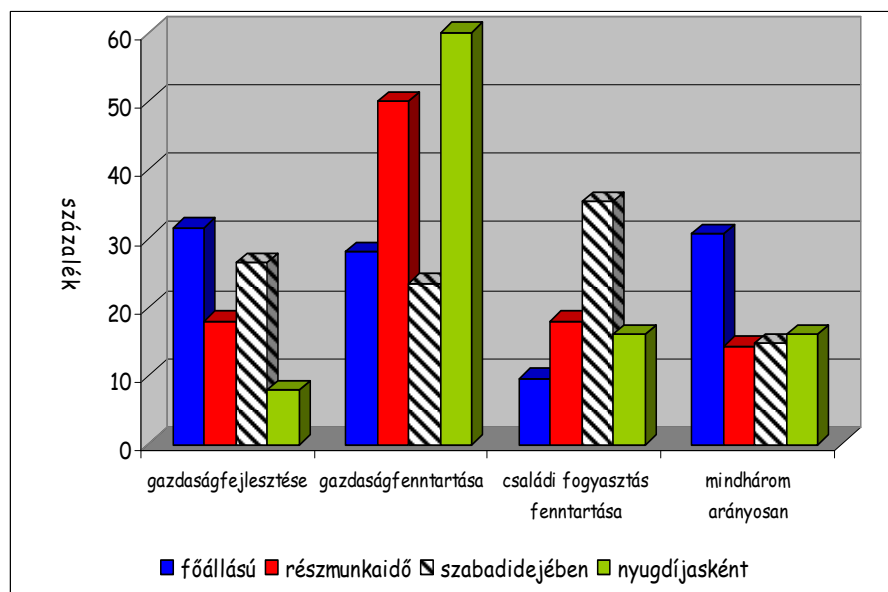
A gazdálkodás prioritásainak megoszlása az érvényes válaszok százalékában, 2008

Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

49. ábra

A gazdálkodói státusz és a gazdálkodás prioritásai közötti kapcsolat, az érvényes válaszok százalékában, 2008

p=0,000

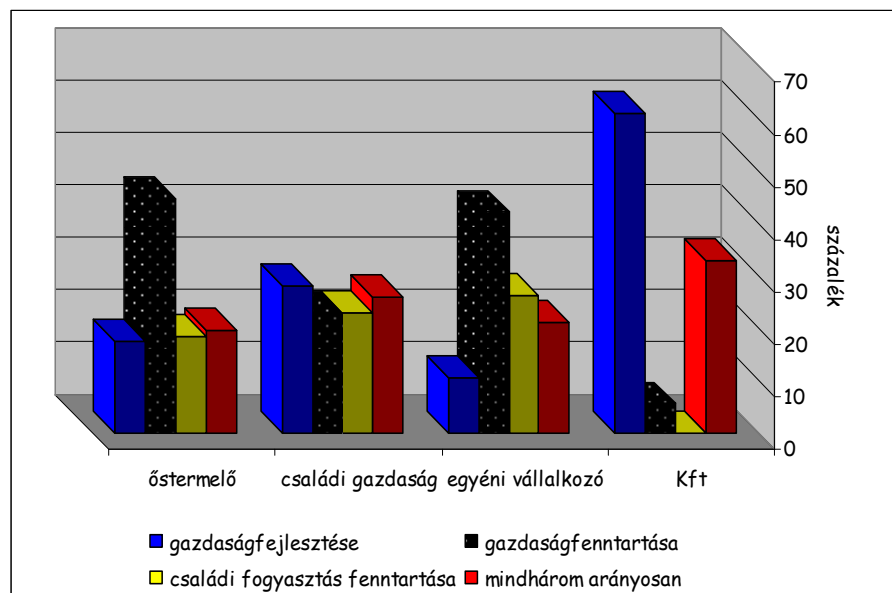
Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

A gazdálkodási forma és a gazdálkodás hosszabb távú törekvései között egyértelmű összefüggés mutatkozott (50. ábra). Az összefüggés vizsgálat eredményeinek elemzését

csak azoknál a csoportoknál végeztük el ahol a cella gyakoriság elérte az ötöt. A családi gazdaságok mutattak a legkiegyensúlyozottabb képet, döntő többségében a gazdaság további fejlesztése, valamint a fogyasztás a működtetés és a fejlesztés harmonizálása a céljuk. *Kiugró értéket mutat a fenntartásra irányuló törekvés az őstermelők és az egyéni vállalkozók körében.* Jóval pesszimistábban látják a jövőjüket, de a gazdálkodás felhagyását még így sem tervezik. Ha szűkebb feltételek között, kisebb területen, de akkor is folytatni kívánják a termelést. A személyes beszélgetések során gyakran fogalmazódott meg a gazdálkodók részéről, hogy a földterületek vagy az állatállomány csökkentését nagy veszteségként élik meg. Akkor is így van ez, ha ez ésszerű lépés és sok esetben növeli a hatékonyságot, hosszabb távon megtérül, mi több államilag támogatott (pl. szarvasmarha, baromfiállomány kivágása). A Korlátolt Felelősségű Társaságok prioritásainak megoszlása alátámasztja azt a már ismert tényt, hogy az üzemszerűen működő gazdaságok alapvető célja a profit maximalizálás, a minél nagyobb bevétel növekedés.

50. ábra

A gazdálkodási forma és a gazdaság prioritásai közötti kapcsolat, az érvényes válaszok százalékában, 2008

$p=0,003$, $p \leq 0,05$

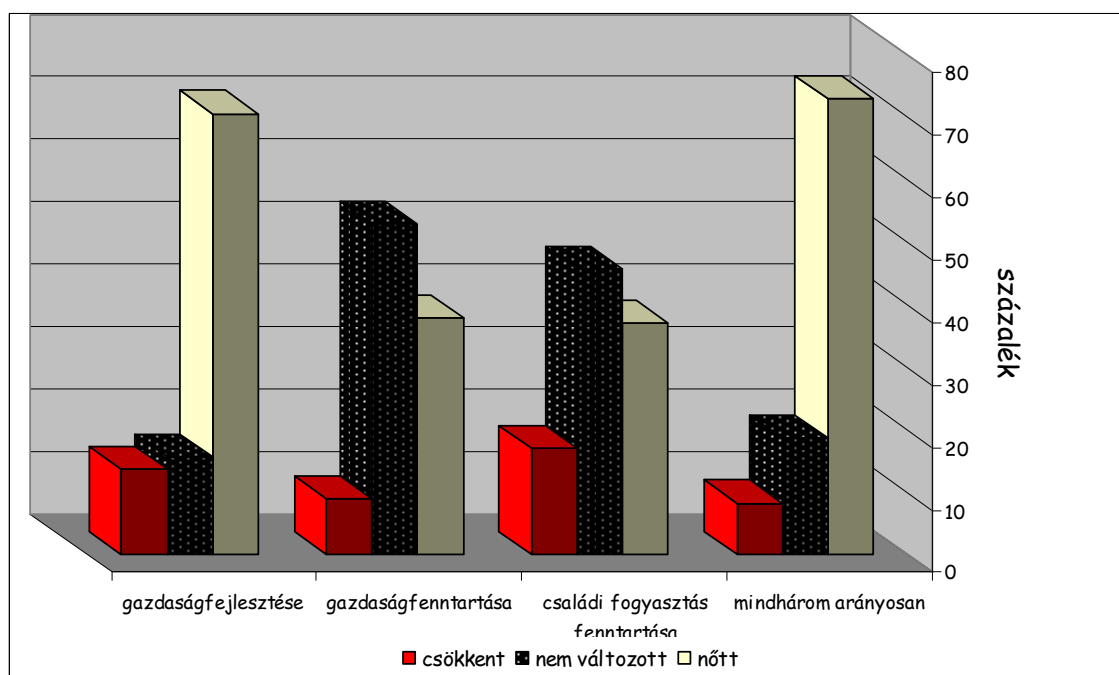
Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

A gazdálkodó törekvései, céljai törvényszerűen befolyásolják a gazdaság méretének változását (51. ábra). Azokban a gazdaságokban ahol a gazdaságfejlesztés, valamint a harmonizált működtetés a cél kiugróan magas a földterület növekedés. Minél pozitívabb

a termeléssel kapcsolatos jövőkép annál nagyobb arányban bővítették az elmúlt három évben a földterületeket. A gazdaságok jövőjét alapvetően befolyásolja, hogy a *külső erőforrásokat* miként tudják megszerezni és hasznosítani. A folyton változó piaci kon-
díciók és követelmények, a gazdasági környezet labilitása és a gazdaságok tőke sze-
génysége egyaránt indokolja külső források igénybevételét. Ez rövidebb és hosszabb
távon is a siker záloga lehet, gerjesztőleg hathat. Az empirikus vizsgálat során a hitel-
felvételt és a pályázati aktivitás kérdéskörét jártuk körbe. Mindkét esetben összefüggés
vizsgálatok segítségével próbáltuk meg kideríteni, hogy mitől függhet a bővítési forrá-
sok igénybevétele.

51. ábra

*A földterület változása és a gazdálkodás prioritásai közötti összefüggés, az érvényes
válaszok százalékában, 2008*

$p=0,000$

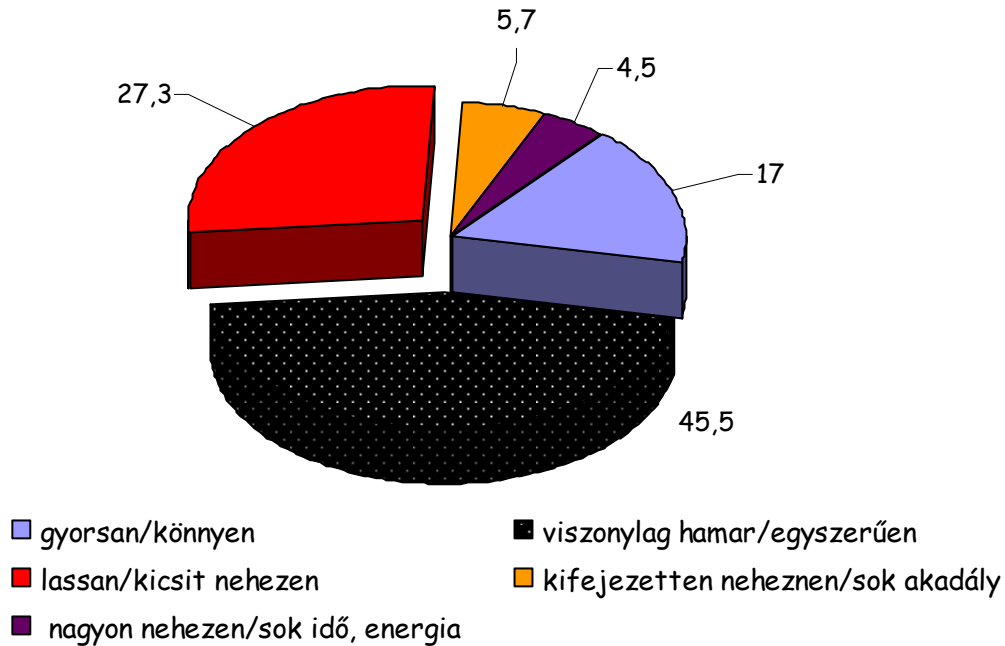
Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

A *hitelfelvétel* nem függött az életkortól és az iskolai végzettségtől sem, de érdekes tény, hogy az alapkörű végzettségűek körében volt a legalacsonyabb a hitel felvétel aránya csupán 23 százalék, ezt követték a felsőfokú nem szakirányú végzettségűek 27 százalékkal. A legmagasabb és legalacsonyabb végzettségűek közel azonos arányban vettek fel hitelt. A hitel, mint külső erőforrás bevonása a gazdaság fenntartásába, fejlesztésébe döntő többségben a főállású gazdálkodók körébe jellemző, a *hitelfelvétel függ tehát a*

gazdálkodói státusztól (52. ábra). A gazdálkodás időtartamától, jellegétől nem függ a hitelfelvételi hajlandóság, viszont a érdemes megjegyezni, hogy a gazdálkodásból származó jövedelem aránya és a hitelfelvételi hajlandóság között statisztikailag is igazolható összefüggés van ($p=0,00$).

52. ábra

A hitelfelvétel megítélése, az érvényes válaszok százalékában, 2008

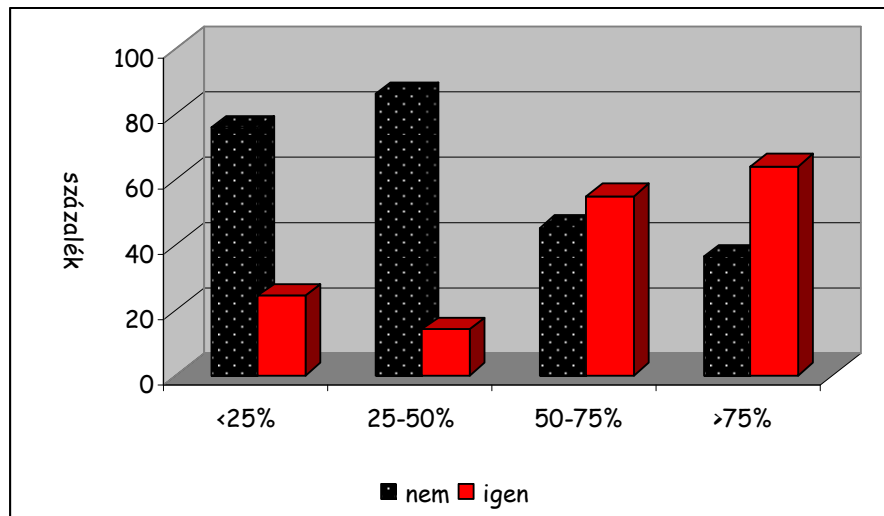
Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

Minél nagyobb mértékű a termelésből származó jövedelem annál magasabb azoknak a gazdaságoknak az aránya, akik az elmúlt három év során hitelből fedezték a gazdaságuk bővítését (53. ábra). Indirekt módon igazolódni látszik, hogy a főállású gazdálkodók optimistábban látják a jövőjüket.

A hitelfelvétel erősen függ a gazdaság működési prioritásaitól, természetesen azok vettek fel a gazdaság bővítéséhez hitelt az elmúlt időszakban, akik a fejlesztést, valamint a harmonizált gazdasági célokat tartották szem előtt (54. ábra). Ez alapján azt valószínűsíthetjük, hogy nem csak a gazdasági szakemberek, hanem maguk a gazdálkodók is úgy látják, a gazdaság fejlesztésében és bővítésben kulcs fontosságú a hitel. A hitel mellett jelentős segítség lehet a gazdálkodók számára a különböző hazai és európai unió által finanszírozott pályázatok megszerzése. A vizsgálatban csak kifejezetten az európai uniós pályázatokkal kapcsolatos véleményekre voltunk kíváncsiak. Egyfajta reagálás vizsgálatnak is szántuk a kérdést.

53. ábra

A gazdaság hitelfelvételi hajlandóságának alakulás a gazdálkodás jövedelemből való részesedése alapján, az érvényes válaszok megoszlásában, 2008

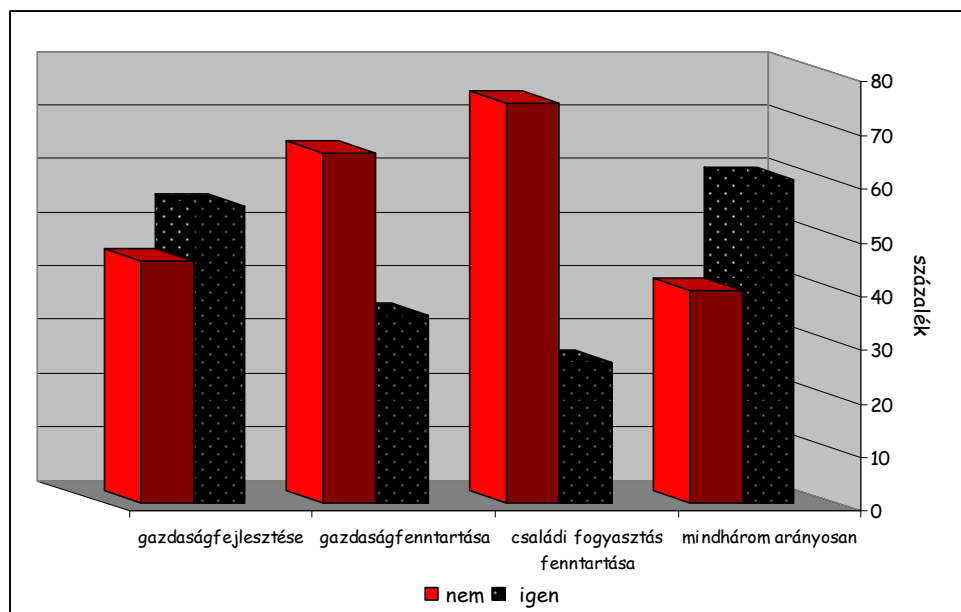

$p=0,000$, $p \leq 0,05$

Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

54. ábra

A gazdaság működésének prioritásai és a hitelfelvétel kapcsolata, az érvényes válaszok százalékában, 2008

$p=0,02$

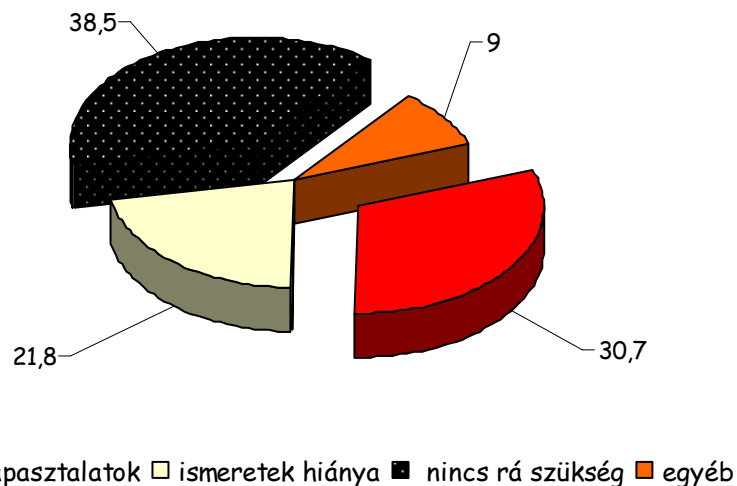
Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

Az elmúlt három évben a pályázati tevékenysége a gazdáknak meglepően magas volt. Bár a szaktanácsadási rendszer működésével kapcsolatban is megfogalmazódott, hogy az adminisztratív és menedzsmenttel kapcsolatos terhet a legnagyobbak. Az adott pályázatok kiírását és a feltétel rendszert is erősen kritizálták, relatíve nagy kedvvel pályáztak, 56 százalékuk válaszolta azt, hogy adott be támogatási pályázatot. *A pályázat útján elérhető támogatások szerepe a gazdálkodásban nagyobb, tehát mint a hitel.*

Az európai uniós pályázatokat zömében előnyösebbnek tartják (62 százalék), ami a csatlakozás óta eltelt években zajló pályázati tevékenységeket pozitívan minősíti. Emellett azt a tényt támasztja alá, hogy a gazdálkodók pályázati aktivitása nagy. A támogatási pályázatok hiánya elsősorban azoknál a gazdaságoknál jelentkezett ahol nem érezték szükségét, vagy rossz tapasztalatokkal rendelkeztek (55. ábra). Az ismeretek hiánya sajnos kisebb hányadban szerepel, pedig ennek az orvoslása könnyebb volna, mint a negatív sztereotípiák kiiktatása. Az egyéb kategóriában a „túl kicsi a gazdaság”, a „saját erőből kívánok beruházni”, a „nem volt kiírva alkalmas pályázat”, „bonyolult”, „nincs önereje”, illetve a „nincs szüksége rá” típusuk válaszok egyaránt előfordultak.

55. ábra

A pályázati tevékenység hiányának okai, az érvényes válaszok százalékában, 2008

Forrás: Kérdőíves vizsgálatok alapján saját szerkesztés.

A vizsgálati eredmények fényében nem meglepő, hogy a gazdálkodás célkitűzései egyenes arányban állnak a pályázati hajlandósággal ($p=0,01$, $p\leq 0,05$), a fejlesztést és a

célok harmonikus megvalósítását célzókat mutattak a legnagyobb aktivitást. *A sikeres gazdálkodáshoz, tehát a gazdák szerint is alapvető fontosságú a pályázati tevékenység.*

A jövőkép alakulásában kulcs szerepet játszik a gazdálkodói mentalitás. Ez alapozza meg a hitelfelvételi és pályázati tevékenységben mutatott aktivitást is, hosszabb távon döntően befolyásolhatja a gazdaságok „talpon maradását”. A motivációk erősen függenek attól, hogy a gazdálkodók mennyire érzik értékesítési, működési környezetüket biztonságosnak. Számos más jellegű vizsgálat eredménye arra utal, hogy van egy elég központi jelentőségű tényező a társadalom legszélesebb rétegei számára: *a biztonsághoz való viszony.* A biztonságra való igény utólag még a rendszerváltás legnagyobb eredményét, a szabadság jelentőségét is sokszor elhomályosítja (Simon, 2005).

A rendszerváltást követően számos szakirodalmi mű firtatta: vajon visszatér-e a magántulajdon megjelenésével a paraszti hagyományokra építkező mezőgazdálkodás hazánkban? Az utóparaszti hagyományok, a történelmi tradíciók alakítják-e majd az új termelési struktúrát? Két évtizeddel a gazdasági-társadalmi rendszerváltozás után még mindig nem tudjuk pontosan megfogalmazni milyen is a mezőgazdaságunk, mire alapozzuk a jövőbeni céljaikat. Az biztosan látszik, hogy nem sikerült letisztult, átlátható jól működő termelési struktúrát kialakítani. A mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos, sok esetben zűrzavaros, állapotok sokrétű és összetett problémából eredeztethetőek, amelyben kinek-kinek megvan a maga felelőssége. A privatizációs törvény gyermekbetegségei (eszköz állomány nélküli földhöz juttatás, szétaprózott birtokstruktúrát eredményező kárpótlási törvény), a dinamikusan változó piac, az ágazat társadalmi-gazdasági szerepének túl, illetve alul értékelése, és az ezekből fakadó ambivalens sok esetben külső elvárásoknak, normáknak való megfeleltetés mind hozzájárultak ahhoz, hogy a mind a szakmapolitika szereplői mind a gazdálkodók „tükör által homályosan” látják a jelenlegi és jövőbeni szerepüket és lehetőségeiket.

5. KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK, VÁRHATÓ TENDENCIÁK

5.1. A vizsgálati eredményekre alapozott következtetések és javaslatok

A rendszerváltozás óta eltelt húsz évben a magyar mezőgazdaság drasztikus változáson esett át. Az átalakulási folyamat bár határozott mederbe terelődött az eurointegrációs folyamatoknak köszönhetően, még mindig nem zárult le. Az egyéni gazdaságok kiemelt jelentőséggel bírnak a termelési struktúrában, szerepük ugyanis nem csak a profit orientált termelési tevékenységekre korlátozódik. Hosszú távon a sikerüket a gazdálkodás körülményei mellett a mentalitásuk, identitásuk is befolyásolja.

A gazdálkodás körülményeit vizsgáló empirikus kutatás során számos, statisztikailag igazolható összefüggést találtunk, de legalább ennyire értékesek voltak az egyéni beszélgetések során szerzett háttér információk, kirajzolódó tendenciák is. A vizsgálat során kapott eredmények elemzését nem korlátoztuk az alaphipotéziseink bizonyítására, számos esetben a bizonyításon túlmutató összevetéseket, elemzéseket is végeztük. Ezek segítségével olyan rejtett összefüggésekre és kiegészítő információkra is bukkantunk, amelyek nagyban segíthetik az érintett gazdálkodói csoporttal kapcsolatos támogatás politikai, szabályozó elemek előkészítését, kidolgozását. Számos olyan vizsgálati eredmény született, amely segíti a gazdálkodók magatartásának megértését. Emellett, a tíz évvel ezelőtti állapotokhoz képest bekövetkezett változások prezentálására is alkalmunk nyílt. Az általunk felvetett hipotézisek bizonyítása során a következő megállapításokat és következtetéseket vontuk le:

- A minta területen a természeti környezet adottságai, valamint a környezeti állapota megfelelő, az okszerű, jövedelmező és hosszabb távon is reális jövedelemszerzési alternatívát jelentő gazdálkodást nem gátolja. Sokkal inkább hatással lehet rá a makrogazdasági környezet, a szakpolitikai intézkedések, a támogatási rendszer működése, a hitelezési környezet, valamint a gazdálkodók mentalitása. A mezőgazdaság szerepe a minta területen élők számára továbbra is alapvető fontosságú. Úgyis, mint elsődleges úgyis, mint másodlagos jövedelemforrás.
- *A vizsgálatok során bebizonyosodott, hogy a gazdálkodás, mint életforma nem túl vonzó a fiatalabb korosztály szemében, társadalmi presztízse alacsony* ezt kiválóan alátámasztja az a tény, hogy a 30 év alattiak aránya csak 5,5 százalék volt a mintában, ami jövőt illetően borúlátásra adhat okot. A gazdálkodói társadalom elöregedése to-

vábbra is problémát jelent. A gazdálkodást, mint életformát övező társadalmi megítélés sem segíti a gazdálkodói identitás fejlődését. A mezőgazdasági termelő munkát az egyéb megélhetési, kereseti lehetőségekhez képest negatívabban ítélik meg maguk a gazdálkodók is. Ez hosszú távon gátolja a duális termelési struktúra harmonizálását.

- A mezőgazdaság, mint jövedelempótló tevékenység az aktív korúak és a nyugdíjasok körében is jelentős szereppel bír. A gazdálkodókat jövedelmezőségi helyzetük megítélésekor több tényező is motiválta. Ezek közül a legerősebb a nagyfokú és berögzült bizalmatlanság, sok esetben félelem volt. *A főállású gazdálkodók ítélték meg legpozitívabban a jövedelmezőségüket, azaz a főállásban végzett mezőgazdasági termelés a megélhetést biztosítani tudja.* Ebben a csoportban volt a legmagasabb azok aránya, akik abszolút nyereségesnek merték megítélni a tevékenységüket. A jövedelmezőség megítélése nem függött sem az életkortól, sem az iskolai végzettségtől, azonban a gazdálkodási forma érezhetően befolyásolta a válaszokat. A jövedelmezőség kérdésköréhez tartozik szorosan a megszerzett jövedelem által a család számára biztosítható élet-színvonal. A családi megélhetési színvonalának megítélése biztosan nem függ a *gazdálkodók státuszától, az életkorától, a gazdálkodás típusától vagy az iskolai végzettségtől.* Ami azonban statisztikailag is igazolható összefüggést mutatott az a családok megélhetési színvonala és a jövedelmezőség megítélése. A leggyakoribb válasz az említések gyakoriságát tekintve a „megélhetés biztonságos, megtakarítás szerény” kategória volt. A válaszadók tehát úgy látják, hogy gazdálkodás biztos jövedelemforrás. Az említési gyakoriságok összevetése során arányait tekintve nagyobb ambivalenciákra nem bukkantunk. Viszont érdemes megemlíteni, hogy a minden évben nyereséget zárok között is akadtak, akik napi megélhetési gondokkal küszködtek, és az összességében jövedelmező gazdálkodásból is csak szerény megtakarításra futja. Akadtak olyan többnyire veszteséges gazdálkodók, akik a gazdaság fejlesztését is reálisnak látták. Az az ismert ökonómiai tény, hogy *a gazdálkodás csak bizonyos mérethatárok felett nyújt reális alternatívát a kiegészítő jövedelemszerzésben* ellent mond a vélemény vizsgálat eredményeivel.
- Az európai unió által hosszútávon is támogatott a mezőgazdasági termeléssel foglalkozók, a vidéken élők *jövedelemdiverzifikációja.* Ebben a kérdésben elkeserítő eredményeket kaptunk, a gazdálkodók 24,5 százaléka folytat valamilyen melléktevékenységet. *A külső jövedelemforrás* tehát ellentétben kilencvenes évek közepén tapasztalható gerjesztő, egyfajta élénkítő szerepével ellentétben, manapság inkább „menekülési útvonalként” értelmezhető. *A gazdálkodók potenciális jövedelempótló,*

kiegészítő forrásaikat nem a mezőgazdasági termeléssel vagy vidéki életvitellel szorosán összefüggő tevékenységekkel próbálják megválasztani. Ez a tény felhívja a figyelmet a melléktevékenységek hiányára, az alacsony vállalkozási aktivitásra. A kiegyensúlyozatlan piaci viszonyok, értékesítési problémák bizalmatlanságot szültek az ágazattal szemben, a felkínált támogatott melléktevékenységeket nem tartják jövedelmezőnek a gazdálkodók. A jövőben tehát újra kell gondolni a vidéki életformához kapcsolható melléktevékenységek körét. Az eddigiekben preferált falusi turizmus, kézművesség nem életképes ebben a régióban. A kereskedelemmel és szolgáltatásokkal összefüggő tevékenységek dominanciája új, járható utat jelöl ki. A reális igényeken alapuló jövedelemdiverzifikáció mellett hangsúlyosan figyelembe kellene venni a több évtizede jelen lévő területi különbségeket is.

- A jövedelmezőségi viszonyokkal kapcsolatos kérdések elemzése során *nem találtunk olyan, statisztikailag is bizonyítható, összefüggéseket melyek a gazdaságok jövedelmezőségének sikerét egyértelműsítsenék, vagy erőteljesen indukálnák azt.* Szemben az elmúlt évtized közepén zajlott lekérdéssel, a válaszadási készség nagyon alacsony volt. Pontosabban akkor a válaszok sokkal inkább tükrözték a valós állapotokat, lehetőség nyílt az egyes jövedelmi kategóriák szerinti kategorizálásra, élesebb kép rajzolódott ki a gazdálkodás körülményeiről, mint jelenleg. A kérdések megválaszolását erőteljesen megnehezítik a külső makrogazdasági környezet, valamint a válaszadási bizalmatlanság. Ez a válaszadással kapcsolatos negatív tendencia a jövőben várhatóan tovább erősödik majd, megnehezítve ezzel az ágazat, mint potenciális kitörési pont, valamint az egyes gazdálkodói csoportok súlyának megítélését.
- A gazdaság működési prioritásai is összefüggésben állnak a jövedelmezőség megítélésével, azokban a gazdaságokban ahol a gazdaságfejlesztését tűzték ki célul a kedvezőbb jövedelmezőségi megítélés jellemző. Fontos azonban, hogy egyik gazdálkodói kör sem nyilatkozott úgy, hogy felhagy a gazdálkodással, még azok sem akik veszteséges gazdaságot vezetnek. Ez bizonyítja, hogy gazdaságok *válságálló képessége* relatíve nagy, a pótlólagos jövedelem szerzésben szilárd pozíciót foglal el a termelés.
- A családi munkaerő felhasználás folyamatosan csökkenő tendenciát mutat országos és megyei szinten is. A személyes beszélgetések során a gazdálkodók alapvető okként a "több lábon állást" említették. A házastárs vagy a gyermekek inkább egyéb gazdasági szférában próbálnak „biztos” jövedelemhez jutni. Emellett a családi munkaerő nem „hivatalosan” ugyan de nagy arányban van jelen a gazdaságok életében, az élők munkaeerő igény jelentős részét fedezi.

- Az empirikus kutatás eredményei alátámasztják azt az ismert tényt, hogy a gazdálkodók sokkal inkább egymás mellett, mint egymással összefogva gazdálkodnak. A kutatásaink során, azt tapasztaltuk, hogy az együttműködés hiányának szubjektív okai vannak. A *gazdálkodók zöme (64,5 százalék) nem tagja termelői együttműködésnek, szerveződésnek.* A motiváltság hiánya a *bizalmatlanságból* fakad, a kérdőívek feldolgozása során szembetűnő volt, hogy a „bizalom hiánya” és a „szükségtelennek érzi” kategória együttes megjelölése tendenciózus volt. Feltételezhetően (ezt egyébként a személyes interjúk során tapasztalható válaszreakciók is alátámasztják) a „zsigeri” ellenállás, bizalmatlanság egy burkolt formája volt, amikor a szükségtelennek minősítették a tagságot. A bizalmatlanság okainak történelmi gyökerei vannak, a kollektivizálás és a magántulajdon megszüntetése mai napig is érezteti a hatását, nem csak hazánkban, hanem a volt szocialista országok zömében. Ehhez járultak még hozzá a rendszerváltást követő sok esetben ambivalens szakmapolitikai döntések, a piaci értékesítést övező folyamatos bizonytalanság, valamint a helyi segítség hiánya is. Az *alacsony önszerveződési és együttműködési készségnek* elsősorban *szubjektív okai* vannak ezért az orvoslásuk is igen nehéz lesz a közeljövőben. Az alul, illetve félre informáltság megszüntetése, a már működő tanácsadói hálózat hatékonyságának vizsgálata és az *alapinformációk forrásának ismerete* elengedhetetlenül fontos lenne a probléma megoldásában. Sokat segítene a morális sáncok lebontásában. Mindenekelőtt egy olyan szakmai irányítóra lenne szükség, aki a gazdálkodókat egységbe tudja tömöríteni. A létrehozott termelői szerveződést hosszabb távon eredményesen tudja működtetni.
- Az információk forrását tekintve a *televízió tekinthető a legfontosabb információ forrásnak* a gazdálkodók számára, ezt követi a rádió, majd az internet. A vezető információ források azonban nem rendelkeznek egyfajta „szűrővel”, kontrolálatlanok. A *szaklapok olvasottsága*, amelyben tudományos igényességgel megírt, számos hasznos információval bíró cikk és tanulmány jelenik *alacsony*. A nem média jellegű források esetében a *falugazdász hálózat* dominál, alátámasztva azt a korábban bizonyított tényt, hogy a gazdálkodók szaktanácsadás iránti igénye igen nagy. Érdekes tény, hogy, hogy a falugazdász hálózatot a sorban a „többi gazdálkodótól” válasz kategória követte az említések gyakoriságát tekintve, azaz *döntően az egymástól megszerezhető információkra támaszkodnak a gazdák.* Az egymással való kommunikáció, eszmecsere tehát zökkenő mentes és élénk. A gazdák szinte minden esetben arról számoltak be az interjúk során, hogy a környezetükben élő gazdálkodókkal napi

kapcsolatban vannak. Az *informális kapcsolat* tehát *erős*, ami *megalapozhatná az önszerveződést*.

- A gazdálkodók informálásában a már működő *falugazdász hálózat jelentősége alapvető fontosságú*. A minta területen a gazdálkodók döntő hányada vette igénybe a falugazdász segítségét. Az igények legkifejezettebben a *támogatási lehetőségek* ismertetésével, azok adminisztratív feladataival kapcsolatban jelentkeztek. Az adminisztráció és a jogi kérdések messze megelőzték a termesztés technológiával kapcsolatos segítségkérést. Ebből arra következtettünk, hogy a *gazdálkodók szakmai tapasztalatai elegendők a sikeres termék előállításához, de az adminisztrációs és menedzsmenttel kapcsolatos kérdésekben alul informáltak*. Ezért időszerű lenne a szaktanácsadói hálózat mellett, információs napok rendezése, vállalkozási menedzsmenttel kapcsolatos képzések támogatása.
- Az alacsony együttműködési készség okainak feltárása mellett törekedtünk rá, hogy egyfajta igényfelmérést végezve megpróbáljuk felvázolni, amely területeken mutatkozna igény termelői együttműködésre. A legkifejezettebb igény a *közös értékesítés*, valamint a *szaktanácsadás* valamint az együttműködéstől remélt *beszerzési értékesítési biztonság* irányába mutatkozott. Ebben az esetben az iskolai végzettség egyértelműen befolyásoló tényezőként értékelhető. A közép- és felsőfokú szakirányú végzettséggel rendelkezők adták a válaszadók 75 százalékát, azaz részükről mutatkozik egy kifejezett célorientált igény. A jövőben szükséges lenne tehát a gazdálkodói társadalom szakmai továbbképzése, valamint a szakirányú végzettséggel rendelkezők ágazatban történő nagyobb arányú foglalkoztatása.
- Az erőforrások kérdésénél a megművelt területek tulajdon viszonyait, valamint az erre ható tényezőket és az egyes termelési mozzanatok gépesítettségét vizsgáltuk meg. *A földterületek nagyságával kapcsolatosan arra a következtetésre jutottunk, hogy a gazdaságok zöme két esetleg három nagyobb, összefüggő területen gazdálkodik, csak ritka esetben tagolódik négy vagy annál több részre a művelt birtok. A birtokkoncentráció tehát a megyében folyamatosan zajlik és egyre kedvezőbb képet mutat. A növekedés zömében bérlet útján zajlik, tehát a gazdaságok tőkeszegények, a bővítésre nincs mobilizálható forrásuk, ami kedvezőtlen jelenség. A földterületek tendenciózus növekedése a gazdaságokon belül, alátámasztja azt a tényt, hogy bár a gazdálkodók a család megélhetési színvonalát, a jövedelmezőségüket alapvetően pesszimistán „látják”, mégis erejükhez mérten bővítik a gazdaságukat. A termelés gépesítettsége összességében kedvező képet mutat, a termesztés technológia színvo-*

nala tehát eszköz oldalról is biztosított. Viszont szomorú tény, hogy a termékfeldolgozás gépesítettségének szintje nagyon alacsony. Ezt a negatív jelenséget könnyen lehetne orvosolni termelői szerveződések sikeres működtetésével.

- A gazdálkodás jövőjének megítélése számos tényezőtől függhet a kutatás keretei nem engedték meg, hogy mindegyiket számba vegyük. A gazdálkodók jövőképét leginkább az általuk működtetett gazdaságot érintő elképzeléseik jelenítik meg leginkább. *A gazdaságok alapvetően a gazdaság fenntartását tartják a legfontosabbnak*, tehát a gazdálkodást nem csak egy átmeneti tevékenységnek tekintik, hosszabb távon is számolnak vele. A gazdálkodás jövőbeni elképzelései, a tevékenységek prioritásai egyértelműen befolyásolják a gazdaság méretének növekedését. Azokban a gazdaságokban ahol a gazdaságfejlesztés, valamint a harmonizált működtetés a cél kiugróan magas a földterület növekedés. Minél pozitívabb a termeléssel kapcsolatos jövőkép annál nagyobb arányban bővítették az elmúlt három évben a földterületeket. Azt, hogy az ehhez szükséges forrásokat honnan szerzik meg és milyen sikerrel alapvetően befolyásolja a jövőjüket. Fontos tény, hogy a *pályázat útján elérhető támogatások szerepe a gazdálkodásban nagyobb, tehát mint a hitel. Annak ellenére van ez így, hogy a hitelezési gyakorlat a gazdálkodók megítélése szerint is kedvező. A sikeres gazdálkodáshoz, a gazdák mégis inkább a támogatási pályázatokat tartják alapvető fontosságúnak, ez indirekt módon bizonyítja a tőkehiányukat, valamint azt, hogy az értékesítési anomáliák és kiszámíthatatlanná teszik az egyébként is nagy kockázattal járó mezőgazdasági termelést, valamint az ebből származó jövedelmeket. a pályázati tevékenység. Ez jelentősen eltér a tíz esztendővel ezelőtti állapotoktól, amikor a család, illetve az ismerősök köréből, valamint külső jövedelem forrásaiból szerezték meg a gazdálkodók a bővítéshez szükséges forrásokat. A hitelt, tehát az egyéni gazdaságok esetében továbbra sem tartják elsődleges bővítési forrásnak.*

A fentebb említett vizsgálati eredmények és az azokból levonható következtetések alapján a kiinduló négy *alaphipotézis*ünk közül *kettő bizonyítást nyert*. Eszerint a *mezőgazdaság megyén belüli szerepe*, az ágazat nemzetgazdasági szerepcsökkenése ellenére, továbbra is *meghatározó a jövedelemtermelésben és a jövedelempótlásban az érintett gazdálkodói kör esetében*. Részben ennek részben a gazdálkodók mentalitásának köszönhetően a családi gazdaságok válság álló képessége relatíve nagy a jövedelmezőségi viszonyoktól, működési körülményektől, folytatja majd a gazdálkodást. A jövőben nem tervezik a gazdaságok felszámolását és az így felszabaduló tőke más ágazatba történő áthelyezését.

Az a hipotetikus felvetésünk miszerint a gazdálkodás sikerét a gazdaság humántőkéje alapvetően determinálja megdőlt. Vizsgálataink során egyetlen kérdéskörben találtunk csak olyan statisztikailag igazolható összefüggést, amely alátámaszthatta volna ezt a hipotézisünket (44. ábra: Szaktanácsadás és az életkor közötti összefüggés, az érvényes válaszok százalékában, 2008). A gazdálkodók bővítési forrásaival kapcsolatos kérdésben, felállított hipotézisünk sem nyert bizonyítást, tehát a gazdaságok a hitelt továbbra sem tartják döntően, mint fejlesztési forrásnak csakúgy, mint a kilencvenes évek közepén. A legfontosabb fejlesztési forrásnak a hazai és pályázatokat tartják.

5.2. Várható tendenciák

A Hajdú–Bihar megyei vizsgálatok eredményeinek értékelése, elemzése és alaphipotéziseink bizonyítása során levonható következtetések alapján, a családi gazdaságok jövőjét illetően, figyelembe véve a makrogazdasági környezet változását, a következő tendenciák vázolhatóak fel a vizsgálat alapjául szolgáló gazdálkodói kör vonatkozásában:

- 1) *Realista megközelítésben* a családi gazdaságok száma nem csökken, sőt némileg növekszik majd a vizsgálati minta területen. A kétpólusú termelési struktúra oldásában tehát nem történik érdemi előre lépés. A gazdaságok a jövedelemtermelés mellett a profit orientált tevékenységek felé mozdulnak el. Ez azonban nagyban függ a támogatási források, a piaci jelenségek, valamint a földpiacot érintő törvényi szabályozástól. A lassú ámde folyamatos birtokkoncentráció folytatódik és amennyiben a külföldiek földhöz jutása megvalósul, erősödik ez a folyamat. A családi gazdaságok humán tőkéje (életkor, iskolai végzettség) nem változik, jó esetben növekszik azoknak a gazdaságoknak a száma ahol szakirányú felsőfokú végzettséggel rendelkező családtag is bekapcsolódik gazdaság működtetésében. A gazdaságok továbbra is pályázati forrásokból oldják meg majd a fejlesztési elképzeléseiket, amelynek továbbra is a relatíve nagy tőke szegénység lesz az oka. A gazdálkodók közötti együttműködés továbbra sem tölt be élénkítő szerepet.
- 2) *Optimális* esetben a családi gazdaságok száma érzékelhetően nő mind megyei mind országos szinten, jelentős szakpolitikai támogatottság mellett. A gazdaságok által előállított pozitív externáliák realizálható jövedelmet jelentenek majd a gazdaságoknak. Erősítve ezzel a rentabilitást és ebből kifolyólag a vállalkozói kedvet. A jövedelemtermelésen túllépve a gazdaságok nagy arányban folytatnak majd piacorientált és innováció vezérelt gazdálkodást. Szerepük így a termelési

struktúrában nő, oldódik a duális struktúra. Ezzel egyidejűleg a gazdaságok közötti együttműködés élénkül, növekszik a sikeres termelői szerveződések száma. A gazdálkodói életforma elismertsége megítélése javul, ezzel párhuzamosan gazdaságok humántőkéje erősödik. Egyre erőteljesebb birtokkoncentráció játszódik le, ezzel egyidejűleg a differenciáltabbá válik az üzemszervezeti struktúra, amelyben a külföldi tőke nem játszik jelentős szerepet.

- 3) *Pesszimista* jövőkép esetében a családi gazdaságok működési tere tovább szűkül, a tőkeszegénység tovább erősödik. Reális, megvalósítható jövedelemdiverzifikáció hiányában a megtermelhető jövedelem egyre kisebb lesz. A szekunder és részben a terciér ágazatból kiáramló munkaerő, hasonlóan a 1989/90-es gazdasági– társadalmi rendszerváltozást követő munkaerő piaci folyamatokhoz, a mezőgazdaságban csapódik le. Ennek következtében újra nőni kezd a tőke és eszköz hiányos szociális jellegű családi és egyéni gazdaságok száma, az ún. ”kényszer vállalkozások” dominálnak majd. A termelési struktúra még inkább ellenpontosodik, erősödik a jelenlegi szerkezet. A birtokkoncentráció megáll, illetve lassul. A külföldi földtőke megjelenése tovább rontja a családi gazdaságok ágazaton belüli helyzetét. A gazdaságok humán tőkéje a beáramló munkaerő humán tőkéjétől függően javul vagy romlik. A gazdaságok önszerveződési készsége változatlanul alacsony marad, egymástól elszigetelten működnek majd.

6. ÚJ ÉS ÚJSZERŰ TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK

1. Először készült a témában mélyebb empirikus (kérdőíves és prominencia) vizsgálatokon alapuló modell értékű komplex elemzés Hajdú-Bihar megye egyéni gazdálkodói körében a Magyarország európai uniós csatlakozását követő időszakra vonatkozóan.
2. Az empirikus vizsgálatok eredményeként a családi gazdaságokat illetően új státus típusokat sikerült definiálni, a gazdálkodásból szerzett jövedelem aránya alapján, amellyel új megközelítésből sikerült alátámasztani a családi gazdaságok differenciáltságát.
3. Az értekezésben elvégzett elemzések eredményeként megerősítést nyert az a tudományos hipotézis, hogy a családi gazdaságokat érintően az elmúlt egy-másfél évtizedben ugyan már jelentős elmozdulás történt a piacorientált működés irányába, azonban a vizsgálat tárgyát képező gazdaságok mozgástere beszűkült, és leginkább a tőlük független, külső körülmények határozzák meg a tevékenységüket, amelyek soraiban nagy számban fordulnak, elő un. „kvázi vállalkozások”.
4. Bizonyítást nyert, hogy a családi gazdaságok „válságálló képessége” a sok esetben igen alacsony jövedelmezőség ellenére relatíve nagy, s a vidéki lakosság pótlólagos jövedelemszerzésében szilárd pozíciót foglal el a mezőgazdasági termékek előállításában, ezért az ágazat továbbra is jelentős szereppel bír a vizsgált térség gazdasági-társadalmi életében.
5. A kutatás fontos eredményének tekinthető az a következtetés, hogy a családi gazdálkodások kitörési esélyeit tekintve reális igényeken alapuló jövedelemdiverzifikációra van szükség.
6. Bebizonyosodott, hogy a gazdaságok működését és fenntartását segítő és kedvezően befolyásoló források közül a pályázat útján elérhető hazai és európai uniós támogatások ma már domináns szerepet játszanak, míg a hitelforrások az egyéni gazdaságok esetében továbbra sem töltenek be számottevő fejlesztési funkciókat, ami jövőben megköveteli újabb belső és külső fejlesztési források feltárását és a bővített újratermelésbe irányuló bevonását.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

A dolgozat alapvető kutatási célja a *Hajdú-Bihar megyében* működő olyan *egyéni gazdaságok vizsgálata*, amelyek *családi munka és tőkeerőt mozgósítanak a mezőgazdasági termelés érdekében, azaz családi gazdaságként működnek*. A vizsgálat során a gazdaságok jellemzőit, a működési feltételeit, jövedelemtermelésének és felhasználásának jellemzőit, külső kapcsolatait, valamint a gazdaságok információ forrásait kívántuk feltérképezni valamint a közöttük lévő összefüggéseket feltárni. Ezzel párhuzamosan az empirikus kutatások segítségével pótolni kívántuk a relatíve nagy *információ hiányt* ami a gazdálkodói kört és gazdálkodásának körülményeit mozgató rugóinak ismeretét jellemzi a megyében és országosan egyaránt. Az általunk gyűjtött információk összességében segíthetik a jelenlegi törvényi és adminisztratív szabályozás rugalmasabbá tételét annak ellenére, hogy a vizsgálati minta terület csak egy megyére terjed ki.

Az empirikus kutatások elindítását és irányát egy, a kilencvenes évek első felében döntően az Észak-alföldi régióban készült (*Süli-Zakar-Baranyi, 1997, 2000*), *szociál-geográfiai kérdőíves vizsgálat* eredményei alapozták meg. A mintegy 2500 kérdőív adatai alapján készült általános helyzetelemzés, valamint az egyéni gazdálkodók jövedelemhelyzete, jövedelem forrásai alapján kialakított termelői struktúra kidolgozása mellett, az empirikus kutatás gerincét alkotó kérdőív szociológiai jellegű kérdéseket is tartalmazott, amelyek a családi gazdaságok kialakulásának társadalmi okait is kutatták. A több mint egy évtized után végzett, jelenlegi kutatás próbálta megőrizni ezt az interdiszciplináris jelleget, a lezajlott gazdasági-társadalmi folyamatok hatásainak tükrözése érdekében, számos új elemmel bővült.

A saját vizsgálatok során kétféle adatgyűjtési módszert alkalmaztunk a *szekunder* és a *primer* adatgyűjtést. Az *elsődleges adatgyűjtés* forrását az empirikus kutatásunk során végzett *kérdőíves vizsgálatok* szolgáltatták, ezt egészítettük ki a kérdőívet kitöltő gazdákkal folytatott kötetlen interjúkból nyert értékes információkkal. A kérdőíves felmérésen túlmenően több *szabad interjút* is készítettünk. Ezek eszmecserek, szakmai beszélgetések nem standardizált interjúk voltak, alanyai többnyire a kérdőívet kitöltő családi gazdálkodók közül kerültek ki. Emellett a hivatali, agrárkamrai szakemberekkel, valamint a falugazdász hálózat tagjaival is folytattunk eszmecsereket.

A *másodlagos adatokkal* a szűkebb (megyei) és tágabb (regionális) gazdálkodási körülményeket írtuk le és elemeztük. Az elemzésbe vont adatbázisok a *TeIR* (Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer) és a *T-Star* adatbázisain,

valamint a KSH a gyűjtött és feldolgozott másodlagos adatain alapulnak. Hangsúlyosabban a 2000-es *Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ)*, illetve a 2003-ban, 2005-ben, illetve 2007-ben végzett gazdaságszerkezeti összeírások (GSZÖ) adatai kerültek feldolgozásra.

A vizsgálati populációt a Hajdú-Bihar megyei gazdaságok alkották, amelyek egy hektárnál nagyobb területen gazdálkodnak, a gazdaság irányítása a kérdőívet kitöltő gazdálkodó kezében összpontosul, az álló és forgó eszközök zöme saját tulajdonát képezi, azaz a saját gazdasággal rendelkezik. Ezt a populációt a KSH által nyilvántartott regisztrált mezőgazdasági vad-, erdő-, és halgazdálkodási működő vállalkozások közül, mint mintavételi keretből választottuk ki. A kérdőívet kitöltőket random módon választottuk ki egyszerű véletlenszerű mintavétellel, minimálisra csökkentve ezzel a mintavételnél jelentkező esetleges szubjektivitásból adódó torzításokat. A kitöltött és az elemzésbe vonható kérdőívek száma 200 darab volt. A kérdőívek kérdéseinek összeállításakor mind a *kvalitatív* (minőségi), mind a *kvantitatív* (mennyiségi) módszerek alkalmazásra kerültek.

A vizsgálat során kapott adatokat SPSS 13.0 for Windows szoftver segítségével dolgoztuk fel és értékeltük, az ábrákat Microsoft Office Excel 2003 a térképeket GeoMedia Professional 5.1 programmal szerkesztettük. A leíró statisztikai módszerek közül az adatok elemzésénél a gyakoriság vizsgálatot alkalmaztuk, amelyben a változók relatív és kumulatív eloszlását elemeztük és ábráztuk egy adott kérdéskörön belül. A többszörös válaszadások esetében az elemzést gyakorisági- és kereszttáblázatok létrehozásával végeztük el, az általunk előre definiált többszörös válaszadások csoportjai, szettjei alapján. Az elemzés eredményeit táblázatos, illetve ábra formájában is közöltük ahol ez az eredmények ismertetését szemléletesebbé tette. Az így nyert eredmények alapján tartottuk meg, illetve vetettük el a témafelvetésben felállított kiinduló alaphipotéziseinket.

A vizsgálati minta területet képező Hajdú-Bihar megye az Észak-alföldi régió területén fekszik. Az Észak-alföldi régió a Dél-alföldi után Magyarország második legnagyobb területű (17.729 km²) és népességű (1 millió 559ezer fő) tervezési statisztikai régiója. A minta terület kiválasztását indokolja az a tény, hogy az egyéni gazdálkodás országos viszonylatban talán legtípusosabban mutatkozik meg.

A vizsgálatok során bebizonyosodott, hogy a gazdálkodás, mint életforma nem túl vonzó a fiatalabb korosztály szemében, társadalmi presztízse alacsony ezt kiválóan alátámasztja az a tény, hogy a 30 év alattiak aránya csak 5,5 százalék volt a mintában, ami jövőt illetően borúlátásra adhat okot. A gazdálkodói társadalom előregedése továbbra is

problémát jelent. A gazdálkodást, mint életformát övező társadalmi megítélés sem segíti a gazdálkodói identitás fejlődését. A mezőgazdasági termelő munkát az egyéb megélhetési, kereseti lehetőségekhez képest negatívabban ítélik meg maguk a gazdálkodók is. Ez hosszú távon gátolja a duális termelési struktúra harmonizálását.

A gazdálkodók potenciális jövedelempótló, kiegészítő forrásaikat nem a mezőgazdasági termeléssel vagy vidéki életvitellel szorosan összefüggő tevékenységekkel próbálják megválasztani. A jövőben tehát újra kell gondolni a vidéki életformához kapcsolható melléktevékenységek körét. Az eddigiekben preferált falusi turizmus, kézművesség nem életképes ebben a régióban. A kereskedelemmel és szolgáltatásokkal összefüggő tevékenységek dominanciája új, járható utat jelöl ki. A reális igényeken alapuló jövedelemdiverzifikáció mellett hangsúlyosan figyelembe kellene venni a több évtizede jelen lévő területi különbségeket is.

A gazdálkodók zöme (64,5 százalék) nem tagja termelői együttműködésnek, szerveződésnek. Az alacsony önszerveződési és együttműködési készségnek elsősorban szubjektív okai vannak ezért az orvoslásuk is igen nehéz lesz a közeljövőben. Az alul, illetve félre informáltság megszüntetése, a már működő tanácsadói hálózat hatékonyságának vizsgálata és az alapinformációk forrásának ismerete elengedhetetlenül fontos lenne a probléma megoldásában. A gazdálkodók informálásában a már működő falugazdász hálózat jelentősége alapvető fontosságú. Emellett a jövőben szükséges lenne tehát a gazdálkodói társadalom szakmai továbbképzése, valamint a szakirányú végzettséggel rendelkezők ágazatban történő nagyobb arányú foglalkoztatása.

A gazdaságok alapvetően a gazdaság fenntartását tartják a legfontosabbnak, tehát a gazdálkodást nem csak egy átmeneti tevékenységnek tekintik, hosszabb távon is számolnak vele. Azt, hogy az ehhez szükséges forrásokat honnan szerzik meg és milyen sikerrel alapvetően befolyásolja a jövőjüket. Fontos tény, hogy a pályázat útján elérhető támogatások szerepe a gazdálkodásban nagyobb, tehát mint a hitel. Annak ellenére van ez így, hogy a hitelezési gyakorlat a gazdálkodók megítélése szerint is kedvező.

A földterületek nagyságával kapcsolatosan arra a következtetésre jutottunk, hogy a gazdaságok zöme két esetleg három nagyobb, összefüggő területen gazdálkodik, csak ritka esetben tagolódik négy vagy annál több részre a művelt birtok. A birtokkoncentráció tehát a megyében folyamatosan zajlik és egyre kedvezőbb képet mutat. A növekedés zömében bérlet útján zajlik, tehát a gazdaságok tőkeszegények, a bővítésre nincs mobilizálható forrásuk, ami kedvezőtlen jelenség. A földterületek tendenciózus növekedése a gazdaságokon belül, alátámasztja azt a tényt, hogy bár a gazdálkodók a család megél-

hetési színvonalát, a jövedelmezőségüket alapvetően pesszimistán „látják”, mégis erejükhez mérten bővítik a gazdaságukat. A termelés gépesítettsége összességében kedvező képet mutat, a termesztés technológia színvonala tehát eszköz oldalról is biztosított. Viszont szomorú tény, hogy a termékfeldolgozás gépesítettségének szintje nagyon alacsony. Ezt a negatív jelenséget könnyen lehetne orvosolni termelői szerveződések sikeres működtetésével.

A rendszerváltást követően számos szakirodalmi mű firtatta: vajon visszatér-e a magántulajdon megjelenésével a paraszti hagyományokra építkező mezőgazdálkodás hazánkban? Az utóparaszti hagyományok, a történelmi tradíciók alakítják-e majd az új termelési struktúrát? Két évtizeddel a gazdasági-társadalmi rendszerváltozás után biztosan látszik, hogy nem sikerült letisztult, átlátható jól működő termelési struktúrát kialakítani. A mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos, sok esetben zűrzavaros, állapotok sokrétű és összetett problémából eredeztethetőek, amelyben kinek-kinek megvan a maga felelőssége. A privatizációs törvény gyermekbetegségei (eszköz állomány nélküli földhöz juttatás, szétaprózott birtokstruktúrát eredményező kárpótlási törvény), a dinamikus változó piac, az ágazat társadalmi-gazdasági szerepének túl, illetve alul értékelése, és az ezekből fakadó ambivalens sok esetben külső elvárásoknak, normáknak való megfeleltetés mind hozzájárultak ahhoz, hogy a mind a szakmapolitika szereplői mind a gazdálkodók „tükör által homályosan” látják a jelenlegi és jövőbeni szerepüket és lehetőségeiket.

8. SUMMARY

The main aim of this research work is to study farms in *Hajdú-Bihar County*, that *mobilize labour and capital for the sake of agricultural production*, namely *family farms*. During this study work we tried to chart the main characters, the conditions of functioning, their profitability and its use possibilities, their external contacts and the resource of information of these farms, beside this to investigate the relationships between these parameters. Parallel to this we tried to compensate the relatively high deficiency of information by empirical research work. This deficiency is the characterization of farmers and the inducement of farming and its conditions both on the level of county and state. The collected information on the whole may help to make much more flexible legislatives and administrative regulations, although the survey covered only one county.

The main basis of the empirical research work was a social-geographic questionnaire survey in the North Great Plain region at the beginning of the 90s (*Süli-Zakar-Baranyi*, 1997, 2000). Beside the status report upon 2500 questionnaires, just as the elaboration of a the farming structure upon the income situation and sources of single farmers, the basic empirical questionnaire research contained social kinds of questions that explored the social reasons of the conformation of family farms as well. This work, more, than two decades after the original survey aimed to preserve this inter-disciplinary character, still in the interest of the reflection of the effects of passed economic and social changes it was flared by new elements.

In this work we used two methods: *primer* and *secondary data-collection*. The resources of the *primer data-collection* were the *questionnaires* of our empirical survey that have been completed by the relevant information from informal interviews with farmers (who previously filled the questionnaires in. Beyond the questionnaire survey other *informal interviews* were made. These were colloquies, talks about profession, not standardized interviews. The objects of these informal interviews were mainly family farmers previously asked in the questionnaires. In addition we also had colloquies with people from offices, the chamber of agriculture and the members of the local farming advisory board.

We introduced and analysed the nearer (on the level of the county) and the wider (on the level of the region) farming conditions by the *secondary data*. The databases in the survey rest on databases of the *TeIR* (National Land Development and Land

Arrangement Information System) and *T-Star*, just as the collected and processed secondary data of the KSH (Central Statistical Office). The data of the General Agricultural Draft (*ÁMÖ*) in 2000, just as of the economy structure drafts (*GSZÖ*) in 2003, 2005 and 2007 have been processed in this work more emphasized.

The studied population consisted of farms from Hajdú-Bihar county that are larger than 1 hectare, the main leader is the in the questionnaire asked farmer and he owns the gross of the fixed and liquid assets so he has an own farmland. The target population was chosen from the in the database of KSH registered agricultural, wild management, fish farming active farms, as sampling abundance. The people who filled the questionnaire were selected by random simple sampling, trying to reduce the subjectivity of sampling to a minimal level. The number of filled out and evaluated questionnaires was 200. By the composition of the questions both qualitative and quantitative methods have been used.

The data of the survey were evaluated by SPSS 13.0 for Windows software, the figures were made by Microsoft Office Excel 2003 and the maps were edited by GeoMedia Professional 5.1 computer program. We used frequency test among descriptive statistics methods, within that the relative and cumulative distribution of variables of a given problem were evaluated and represented. In case of multiple answers the analysis was made by frequency and cross tables upon the previously defined multiple answer groups and sets. The results of the analysis were demonstrated in tables and figures if needed, as well. Upon these results were our basic hypotheses at the beginning of the survey confirmed or rejected.

The sampling area – Hajdú-Bihar County – is located in the North Great Plain region. This region is the second largest planning and statistical region (after the South Great Plain region) in Hungary in aspect of the area (17.729 km²) and population it (1.559 million people). The selection of the sampling area was supported by the fact, that the individual farming is the most typical in this region.

The *results* of the research have *proven* that *farming is not that attractive life style for young people*. Its *social prestige is quite low* that is confirmed by the fact that only 5.5% of the sampling population was younger than 30. It seems to be rather negative regarding the future. The farming population is getting even older that means henceforward a serious problem. The social opinion about farming – as a life style – does not either help the improvement of the farming identity. Farmers themselves

adjudge the agricultural production more negative than any other earning possibilities. In a long term it enhances the harmonisation of the dual production structure.

Farmers are not tending to choose the potential their additional incomes related close to agricultural production or to activities connected to rural lifestyle. Therefore, the secondary activities connected to rural lifestyle shall be reconsidered in the future. The so far preferred village tourism and the handicraft are not viable in this region. Dominating activities related to commerce and services give them a new possible way in the future. Beside the income diversification based upon real needs the territorial differences that are present from some decades should be considered as well.

The gross of the farmers (64.5%) is not member of any farming organizations, co-operations. The *low self-organising readiness* have primarily *subjective* reasons, therefore the solution of this problem will be rather hard in the future. The elimination of low- and misinformation, the investigation of the effectiveness of advisory system and the knowledge of *basic information-sources* would be inevitable for this solution. The already operating *local advisory system* has an *essential role* in the information of farmers. Beside this, the further professional education of farmer population and the higher employment rate of skilled workers in the branch would be necessary.

Farmers consider that the most important is to maintain their farmlands; therefore farming is not a temporary activity, but a long-term life-style. The availability and effectiveness of sources for that has a major effect on their future. *Subventions from applications have higher importance in farming than credits,* that's an important fact. *It's true, although farmers also consider crediting practice to be favourable.*

In terms of the size of land area we concluded, that most of the farms have two or three continuous pieces of land and the estate is rarely divided into four or more pieces. *The concentration of estates in continuous in the county and is getting even more favourable.* This growth happens through rents, farmers don't have any sources to mobilise for expansion that is an unfavourable thing. The tendency in growth of estates shows, that although farmers see the life-style level of the family and their income rather pessimistic, still they improve their farmlands in accordance to their facilities. The mechanisation of production gives us a favourable tendency on the whole; the level of production technology is technically ensured. Still it is a negative fact that the mechanisation of product processing is very low. This problem could be easily solved by the successful operation of production organisations.

After the change of the regime many publications dealt with the question whether together with the privately owned estates agriculture based on peasant traditions also return. It was also a question if the post-peasant and the historic traditions affect the configuration of a new production structure. Two decades after the economical and social change it seems to be sure, that the configuration of a transparent, well-operating production structure has failed. The problems connected to the agricultural production are often related to disarranged circumstances. For this situation many of the segments have their own responsibility. The failures of the privatisation law (e.g. to gain estate without any equipment, the recompensation that lead to the subdivision of estates), a dynamically changing market, the too high or even too low evaluation of the social and economical role of the branch, and the ambivalent matching to the often different expectations and norms all assisted to the fact that both political leaders and farmers see the situation of farming “through a glass, darkly” at present and in the future.

9. PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉK

1. 1945. évi VI. törvény
2. 1994. évi LV. törvény
3. 317/2001. (XII. 29) kormányrendelet
4. 326/2001 (XII.30.) kormányrendelet
5. Alvincz J. – Varga T. 2000: A családi gazdaságok helyzete, versenyképességük javításának lehetőségei. Budapest, Agrárgazdasági Kutató Intézet. 2000/15. sz. 86.
6. Alvincz J.(szerk.) 2001: A mezőgazdaság jövedelemhelyzete és az arra ható tényezők. Budapest, Agrárgazdasági Kutató Intézet. 2001/7. 7–11.
7. Andorka R. 1996: A községi és paraszti társadalom hátrányos helyzete. – Gazdálkodás. XL. évf. 1. sz. 12.
8. Ángyán J. 2000: Mezőgazdálkodás, vidék, környezet. – Falu-Város-Régió 3. sz. 3–15.
9. Ángyán J. 2005: Agrár-környezetgazdálkodás és vidékfejlesztés az Európai Unióban és Magyarországon. – A falu. XX. Évf. Nyár. 25–60.
10. Babbie, E. 2001: A társadalom tudományi kutatás gyakorlata. Balassi Kiadó, Budapest. 564.
11. Balcsók István 2004: A vidéki térségek munkanélküliségének aktuális kérdései. – A falu. XIX. Évf. Tél. 71–81.
12. Bálint J. – Juhász M. – Bálint A. 1999: Közvetlen értékesítés és térségfejlesztés. – Kistermelők Lapja. 43. évf. 9. sz. 24–25.
13. Baranyi B. 1985: A Tiszántúl átalakuló társadalma. Budapest, Akadémia Kiadó.
14. Baranyi B. 1994: A vállalkozás-élénkítés szerepe az Alföld mezőgazdaságában. Felzárkózás, vagy leszakadás? In: *A vállalkozás-élénkítés agroökonómiai, szociológiai és szociálgeográfiai problémái hátrányos helyzetű alföldi térségekben*. Szerk.: Süli-Zakar I. Debrecen, KLTE Társadalomföldrajzi Tanszék. 7–16.
15. Baranyi B. 1998: Hajdú-Bihar megye. In: *Hajdú-Bihar megye kézikönyve*. Főszerk.: Süli-Zakar I. Debrecen–[Kaposvár], Csizsér Bt., Ceba Kiadó. 32. (Magyarország Megyei Kézikönyvei, 8.).
16. Baranyi B. 2000: Gondolatok a paraszti polgárosodás sajátosságairól és lehetséges területi típusairól az Alföldön. In: *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Szerk.: Horváth Gy., Rechnitzer J. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 509–523.

17. Baranyi B. 2005: A földreform társadalmi hatásai. In: „...a birtokolt föld...a szabadság maga”. Tudományos ünnepi konferencia az 1945. évi földreform 60. évfordulója alkalmából. Szerk. Fürj Z., Jávor A. Debrecen, Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum. 107–114.
18. Baranyi B. – Süli-Zakar I. 1997: Kisvállalkozások és vállalkozók helye és szerepe az Alföld mezőgazdaságában. – *Debreceni Szemle*. 2. sz. pp. 195–211.
19. Buday-Sántha A. 2001: Agrárpolitika - Vidékpolitika. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. 30., 382., 184–185.
20. Buday-Sántha A. 2008: A magyar agrár-, és vidékfejlesztés ellentmondásai. (előadás) In: A Magyar Regionális Tudományi Társaság VI. vándorgyűlése. „Új elemek a vidékfejlesztésben”, Gödöllő, 2008. december 11–12. SZIE.
21. Búzás Gy. – Nemessályi Zs. – Székely Cs. 2000: Mezőgazdasági üzemtan I. Budapest, Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó, 152.
22. Cseresné K. Zs. 1992: További adalékok a családi gazdaságok természetrajzához. – *Gazdálkodás*. XXXVI. évf. 5. sz. 65–67.
23. Csete L. 1990: Az önálló családi és részfoglalkozású gazdálkodás helyzete és fejlődése Magyarországon. – *Gazdálkodás*. XXXIV. évf. 4. sz. 3–27.
24. Csete L. 1995: Gondolatok a magyarországi agrárgazdaság fejlesztési stratégiájának tudományos megalapozásához. – „AGRO-21” Füzetek. 9. sz. 5–137.
25. Csete L. 1992: Az egyéni magángazdaságok szerepe és esélyei Magyarországon. A kompolti tanácskozás anyaga. Kompolt, 1992. november 5. Kompolt, Gödöllői Agrártudományi Egyetem Mezőgazdasági Kutatóintézet.
26. Djurfeldt G. 1996: Defining and Operationalizing Family Farm from Sociological Perspective. *Sociologia Ruralis*, 36 (3). 340–355.
27. Dobos A. – Lénárt Cs. – Kovács Z. – Nagy J. 2000: A precíziós mezőgazdaság jelene és jövője. In: Fenntartható mezőgazdaság – minőségi termelés. Szerk.: Nagy J. Debrecen, Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum. 4–35.
28. Dobos K. 2000: Családi gazdaságok. Budapest, Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó. 83–84.
29. Dorogi Zs. 2007: Az Európai Unió regionális támogatáspolitikája és Magyarország. (Szakdolgozat). Debrecen, DE ATC Mezőgazdaságtudományi Kar, Földhasznosítási, Műszaki és Területfejlesztési Intézet. 35–36.
30. Dömsödi J. 2006: Földhasználat. Budapest–Pécs, Dialóg-Campus Kiadó. 135–143.

31. Enyedi Gy. 1962: A Délkelet–Alföld mezőgazdasági földrajza. Kandidátusi disszertáció. Budapest.
32. Enyedi Gy. 1963: A mezőgazdaság földrajzi típusai Magyarországon. Földrajzi Közlemények. LXXXVII. kötet. 4.szám. 313–335.
33. Ertsey I. 1999: A családi mezőgazdasági vállalkozás meghatározása. In: Családi farmgazdaság. Errington, A. – Gasson, R. Budapest, Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó. 285.
34. Eurostat Compendium, 2007. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>
35. Fehér A. – Bálint D. 1991: A családi gazdálkodás kialakulása Észak-Magyarországon. – Gazdálkodás. XXXV. évfolyam, 7–8. szám, 53–62.
36. Fehér A. 1992: Még egyszer a családi gazdaság fogalmáról és jövedelemérdekeltségéről. – Gazdálkodás, XXXVI. évfolyam, 4. szám. 44–46.
37. Fertő I. 1997a: Vita a földtulajdonról. – Beszélő, III évf. 11. sz.
38. Fertő I. 1997b: Az európai Unió agrárstruktúrája. – Külgazdaság, 9. sz. 62–78.
39. Fertő I. 2002: A mezőgazdasági termelés szerkezetének változásai a fejlett országokban, I. – Közgazdasági Szemle, XLIX. évf., július–augusztus. 577.
40. Forgács Cs. 2001: A Magyar Agrárközgazdasági Egyesület tanácskozásának fontosabb megállapításai és javaslatai. – Gazdálkodás, XLV. évf. 6. szám, 69–72.
41. Forgács Cs. 2002: The Challenge of Integrating CEEC Agriculture in to the EU. Presidential Address. EAAE Xth Congress, Zaragoza. 2002.
42. Forgács Cs. 2008: Csak azért mert kicsi még hasznos a társadalomnak. A mezőgazdasági kistermelők versenyképességéről. – A Falu, XXVIII. évf. 1. sz. 19–20.
43. Gasson, R.– Errington, A. 1999: Családi farmgazdaság. Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó, Budapest. 51–65. (Eredeti megjelenés: The family Farm Business. CAB International, Wallingford, 1993).
44. Gazdag F. 1999: *Európai integrációs Intézmények*. Budapest, Osiris Kiadó.
45. Gunst P.– Lőkös L. 1982: *A mezőgazdaság története*. Budapest, Mezőgazdaság Kiadó. 238.
46. Hamar A. – Hantó Zs. 1989: Az egyéni gazdálkodók és gazdaságok Magyarországon a nyolcvanas évek második felében. Kutatási tervezet.
47. Hamza E. – Miskó K. 2005: Az agrár- és vidékfejlesztés szociális kérdései. Budapest, Agrárgazdasági Kutató Intézet. 17–31.

48. Hamza E. – Miskó K. – Székely E. – Tóth E. 2004: Az agrárgazdaság átalakuló szerepe a vidéki foglalkoztatásban, különös tekintettel az EU-csatlakozásra. (Összefoglaló). www.akii.hu/kiadvanyok
49. Hamza E.– Tóth E 2006: Az egyéni gazdaságok eltartó képessége, megélhetésben betöltött szerepe. Budapest, Agrárgazdasági Kutató Intézet.2006/2 sz. 85.
50. Hantó Zs. 1994: A magángazdaságok fogalmi megközelítéséről. – *Gazdálkodás*, XXXVIII. évfolyam, 2. szám. 59–70.
51. Harsányi E. 2004: A területfejlesztés és a mezőgazdasági földhasználat összefüggései, területi monitoring (PhD értekezés). Debrecen. 58–59.
52. Harsányi E. et al. 2008: Beruházások, infrastrukturális jellemzők az Észak-alföldi régióban. In: *Regionalitás, területfejlesztés és modernizáció az Észak-alföldi régióban*. Szerk. Baranyi B., Nagy J. Debrecen, DE Agrár- és Műszaki Tudományok Centruma, MTA Regionális Kutatások Központja. 133.
53. Huzsvai L 2004: Biometriai módszerek az SPSS-ben. SPSS alkalmazások. Egyetemi jegyzet. Debrecen, DE MTK. 158.
54. Illés I. 2002: *Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó. 135–137.
55. Juhász P. 1979: *A „második gazdaság” mezőgazdasági kistermelés köré szerveződő alrendszeréről*. Kézirat.
56. Juhász P. 1991: Polgárosodás. – *Századvég*, 2–3. 181–183.
57. Juhász P. 1998: Leckéink a mezőgazdaság új rendje érdekében. (Elektronikus változat) Magyar Elektronikus Könyvtár.
<http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/kozgazd/agraar/juhasz/juhszpl.htm>
58. Kapronczai I. (szerk.) 2005: A mezőgazdasági termelők alkalmazkodóképességének jellemzői (Gazdálkodói válaszok időszerű kérdésekre). – *Agrárgazdasági Tanulmányok*. 6 szám. Budapest, Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet. 89.
59. Knutson, R. D. – Penn, J. B. – Boehm, W. T. 1995: *Agricultural and Food Polic.* Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ.
60. Kovács T. 2001: A mezőgazdaság üzemi szerkezete tíz évvel a rendszerváltás után. – *Gazdálkodás*. XLV. évf. 6. sz. 44–58.
61. Kovács T. 2003: *Vidékfejlesztési politika*. Budapest-Pécs, Dialóg-Campus kiadó. 119–120., 143–144.
62. KSH 2004: Az egyéni agrárgazdaságok és népességük. Észak–Alföld. Debrecen–Szolnok–Nyíregyháza, KSH.

63. Labarone D. 1999: Bilan des privatisations dans les pays d'Europe Centrale et Orientale. – *Le courrier des pays de l'Est*. N° 444., Novembre. 3–17.
64. Magyarország mezőgazdasága 2007-ben. Gazdaság szerkezeti Összeírás. (Előzetes adatok). Budapest, KSH. 2008. <http://portal.ksh.hu/portal>
65. Márkus I. 1973: Az utóparasztság arcképéhez. – *Szociológia*. 1. 56–57.
66. Márkus I. 1980: Az ismeretlen főszereplő – a szegényparasztság. In: *Az ismeretlen főszereplő. Magyarország felfedezése*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991.
67. Nagy A. Sz. 2006: *Családi alapon működő mezőgazdasági vállalkozások (családi gazdaságok) ökonómiai elemzése*. Doktori (Ph.D.) értekezés. Debrecen. 58.
68. Nagy F. 2001: *Az Európai Unió agrárgazdasága*. Budapest, Agrárszakoktatási Intézet. 73.
69. Nagy I. 1950: *Agrárpolitikai tanulmányok*. Budapest, Szikra. 270.
70. Nagy J. 2005a: A föld az élet és a termelés alapja – „a föld szeretete a haza szeretete”. In: „...a birtokolt föld...a szabadság maga”. *Tudományos ünnepi konferencia az 1945. évi földreform 60. évfordulója alkalmából*. Szerk. Fürj Z., Jávor A. Debrecen, Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum. 31–39.
71. Nagy J. 2005b: Földhasználat alakulása Magyarországon. In: *Gyep – Állat – Vidék – Kutatás – Tudomány*. Szerk.: Jávor A. Debrecen, Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum. 12–18.
72. Nagy J. 2005c: Mezőgazdasági földhasználat, szántóföldi növénytermelés és vízgazdálkodás. – *Agro Füzetek*. 41. 38–46.
73. Nagy J. 2008: Bruttó hazai termék az Észak-alföldi régióban. In: *Regionalitás, területfejlesztés és modernizáció az Észak-alföldi régióban*. Szerk. Baranyi B., Nagy J. Debrecen, DE Agrár- és Műszaki Tudományok Centruma, MTA Regionális Kutatások Központja. 96–97.
74. Nagyné Demeter D. – Balcsók I. 2006: Az egyéni családi gazdaságok szerepe Hajdú-Bihar megye foglalkoztatásában a rendszerváltástól napjainkig. In: *Regionalitás, területfejlesztés és modernizáció az Észak-alföldi régióban*. Szerk. Baranyi B., Nagy J. Debrecen, DE Agrár- és Műszaki Tudományok Centruma, MTA Regionális Kutatások Központja. 123–135.
75. Nagyné Demeter D. 2007: A családi gazdaságok szerepköreinek értelmezése és jogi szabályozása Magyarországon rendszerváltástól napjainkig. – *Erdei Ferenc IV. Tudományos Konferencia*, Kecskemét. 811–814.

76. Népszámlálás 2001: *A mezőgazdasági tevékenység jelentősége a foglalkoztatásban*. Budapest, KSH. 28. kötet. 13–18.
77. Potori N. – Udovecz G. (szerk.) 2004: Az EU csatlakozás várható hatásai a magyar mezőgazdaságban 2006-ig. – *Agrárgazdasági Tanulmányok*, 7. szám. Budapest. Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet. 61–70.
78. Raup, P. M. 1986: *Family Farming: Rhetoric and Reality*. Staff Paper. Department of Agricultural Economics and Applied Economics, University of Minnesota, St. Paul. 86–56.
79. Reisch, E. – Knecht, G. 1995: Unternehmensformen in der Landwirtschaft, In: *Betriebslehre*. Hrsg: Reisch, E., Knecht, G., Konrad, J. Verlag Eugen Ulmer GmbH, Stuttgart. 23–26.
80. Rezsőfi I. – Nagy J. 2005: Az átalakuló mezőgazdaság és a munkaerőpiaci helyzet alakulása, különös tekintettel a földhasználat változásaira. 2–10.
81. Romány P. 2001: Napirenden a földtulajdon? – In: *Gazdálkodás*, XLV. 5. sz. 67–69.
82. S. H. Franklin 1971: *Rural societies*. London, Macmillan.
83. Simon S. 2001: Nyugat–Európai szövetkezeti modellek alkalmazhatóságának vizsgálata a magyar és a román mezőgazdaságban. Doktori (PhD értekezés) értekezés. Gödöllő, 2001.
84. Simon S. 2005: A mezőgazdaság periferizálódásának elméleti háttere In: *Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periférián*. Szerk.: Nagy E., Nagy G. Békéscsaba, Nagyalföld Alapítvány. 70–74.
85. Sípos J-né. 2000: Agroturizmus-ökoturizmus Európában. – Budapest. *Biokultúra*. XI. évf. 2. szám 8–9.
86. Swinnen, J. – Christiaensen, L. – Felton-Taylor, L. 1993: *Agricultural Production Structures and Their Determinants*. Megjelent: OECD: *Agricultural Co-operatives and Emerging Farm Structures in Hungary*. Párizs, 98–121.
87. Szabó G. 2001: Az Európai Unió Agrárpolitikája. Debrecen-Kaposvár: Debreceni Egyetem. In: Popp József 2004: *Az EU közös Agrárpolitikájának elmélete és nemzetközi mozgástere*. Budapest, Európai Agrárpolitikai KFT. 153–155.
88. Szabó I. (1965): *Bevezetés*. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914*. – *Tanulmányok*. 1. kötet. Szerk: Szabó István. Budapest, Akadémiai Kiadó. i. m. 7–30.
89. Szakál F. 1993: A családi gazdaságok szerepe a mezőgazdaság szerkezetében. – *Gazdálkodás*. XXXVII. évf. 7. sz. 1–9.

90. Szelényi I. 1988: *Socialist Entrepreneurs*. The University of Wisconsin Press. 42–60.
91. Szűcs I. – Csendes B. – Pálovics B.-né 1997: Földbirtok –politika, a földtulajdon fejlesztésének főbb irányai. – *Agrárgazdaságtani Tanulmányok*, 1. 1–4.
92. Területi statisztikai évkönyv, 2001.
93. Területi statisztikai évkönyv, 2006
94. Tolnay G. 2000: 80 éves a nagyatádi-féle földreform törvény. – *Honismeret*, XXVIII. 5. sz. 25.
95. Tóth A. 2006: Új finanszírozási alapok. – *Magyar Mezőgazdaság*. 61. évf. 2. sz. 10–11.
96. Tóth B. 1999: *Agrárnépesség és birtokméretek az Európai Unióban*. Budapest, OMKDK. 16–24.
97. Vági F. 1993: A föld magánosítása, a gazdaságszervezeti átalakulás, s a földjáraadékreálizáció. In.: *Kiút a válságból. II. Falukonferencia*. Szerk.: Kovács Teréz. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 75–80.
98. Varga Gy. 2003: Az Európai Unió Agrárpolitikája. (egyetemi előadás) Kaposvár, 2006. május 08.
99. Varga Gy. 2003: Vállaljon nagyobb szerepet a vidéki versenyszféra. In: Kovács I. et al. 2003: *A vidék helyzete Magyarországon*. Budapest. Agrár Európa Tanácsadó iroda Kft. 19–22.
100. Vasa L. 2002: A magyar agrárpolitika helyzete és az Európai integrációval kapcsolatos kihívások. II. évf. 3. szám, május. (www.iroga.hu)
101. Villányi L. 2008: Az átalakuló élelmiszer–gazdaság főbb területi, társadalmi, környezeti összefüggései. (konferencia előadás). MRTT Vándorgyűlés, 2008. december 11–12. Gödöllő.
102. Weber M. 1970: *Gazdaságtörténet*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 52.
103. www.leadernet.siteset.hu

10. PUBLIKÁCIÓK AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAKÖRÉBEN

Baranyi B.– **Nagyné Demeter Dóra** (2005): A perifériaképződés sajátosságai határ menti (külső) perifériákon Magyarország keleti államhatárai mentén. [In: Nagyné Fehér I. (szerk.): Erdei Ferenc III. Tudományos Konferencia.] Kecskemét. I. kötet. 393-398.

Baranyi B.– **Nagyné Demeter Dóra** (2005): Határ menti együttműködések szerepe és lehetőségei az Észak-alföldi régióban. [In: Baranyi B. (szerk.): Közelítések.] MTA Regionális Kutatások Központja, Debrecen. 137-146.

Nagyné Demeter Dóra (2006): A földhasználat, a birtokstruktúra és a mezőgazdasági vállalkozások összefüggései Magyarországon. Agrártudományi Közlemények. 22: 31-34.

Dóra Nagyné Demeter– R. Víg –G. Koncz (2006): Connection between agriculture and food processing from the aspect of rural development on example of Hajdúszoboszló. [In: V. Bara– N. Csépe– Jávora A.– Tamás J. (ed.): International Symposium Natural Resources and susustainable development.] Oradea. 963-970.

Nagyné Demeter Dóra– Balcsók I (2006): Az egyéni, családi gazdaságok szerepe Hajdú-Bihar megye foglalkoztatásában a rendszerváltástól napjainkig. [In: Baranyi B.– Nagy J. (szerk.): Területfejlesztés, agrárium és regionalitás Magyarországon.] Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum– MTA Regionális Kutatások Központja, Debrecen. 123-134.

Baranyi B.– **Nagyné Demeter Dóra** (2007): The characteristics of periphery formation and the relationships of border regions in the Northern Great Plain Region. [In: Szónokné Ancsin G. (ed.): Határok és Eurorégiók.] Szeged. 187-193.

Nagyné Demeter Dóra (2007): A családi gazdaságok birtokméret és földhasználat szerinti megoszlása Hajdú-Bihar megyében. Agrártudományi Közlemények. 26: 130-136.

Dóra Nagyné Demeter– Gy. Szabó– G. Koncz– B. Baranyi (2007): The role of family farms in biomass production of energetic purpose in Hajdú-Bihar County. Cereal Research Communications. 35. 2: 825-829.

Koncz G.–**Nagyné Demeter Dóra** (2007): Perspectives of the bioenergetic sector in Northeastern Hungary. [In: Ferencz Á. (ed.): Erdei Ferenc IV. Tudományos Konferencia.] Kecskemét. II. kötet. 997-1000.

Nagyné Demeter Dóra (2007): A családi gazdaságok szerepköreinek értelmezése és jogi szabályozása Magyarországon rendszerváltástól napjainkig. [In: Ferencz Á. (szerk.): Erdei Ferenc IV. Tudományos Konferencia.] Kecskemét. II. kötet. 811-814.

Nagyné Demeter Dóra (2007): Az egyéni gazdaságok energetikai célú biomassza-termelésben betöltött szerepe a mátészalkai kistérségben. [In: Kovács T. (szerk.): A vidéki Magyarország az EU–csatlakozás után.] Pécs. 280-287.

Nagyné Demeter Dóra (2008): A családi gazdaságok működési feltételei az Észak-alföldi régióban. [In: Baranyi B.–Nagy J. (szerk.): Regionalitás, területfejlesztés és

modernizáció az Észak-Alföldi régióban.] Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum– MTA Regionális Kutatások Központja, Debrecen. 235-243.

Nagyné Demeter Dóra (2008): Mezőgazdaság. [In: Baranyi B (szerk.), Horváth Gy. (sorozat szerk.): Észak-Alföld. A Kárpát-medence régiói 8.] Dialóg Campus Kiadó, Budapest. 218-241.

Nagyné Demeter Dóra– Koncz G. (2008): Ipar, építőipar. [In: Baranyi B (szerk.), Horváth Gy. (sorozat szerk.): Észak-Alföld. A Kárpát-medence régiói 8.] Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest. 242–256.

Dóra Nagyné Demeter– I. Balcsók– B. Baranyi – G. Koncz (2008): Bioenergetic aspect of land use in Hajdú–Bihar and Bihor county. Cereal Research Communications. 36. 2: 999-1003.

Balcsók I. – **Nagyné Demeter Dóra** (2008): A „zöldenergia” téma margójára: empirikus kutatások eredményei a mátészalkai kistérségben. Comitatus. XVIII/5. 171 sz. 44-60.

Nagyné Demeter Dóra (2008): A családi gazdaságok az európai támogatáspolitikai rendszerében. Agrártudományi Közlemények. 30: 79-85.

Baranyi Béla–**Nagyné Demeter Dóra** (2008): Bioenergetikai beruházások vidékfejlesztési hatásvizsgálatának szempontjai. [In: Fodor I.– Suvák A. (szerk.): A fenntartható fejlődés és a megújuló természeti erőforrások környezetvédelmi összefüggései a Kárpát-medencében.] MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. 199–207.

MELLÉKLET

7) Milyen iskolai végzettséggel rendelkeznek? *Kérem, jelölje meg a helyes választ X-el!*

- Alapfokú (8. általános) végzettséggel
- Középfokú, szakirányú végzettséggel
- Középfokú, nem szakirányú végzettséggel
- Felsőfokú, szakirányú végzettséggel
- Felsőfokú, nem szakirányú végzettséggel

8) Milyen formában végzi Ön a gazdálkodást? *Kérem, jelölje meg a helyes választ X-el!*

- Főállásban
- Részmunkaidőben
- Munkaidőn túl, szabadidejében
- Nyugdíjasként
- Munkanélkülüként
- Egyéb, éspedig.....

9) A gazdaságban (földterületen) dolgozók száma:..... fő

Ebből: -családtag:.....fő

-a gazdaságban alkalmasszerűen munkát végző *idény munkások/napszámosok* száma:.....fő

10) Kérem jelölje meg, az Ön által működtetett gazdaság gazdálkodási formájának státuszát! *Kérem, jelölje meg a helyes választ X-el!*

	<i>Jelenlegi gazdálkodási forma</i>	<i>1-3 évvel ezelőtti gazdálkodási forma</i>
<i>Őstermelő</i>	☐	☐
<i>Családi gazdaság</i>	☐	☐
<i>Egyéni vállalkozó</i>	☐	☐
<i>Társas vállalkozás</i>	☐	☐
<i>Kft</i>	☐	☐
<i>Bt.</i>	☐	☐
<i>Szövetkezet</i>	☐	☐
<i>Rt.</i>	☐	☐
<i>Egyéb, éspedig:</i>		

11) **Ha változott a gazdálkodási forma a gazdaság alapítása óta , mi volt az oka?**

Kérem, jelölje meg a helyes választ X-el!

- A jogszabályi környezet erre kényszerített
- Szervezeti formával szembeni bizonytalanság
- Adminisztrációs költségeim csökkentése
- Adózási feltételek javítása miatt
- Hitelezési feltételek javítása miatt
- Támogatások könnyebb igénybevétele miatt
- Egyéb, éspedig:.....

2. A gazdaság működésével, nagyságával kapcsolatos kérdések

- 1) A következőkben az Ön által használt földterületek nagyságára, minőségére és használatára szeretnék rákérdezni. *Kérjük, az alábbi táblázatot értelemszerűen töltsse ki. Kezdje a legnagyobb területű parcellával!*

	Saját vagy bérelt	Nagyság (hektár)	Aranykorona érték	Termesztett növény (2007-ben)	Művelési ág (húzza alá)	Használ-e vetésforgót? (húzza alá)
Első (legnagyobb) parcella	Saját				Szántó	Igen
	bérelt				Gyümölcsös Szőlő Legelő Erdő Halastó Egyéb:	Nem
Második parcella	Saját				Szántó	Igen
	bérelt				Gyümölcsös Szőlő Legelő Erdő Halastó Egyéb:	Nem
Harmadik parcella	Saját				Szántó	Igen
	bérelt				Gyümölcsös Szőlő Legelő Erdő Halastó Egyéb:	Nem
További parcellák	Saját				Szántó	Igen
	bérelt				Gyümölcsös Szőlő Legelő Erdő Halastó Egyéb:	Nem

- 2) Az alapítás óta az Ön által működtetett gazdaság földterülete (*Kérem, jelölje meg a helyes választ X-el!*):

Csökkent Nem változott Nőtt

- 3) Amennyiben az Ön által **használt földterület nőtt**, milyen módon növelte a földterület nagyságát? *Kérem, jelölje meg a helyes választ X-el!*

Földbérlettel
 Földvásárlással
 További családtagok, üzlettársak bevonásával
 egyéb módon, és pedig:.....

- 4) Amennyiben az Ön által **használt földterület nagysága csökkent/nem változott**, mi ennek az oka? *Kérem, jelölje meg a helyes választ, több válasz is lehetséges!*

Nem tudnék több földterületet megművelni a rendelkezésemre álló munkaerő és gépesítettség mellett
 Nincs mozgósítható tőkém/pénzem fölbérlet/ földvásárlás céljára
 Nem növekednének érdemben a bevételeim
 Nem tudnám a pótlólagosan megtermelt terményeket értékesíteni

5) Próbálkozott –e már/foglalkozik-e jelenleg is a hagyományostól eltérő földhasznosítási formákkal? Ha igen melyek ezek? *Kérem, jelölje meg a helyes választ, több válasz is lehetséges!*

- Integrált
- Ökológiai gazdálkodás
- Biogazdálkodás
- Energetikai célú növénytermesztés
- Erdősítés
- Egyéb, éspedig:.....
- Nem, nem is szándékozom

6) Amennyiben a **foglalkozott vagy jelenleg is foglalkozik** az ön által művelt földterületnek mekkora hányadát hasznosítja:

Ökológiai gazdálkodásra:.....ha
 Biogazdálkodásra:.....ha
 Energetikai célú növénytermesztésre:.....ha
 Erdősítésre:.....ha
 Egyéb, éspedig:.....ha

7) Amennyiben a válasz **nem foglalkozik vele és nem is tervezi**, miért nem hajlandó gazdaságában áttérni hagyományostól eltérő földhasznosítási formákra? *Kérem röviden, néhány szóban foglalja össze a véleményét!*

.....

8) Mekkora a gépesítés mértéke, saját gépállománnyal, az Ön által művelt területeken? Milyen munkához használ fel gépeket? *Kérem, jelölje meg a helyes választ X-el!*

Gépesítettség mértéke	Teljes mértékben gépesítve	Nagyobb részben gépesítve	Fele mértékben gépesítve	Kisebb mértékben gépesítve	Egyáltalán nincs gépesítve
Szántás					
Vetés					
Trágyázás, permetezés					
Aratás, betakarítás, bálázás					
Szállítás					
Feldolgozás					

3. A gazdálkodás jövedelm-termelése, a jövedelem felhasználása

1) Jövedelmének mekkora része származik a gazdálkodásból? *Kérem, jelölje meg a helyes választ!*

- 25% vagy annál kevesebb
- 25-50% között
- 50-75% között
- Több mint 75%-a

2) Mennyire volt jövedelmező a gazdálkodása az elmúlt 5 évben? *Kérem, jelölje meg a helyes választ X-el!*

- Csak károm származott belőle
- Többnyire veszteséges volt
- Változó, összességében nem származott veszteségem a termelésből, de nem képződött jövedelmem sem a gazdálkodásból
- Összességében jövedelmező volt
- Szinte minden évet haszonnal zártam

3) Kérem az alábbiak szerint minősítse a család megélhetési színvonalát! *Kérem, jelölje meg a helyes választ X-el!*

- A család napi megélhetési (élelmiszer, gyógyszerellátás, rezsi kifizetés) gondokkal küzd
- Az alapvető szükségletek fedezete megoldott, de a nagyobb kiadások gondot jelentenek
- A család megélhetése biztonságos, de a megtakarítás mértéke szerény
- A család jövedelme fedezetet nyújt a megtakarításra és az életminőség javítására is (pihenés, gyermekek taníttatása, üdültetése)
- A jövedelem a fentiek mellett a gazdaság fejlesztésére is fedezetet nyújt

4) Az elmúlt három évben az Ön által működtetett gazdaságban melyik célt részesítette előnybe? *Kérem, jelölje meg a helyes választ X-el!*

- A gazdaság fejlesztését
- A gazdaság fenntartását
- A személyes (család) fogyasztás javítását
- A fenti célokat arányosan próbáltam érvényesíteni
- A gazdaság felszámolását tervezem

5) Az elmúlt három évben szükség volt-e az Ön által működtetett gazdaság fenntartásához, bővítéséhez, illetve fejlesztéséhez banki hitel felvételére?

- Igen Nem

6) Amennyiben **szükség volt hitel felvételére**, honnan jutott hitelhez (bank, család, magánszemélyek)?

.....
.....

7) Amennyiben **szükség volt hitel felvételére** a gazdaság fenntartásához, bővítéséhez, illetve fejlesztéséhez, hogyan jutott hitelhez? *Kérem, jelölje meg a helyes választ X-el!*

- Gyorsan és könnyen
- Viszonylag hamar és egyszerűen
- Lassabban mint vártam, kicsit nehezen
- Kifejezetten nehezen, sok akadályt gördítettek elém
- Nagyon nehezen, sok időt és energiát áldoztam rá

- 8) Mit gondol az elkövetkező 3 év jövedelmezősége milyen lesz? *Kérem, jelölje meg a helyes választ X-el!*
- Javuló
 - Stagnáló
 - Romló

4. A gazdaság külső kapcsolatai

- 1) Az Ön által működtett gazdaság tagja- e valamilyen termelői együttműködésnek, szerveződésnek? Ha igen mely szövetségnek vagy beszállítói hálózatnak, *nevezze meg kérem! Kérem, jelölje meg a helyes választ X-el!*

- Igen, mégpedig:*
- Nem (Amennyiben a válasz nem kérem ugorjon a 3-as kérdésre!)*

- 2) **Termelői együttműködés tagjaként** van-e, és milyen előnye van a tagságnak? *Kérem, jelölje meg a helyes választ X-el! Több válasz is adható!*

- Nincs semmilyen előnye
- A közös beszerzésből adódnak előnyök
- A közös értékesítésből adódnak előnyök
- Beszerzési, értékesítési biztonság
- A termelést segítő szaktanácsadás
- Egyéb előny, éspedig:.....

- 3) Amennyiben **nem tagja termelői együttműködésnek**, mi az oka? *Kérem, jelölje meg a helyes választ X-el! Több válasz is adható!*

- Nincsenek megfelelő ismeretei ezekről a lehetőségekről
- Környezetében nem tud ilyen jellegű szerveződésekéről
- Nem bízik az ilyen jellegű szerveződésekben
- Szeretett volna belépni, de nem vették be
- Nincs szüksége rá, vannak saját beszerzési –értékesítési kapcsolatai

- 4) Igénybe veszi-e szaktanácsadó/falugazdász segítségét munkája során?

- Igen, gyakran
- Esetenként
- Nem, soha (amennyiben a válasz **NEM** kérem ugorjon az **5.1** -es kérdésre)

- 5) **Amennyiben a válasz IGEN/ ESETENKÉNT**, úgy milyen ügyekben kéri a szaktanácsadó/falugazdász segítségét? *Több válasz is adható!*

- Területhasznosítás (pl: energiacélú növénytermesztés, ökológiai gazdálkodás,
- Termesztés technológiával kapcsolatos kérdésekben (pl:növényvédelem, trágyázás,)
- Gazdálkodással kapcsolatos adminisztrációs ügyek (gazdálkodási napló vezetése, kifizetési kérelem, stb.)
- Értékesítési lehetőségek
- Pályázati lehetőségek
- A gazdálkodással kapcsolatos jogszabályok, rendeletek kapcsán

- A gazdaságot érintő támogatási lehetőségek

5. Támogatások, információszerzés

- 1) Adott be az utóbbi 3 év valamelyikében támogatási pályázatot? (amennyiben a válasz IGEN kérem ugorjon a 3 -as kérdésre)
- Igen Nem
- 2) Amennyiben a **nem adott be pályázatot, mi volt ennek az oka?** *Kérem, jelölje meg a helyes választ X-el!*
- Rossz tapasztalataim vannak a pályázatokkal kapcsolatban
 Nem tudom, hogy hol vagy hogyan kell intézni
 Nincs vagy nem volt rá szükségem
 Egyéb okokból éspe-
dig:.....
- 3) Kedvezőbbnek tartja-e az új támogatási rendszert, mint a csatlakozás előtti, *Kérem, jelölje meg a helyes választ X-el!*
- Igen Nem
- 4) Általában milyen médiumokon keresztül tájékozódik, értesül a mezőgazdasággal kapcsolatos információkról? *Több válasz is adható!*
- Televízió
 Rádió
 Nyomtatott sajtó
 Napilap
 Hetilap
 Folyóirat
 Szaklap
 Internet
 Egyéb, éspedig:.....
- 5) A médiumokon kívül, milyen forrásokból szerez gazdálkodással kapcsolatos információkat?
- Falugazdásztól
 Agrárkamarától
 Egyéb szakmai szervezetektől
 Területileg illetékes hivataltól
 Többi gazdálkodótól
 Egyéb módon, éspedig:.....